

ELŻBIETA KOWALCZYK-HEYMAN

ŚREDNIOWIECZNE
RĘKOJEŚCI
ANTROPOMORFICZNE
(próba klasyfikacji i interpretacji)

ŚREDNIOWIECZNE
RĘKOJEŚCI
ANTROPOMORFICZNE
(próba klasyfikacji i interpretacji)

*Mojemu mężowi Marcinowi Heymanowi
książkę tę dedykuję...*

INSTYTUT HISTORII IM. TADEUSZA MANTEUFFLA
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
WYDZIAŁ ARCHEOLOGII UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

ELŻBIETA KOWALCZYK-HEYMAN

ŚREDNIOWIECZNE
RĘKOJEŚCI
ANTROPOMORFICZNE
(próba klasyfikacji i interpretacji)

WARSZAWA 2021

Recenzenci

prof. dr hab. Marian Głosek

prof. dr hab. Krzysztof Wachowski

Redakcja, korekta

Grażyna Waluga

Indeks miejscowości

Elżbieta Kowalczyk-Heyman

Grażyna Waluga

Opracowanie graficzne i projekt okładki

Jacek Świerzyński

Dariusz Górski

Na okładce

Niedokończona, pęknięta rękojeść noża podtypu III/2 nr 104 z Krakowa III, kobieta trzymająca książkę; Archiwum Fotograficzne Muzeum Narodowego w Krakowie, nr inw. MNK IV-MO-1511

© Copyright by Elżbieta Kowalczyk-Heyman

© Copyright by Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

ISBN 978-83-65880-96-3

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Warszawski

WYDZIAŁ
ARCHEOLOGII
Uniwersytet
Warszawski

Wydanie I, Warszawa 2021

Instytut Historii PAN

Rynek Starego Miasta 29/31

00-272 Warszawa

22 831 02 61-62, w. 44

www.ihpan.edu.pl

<http://ksiegarnia-ihpan.edu.pl>

wydawnictwo@ihpan.edu.pl

Druk i oprawa Fabryka Druku

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział I. Przedmiot i stan badań oraz problematyka badawcza	10
Katalog	40
Rozdział II. Klasyfikacja rękojeści i jej podstawy	52
Typ I	55
Typ II	60
Typ III	63
Typ IV	65
Typ V	69
Typ VI	71
Rozdział III. Budowa rękojeści i surowiec	112
Budowa rękojeści noży	113
Surowiec użyty do produkcji rękojeści noży	119
Budowa szpil	124
Surowiec wykorzystany do produkcji szpil	128
Łyzeczki do czyszczenia uszu (szpatułki)	129
Rozdział IV. Uwagi o technice wykonania i stylistyce rękojeści jako elementach datowania i określania miejsc produkcji	130
Podstawy datowania	130
Precyzja wykonania a datowanie	132
Rozdział V. Miejsca znalezienia rękojeści i ich wpływ na datowanie	148
Rozdział VI. Symbolika rekwizytów i gestów a określenie płci i pozycji społecznej wyrzeźbionych postaci	153
Sokół	155
Inne elementy wyposażenia sokołów	164

Pies	166
Wiewiórka	169
Księga	170
Atrybuty świętych	172
Instrumenty muzyczne	175
Inne przedmioty	176
Gesty	178
Rozdział VII. Wybrane elementy ubioru a rozpoznanie płci postaci i datowanie rękopisów	181
Rozdział VIII. Przeznaczenie noży i ich użytkownicy	195
Zakończenie	204
Summary	209
Spis wykorzystanych źródeł i literatury przedmiotu	214
Skróty źródeł	214
Opracowania	214
Indeks miejscowości	225
Spis map	230
Mapy	231

Wstęp

Wśród przedmiotów odnajdywanych w trakcie prac wykopaliskowych ciągle natrafiamy na takie, których nie udaje się zidentyfikować, nie można rozpoznać ich zastosowania lub powzięte ustalenia są wątpliwe. Wówczas pojawia się tendencja do jednoznacznego określenia ich przeznaczenia, choć z natury rzeczy mogło być ono rozmaite. Wysuwane propozycje, zwłaszcza gdy zabytkowi przypisywano wyjątkową funkcję, są często bezkrytycznie przyjmowane przez kolejnych badaczy, nierzadko bez podejmowania jakichkolwiek prób weryfikacji. Dopiero pozyskanie większej liczby takich samych zabytków prowadzi do postawienia kolejnych pytań, a w konsekwencji, niekiedy, do dewaluacji starszych ustaleń.

Trudności w prowadzeniu badań nad takimi znaleziskami rosną, gdy dokonano ich na rozległym obszarze. Nie sposób wówczas dotrzeć do wszystkich egzemplarzy i poznać je z autopsji. Niełatwo też zebrać całą, rozproszoną literaturę przedmiotu, zwłaszcza starszą lub opublikowaną przez mniejsze ośrodki naukowe i muzealne, do tego w językach narodowych¹. Innym mankamentem jest enigmatyczny opis większości zabytków oraz brak pełnej, ogólnie dostępnej, dobrej dokumentacji opisowej, rysunkowej i fotograficznej. Badacz nie wie zatem, czy zauważył i uwzględnił wszystkie istotne ich elementy i cechy. W konsekwencji nie ma pewności, czy powzięte ustalenia są w pełni słuszne.

Na takie właśnie trudności natrafiłam, rozpoczynając studia nad jedną z grup średniowiecznych rękojeści antropomorficznych, w które oprawiano noże lub które były elementem szpil służących do układania włosów i łyżeczek do czyszczenia uszu. Wyniki pierwszych badań zawarłam w artykule o dziewięciu takich rękojeściach noży pozyskanych w Polsce w trakcie badań wykopaliskowych². Już po jego opublikowaniu uzyskałam informację o kolejnej, odnalezionej w Polsce podczas nadzorów archeologicznych, rękojeści noża, której poświęciłam osobną wypowiedź. Ostatnio zaś napisałam artykuł o dwóch innych, niepublikowanych rękojeściach

---

¹ Zwrócił na to uwagę M.D. Howe 1983, s. 148.

² E. Kowalczyk-Heyman 2010.

noży, z Muzeum Narodowego w Krakowie³. Tylko te rękojeści poznałam z autopsji lub z dobrej dokumentacji i mogłam zwrócić się z prośbą o szczegółowe informacje bezpośrednio do kolegów pracujących w muzeach, w których są one przechowywane lub do badaczy, którzy je pozyskali. Otrzymałam również zgodę na reprodukcję dokumentacji fotograficznej i rysunkowej.

Podjmując dalsze badania, zdawałam sobie sprawę z prawdopodobieństwa tego, iż nie dotrę do wszystkich rękojeści badanej grupy i nie będę mogła uwzględnić całej problematyki badawczej, którą należało podjąć. Dlatego też przeprowadzona analiza i wypływające z niej wnioski niewątpliwie ulegną zmianie z chwilą dotarcia do bardziej szczegółowej i dokładniejszej dokumentacji uwzględnionych zabytków oraz do zabytków nieznanymi lub nowo pozyskanych. Poszerzy się wówczas zakres problematyki badawczej i kolejni badacze staną przed koniecznością odpowiedzi na nowe pytania.

Podjęty temat jest słabo znany polskim archeologom, stąd polska literatura przedmiotu nie jest obszerna i – podobnie jak literatura obca – zawiera niekiedy ustalenia dyskusyjne lub wręcz błędne, co należało sprostować lub przynajmniej ustosunkować się do nich. Jednak podstawowym celem pracy było stworzenie klasyfikacji zabytków na podstawie wspólnych cech, a następnie omówienie tych z nich, które były powtarzalne i mogły przybliżyć datowanie i określenie przeznaczenia i użytkowników.

Ze względu na stan podstawy źródłowej rozważania ograniczyłam do wybranych zagadnień i zawarłam w ośmiu rozdziałach. W rozdziale I, dla jasności wyводу, niezbędne było wprowadzenie czytelnika w przedmiot i problematykę badawczą oraz w stan badań nad wybranym rodzajem rękojeści. Następnie, w rozdziale II, podjęłam próbę wydobywania cech rękojeści, które umożliwiły ich usystematyzowanie i stworzenie klasyfikacji. W dalszej części badań zebrane cechy wykorzystałam dla uzyskania pełnego obrazu rękojeści jako zabytków kultury materialnej. W rozdziale III omówiłam ich budowę i użyty surowiec, a w rozdziale IV poczyniłam uwagi o technice wykonania w kontekście datowania wybranych zabytków i określenia miejsc produkcji części z nich. Kolejnym elementem rozważań, zaprezentowanych w rozdziale V, był związek zachodzący między miejscami znalezienia rękojeści, kontekstem ich zalegania w warstwach kulturowych i obiektach a datowaniem. W rozdziale VI przedstawiłam symbolikę rekwizytów towarzyszących wyrzeźbionym na rękojeściach postaciom oraz symbolikę układu ich rąk i wykonywanych gestów. Okazała się ona niezwykle użyteczna przy ustalaniu płci postaci, ich przynależności społecznej, niesionego przekazu kulturowego oraz datowania. Podobne relacje dostrzegłam w wybranych, charakterystycznych elementach ubiorów, które omówiłam w rozdziale VII. Pracę kończą zawarte w rozdziale VIII rozważania na temat użytkowników i przeznaczenia noży oprawionych w ten rodzaj

---

³ E. Kowalczyk-Heyman 2014b; taż 2020. Patrz też artykuł poświęcony dwóm rękojeściom nr 145 z Roskilde II i nr 146 Nowego Jorku II (E. Kowalczyk-Heyman 2018) oraz recenzję (taż 2013) artykułu E. den Hartog (2012a).

rękojeści, zastosowanie szpil bowiem do rozdzielania układanych włosów i łyżeczek do czyszczenia uszu jest oczywiste. Rozpatrywane zagadnienia zilustrowane są przykładami rękojeści lub ich fragmentów, a także mapami obrazującymi zasięg zgromadzonych zabytków oraz zróżnicowanie surowca, z którego je wykonano. Symbole na mapach są dostosowane do istoty zagadnień, które obrazują.

W prowadzonych badaniach znaczącą pomoc w zdobyciu literatury przedmiotu rozproszonej w krajowych i zagranicznych bibliotekach lub wyczerpujących informacji o interesujących mnie zabytkach uzyskałam od wielu kolegów archeologów, historyków, pracowników muzeów i przyjaciół, a zwłaszcza od prof. dr. hab. [Elżbiety Dąbrowskiej], dr Agaty Chilińskiej-Früboes, mgr Joanny Cichońskiej, dr. Sławomira Dryi, dr Dobrochny Gorlińskiej-Sobusiak, dr. Piotra Guzowskiego, mgr Zofii Jagosz-Zarzyckiej, inż. arch. Jensa Hougaard (Kopenhaga), mgr Agnieszki Kowalówki, mgr Jolanty Koziorowskiej, dr. Pawła Madery, dr. Mirosława Marcinkowskiego, dr. Aleksandra Paradzińskiego, mgr Moniki Paś, Agaty Ralskiej, mgr Aleksandry Rogaczewskiej, mgr Doroty Stabrowskiej, dr. Michała Starskiego, mgr Izabeli Szter, mgr Romualdy Uziembło i dr. Tomasz Związka. Za wszystko serdecznie dziękuję.

ROZDZIAŁ I

Przedmiot i stan badań oraz problematyka badawcza

Zdobienie rękojęści noży postaciami ludzkimi lub elementami antropomorficznymi sięga starożytności, nic zatem dziwnego, że tradycja ta była kontynuowana, lub raczej odrodziła się, w państwach Europy Zachodniej w dobie średniowiecza. Moda ta, w świetle znanych nam zabytków pozyskanych w trakcie badań archeologicznych, dotarła na tereny dzisiejszej Polski już w XIII w. W dotychczasowej polskiej literaturze przedmiotu nie wypowiedziano się jednak w sposób umotywowany, które z rękojęści były importami, a które można uznać za produkt miejscowy. Aby móc zastanowić się nad tym zagadnieniem i nad innymi, które pojawiły się po lekturze polskiej i obcej literatury przedmiotu, należało na początek przyjrzeć się samym rękojęściom. Okazało się wówczas, że takimi rękojęściami ozdabiano nie tylko noże. To zaś prowadziło do konieczności pozyskania wiedzy o możliwie jak największej liczbie kilku rodzajów zabytków.

Średniowieczne rękojęści z wyrzeźbionymi postaciami ludzkimi zwane są w polskich opracowaniach także oprawkami, trzonkami, uchwytyami i rączkami. W bogatej, zachodnioeuropejskiej literaturze przedmiotu¹ są uznawane za rękojęści noży (*knife handle, manche de couteau, Messergriff*) oraz szpil do rozdzielania, układania i trefienia fryzowanych włosów (*hair parter, manche de gravoir, Scheitelziebegriff*)² (ryc. 1). Często jednak nie zostało to jednoznacznie ustalone. Bardzo rzadko są to także rękojęści łyżeczek do czyszczenia uszu, zwanych inaczej szpatułkami (*ear scoop, cure-oreille, Ohrschaufel*). Nie brakowało też odmiennych, pojedynczych identyfikacji oprawionych w nie narzędzi, o czym niżej.

Spośród licznych rodzajów rękojęści antropomorficznych lub zawierających elementy antropomorficzne³ przedmiotem rozważań będą tylko te,

---

¹ Publikacje, do których nie dotarłam i które znam wyłącznie za pośrednictwem innych prac, są oznaczone *. W przypadku odwoływania się do informacji ze stron internetowych data dostępu będzie podawana tylko w pierwszym przywołaniu danej strony. Numery umieszczone przy poszczególnych zabytkach odpowiadają numerom z Tabel I–VI.

² Nie sądzę, aby były to szpile służące do upinania włosów. W dalszej części pracy będę używała tylko terminu „szpila”.

³ Nie uwzględniam np. antropomorficznych rękojęści fallicznych, takich jak „green man” znaleziony w Perth, M.A. Hall 2001.

Ryc. 1. Przykłady średniowiecznych narzędzi z rękojeściami antropomorficznymi: a – szpila z rękojeścią podtypu I/1 nr 4 z Londynu I, kobieta trzyma sokoła na lewej ręce, ręką prawą karmi go (O.M. Dalton 1909, s. 123 nr 366), b – nóż z rękojeścią podtypu IV/2 nr 114 ze Steyr, kobieta grająca na psalterium (A.W. Molthein 1912, s. 3, ryc. 4), c – szpatałka podtypu VI/1 nr 158 Wiedeń II (GIP).

na których ukazano całe, stojące postaci ludzi, bez elementów tła (np. drzew, architektury)⁴, z wyłączeniem rozbudowanych scen narracyjnych⁵ oraz zabytków uznanych ostatnio za wytwory XIX w.⁶ Rękojeści te, to pełne, choć zazwyczaj

⁴ Należy do nich np. rękojeść szpili z Paryża, E. Viollet-le-Duc [1873]–1874, s. 174 i ryc.; R. Koechlin 1924, t. II, s. 407 nr 1131; M. Bencard 1975, s. 52 nr 1. Korzystający z tego ostatniego opracowania J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 210 nr 28) podali błędnie stronę oraz odmienną długość rękojeści, co powtórzyła E. den Hartog (2012a, s. 12, ryc. 10, s. 19 nr 5). Ponadto, ta ostatnia badaczka przeniosła numer katalogowy z pracy R. Koechlina do zabytku opisanego w swoim artykule jako nr 4 na s. 19; inny przykład to rękojeść szpili z Turynu, R. Koechlin 1924, t. II, s. 408 nr 1137, t. III tabl. 190; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/2EB2DEAB_1c7bd3da.html, dostęp 23 III 2021 r.; E. den Hartog 2012a, s. 24 bez nr., a także rękojeść kompletnie zachowanego noża z Sankt Petersburga, A. Darcel, A.P. Basilewsky 1874, s. 98, nr 247; R. Koechlin 1924, t. I, s. 421; t. II, s. 407 nr 1132; M. Bencard 1975, s. 54–55 nr 24; *Zapadnoevropejskoe* 1986, s. 34 nr 20 (247); J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski 2002, s. 219 nr 38; E. den Hartog 2012a, s. 24 nr 98; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/1a821742_04a34d06.html, dostęp 5 III 2021 r. – tu obszerniejsza literatura przedmiotu.

⁵ Np. rękojeść z Luwru ukazująca znacząco większą, ukoronowaną, stojącą kobietę, zapewne Matkę Boską, obejmującą mniejszą, stojącą pośrodku drugą kobietę i klęczącego po prawej stronie mężczyznę. Przedstawienie to jest błędnie, moim zdaniem, nazywane „Le dieu d’Amor et un couple d’amants”, por. R. Koechlin 1924, t. II, s. 410 nr 1143; E. den Hartog 2012a, s. 29 nr 9. Tego typu przedstawień jest dużo więcej.

⁶ Np. rękojeść szpili z Genewy z wyobrażeniem Madonny z dzieciątkiem (R. Koechlin 1924, t. II, s. 410, nr 1144; E. den Hartog 2012a, s. 12, ryc. 11, s. 22, nr 52) uznano za wytwór z XIX w., www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/DDC3A15A_7bea59d3.html, dostęp 22 III 2021 r. Także w przypadku uwzględnionej w niniejszym opracowaniu rękojeści nr 152 z Genewy dopuszczono, iż może być to kopia lub wytwór XIX w., N. Piano 2007, s. 156–157, nr 12; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/7FF25DD9_513b30c9.html, dostęp 22 III 2021 r.

spłaszczone rzeźby, wyjątkowo prawie płaskie. Wyrzeźbione postaci, tworzące trzon rękojęści, to zarówno kobiety, jak i mężczyźni, w jednym przypadku anioł⁷. W większości są to pojedyncze wyobrażenia. Zebrano także piętnaście zabytków z dwiema postaciami, kobietą i mężczyzną, stojącymi frontalnie obok siebie, za sobą, wyjątkowo zwróconymi przodem do siebie, oraz jedną ukazującą dwóch mężczyzn stojących tyłem do siebie.

Postaci stoją zwykle na wyraźnie oddzielonych podstawach, zwanych też postumentami, paskami i cokółami. Większość ma ręce zgięte w łokciach i trzyma w nich lub na nich, przed sobą, drapieżnego ptaka, psa, księgę, instrument muzyczny lub inny przedmiot. Niekiedy pojawia się drugi rekwizyt w postaci siedzącego u stóp psa, wiewiórki na barku, torby sokolniczej przytroczonej do pasa, krzyża, pastorału itp. W innych przypadkach postaci trzymają zgięte w łokciach ręce w obszernej kieszeni górnej części szaty, zwisającej nieco poniżej przepasanej talii, lub też ich ręce są niewidoczne, ukryte pod szatą. Znamy też rękojęści, na których ręce postaci są ułożone w rytualnym geście modlitewnym lub w innej pozycji. W grupie rękojęści z dwiema postaciami przeważają natomiast dość frywolne sceny o wyraźnie erotycznym zabarwieniu, a postaci mają rozmaity układ rąk i tylko nieliczne trzymają rekwizyty.

Ubiory postaci są zróżnicowane, choć zazwyczaj są to długie, luźne szaty, o fałdach prostych lub udrapowanych. Na części rękojęści szaty mężczyźni są znacznie krótsze i wówczas widoczne są stopy lub łydki obutych nóg. Rzadko szaty są krótkie, ukazujące uda. Nogi kobiet są z reguły niewidoczne. Prawie wszystkie osoby noszą rozmaite nakrycia głowy: diademy, korony, przepaski, rodzaj chustek zawiązanych po prawej lub lewej stronie głowy, czepce, welony, siatki, berety, kaptury, mitry itp.

W określeniu przeznaczenia i w sklasyfikowaniu rękojęści duże trudności sprawiał niekompletny ich opis, a zwłaszcza brak widoków z tyłu i boków. Jak jest to ważne, przekonuje przykład rękojęści nr 51 z Kolding z utraconymi rękoma i rekwizytem. Tylko dzięki fotografii ukazującej ją z prawej strony można rozpoznać szczątkowy fragment ogona ptaka. W przypadku wielu rękojęści istotny jest brak informacji o otworze do osadzenia trzpienia noża, jego kształcie i wymiarach. Brak otworu wskazuje na rękojęść szpil lub szpatułki. One bowiem, wnioskując z wyglądu zachowanych całych egzemplarzy, były wykonywane z jednego kawałka surowca. Na inną cechę szpil zwróciła uwagę Elizabeth den Hartog. Uznała, że wydzielenie rękojęści szpil (w przypadku niezachowanego kolca) jest trudne, ale przyjęła, że są one mniejsze od rękojęści noży⁸, co się nie sprawdza.

Owe niedostatki opisu powodowały, że za rękojęści noży uznawane były niekiedy rękojęści szpil i odwrotnie lub badacze nie mieli pewności, do której kategorii zaliczyć konkretny zabytek. Przykłady znajdziemy w dokumentacji muzealnej

⁷ Rękojęść nr 115 ze Stralsundu.

⁸ E. den Hartog 2012a, s. 6.

i w programie Gothic Ivories Project⁹, w którym kilkanaście zabytków określono wymiennie jako rękojeść szpili lub noża. Wątpliwości te dziwią, gdy na dostępnej dokumentacji ikonograficznej wyraźnie widać wyłamany otwór służący do osadzenia trzpienia noża. Przykładem jest rękojeść nr 46 z Berlina I (ryc. 2).

Należy też odnotować, że zabytki: nr 105 z 's-Heerenberg II (ryc. 40a), przedstawiający św. Jana Ewangelistę, oraz nr 111 z Frankfurtu nad Menem (ryc. 40c), ukazujący niezidentyfikowanego proroka lub świętego, uznano za statuetki wtórnie wykorzystane jako rękojeści noży lub szpil¹⁰. Statuetką była prawdopodobnie również rękojeść nr 106 z Angers III (ryc. 40b), z wizerunkiem św. Jana Ewangelisty, uznana za rękojeść szpili lub noża. Dopuszczono także, że szpile nr 4 z Londynu I (ryc. 1a) i nr 103 z Eilean Donan mogły być stilusem lub rylcem¹¹, rękojeść noża nr 75 z Arles (ryc. 55) – częścią przekłuwacza, tak jak szpila nr 132 z Nantes II (ryc. 46c)¹², a rękojeść szpili nr 156 z Mediolanu (ryc. 49h) oraz dwie rękojeści noży nr 52 i 104 z Krakowa II–III – rękojeściami sztyletów (ryc. 18–19)¹³.

Oszczędny, zminimalizowany opis zabytków powodował, że na przykład na rękojeści nr 49 z Norymbergi (ryc. 25b) przez długi czas nie dostrzeżono psa siedzącego u stóp mężczyzny, a na rękojeści nr 46 z Berlina I (ryc. 3) – wiewiórki na lewym barku postaci, co skutkowało niepewnością co do tego, czy jest to wizerunek kobiety, czy młodzieńca. Innym przykładem jest niekompletny opis rękojeści nr 117 z Niort (ryc. 42b) przedstawiającej dudziarza. Pomijano w nim

⁹ Gothic Ivories Project at the Courtauld Institute of Art, London, www.gothicivories.courtauld.ac.uk/ (dalej cyt. GIP), obejmuje zabytki wykonane nie tylko z kości słoniowej. Opis zabytków zawiera podstawowe dane, takie jak wymiary (niestety, często niekompletne), stan zachowania, datowanie i określenie przypuszczalnego miejsca produkcji, miejsce pozyskania i przechowywania oraz podstawową literaturę przedmiotu. Brak niestety informacji, poza pojedynczymi przykładami, o istnieniu otworów na trzpień noża, ich wymiarach i wyglądzie. Dołączone fotografie nie zawsze ukazują rękojeści z kilku stron i są dobrej jakości. Korzystając z tej witryny, należy wiedzieć, że zebrane zabytki ułożone są alfabetycznie wedle nazw miast, siedzib muzeów, w których są przechowywane, a nie według miejsc ich pozyskania. Lista zabytków, mimo uzupełniania, jest niepełna, a ponadto co jakiś czas animator GIP zmieniał zapis adresu internetowego, co wywołuje szum informacyjny. Z tego powodu zaszła potrzeba uaktualnienia około ¾ adresów internetowych w trakcie przygotowania do druku. Przywołując tę pozycję, będę podawała adres tej strony internetowej, na której zabytek jest pokazany z przodu, i datę dostępu.

¹⁰ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/618144AE_151f59f3.html, dostęp 17 III 2021 r.; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/80BB78BC_440c90cb.html, dostęp 18 III 2021 r.; W. Schenkluhn 1987, s. 205. W przypadku zabytku z Frankfurtu nad Menem wskazują na to ślady polichromii.

¹¹ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/6302a850_680d9158.html, dostęp 23 V 2013 r. W XIX w. szpile często uznawano za stilusy; por. M.A. Hall 2017 i *Research excavation* 2017, s. 17–18.

¹² www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/1d5ea8bc_e2b6e673.html, dostęp 23 V 2013 r., bez uzasadnienia.

¹³ W kolejności: www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/07E99FB9_b2885543.html, dostęp 5 III 2021 r., bez uzasadnienia; zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania?phase=sztylet, dostęp 14 V 2020 r.

Ryc. 2. Fragment dolnej części trzonu rękojeści noża podtypu I/2 nr 46 z Berlina I, z wyłamanym otworem na trzpień, widok z przodu i z tyłu (GIP).

Ryc. 3. Fragment górnej części trzonu rękojeści noża podtypu I/2 nr 46 z Berlina I, kobieta z sokolem na prawej ręce, ptak pobiera z niej pokarm, na lewym barku siedzi wiewiórka (GIP).

zwykle tak ważne elementy wyposażenia, jak kostur, sakiewka, nóż w pochwie, mały róg, dzwonek, obszycie dzwoneczkami długiego szpica kaptura i siedzącego u stóp psa. A przecież wszystko to dostarcza istotnych przesłanek dla interpretacji tego przedstawienia. W opisach rękojeści z postaciami trzymającymi na rękę drapieżnego ptaka zwykle nie wymieniano takich elementów, jak pęta, poidełko, identyfikowane niekiedy z przynętą, i druga rękawica sokolnicza.

Zaskakującym nieporozumieniem są zawarte w GIP opisy dwóch niemalże identycznych rękojeści nr 145 z Roskilde II (ryc. 48a) i nr 146 Nowego Jorku II (ryc. 48b). Wyrzeźbiono na nich nie tylko, jak podano, króla trzymającego na lewej ręce sokoła, którego karmi prawą ręką, ale także stojącą po jego lewej stronie kobietę, z tym tylko, że w obu rękojeściach ma ona odłamaną głowę. Są to zatem przedstawienia z dwiema postaciami, co najlepiej widać na stronie tylnej rękojeści z Roskilde II. Można na niej dostrzec różną długość szat obu postaci i nogi mężczyzny (ryc. 4). Nie jest to widoczne na rękojeści z Nowego Jorku II, albowiem do jej dolnej części przywarła jakaś substancja, zapewne skorodowana żelazna obejmująca lub część główki.

W wielu opisach brakuje informacji o charakterystycznych cechach modelowania, uszkodzeniach, surowcu, wymiarach, zarówno całych rękojeści, jak i poszczególnych ich części, w tym opisów fragmentów zachowanych główki noży lub ich

Ryc. 4. Fragment rękojeści noża podtypu VI/1 nr 145 z Roskilde II, widoczne zróżnicowanie długości szat mężczyzny i kobiety oraz obute nogi mężczyzny, widok z przodu i tyłu (GIP).

trzępieni, a także kolców szpil. Zdarza się, że różne opracowania podają odmienne wymiary. To wszystko oraz brak dokumentacji ikonograficznej kilku zabytków powoduje, że niekiedy nie wiemy nawet, w której lub na której ręce postać trzyma rekwizyt i jak oraz czy prawidłowo rozpoznano płeć postaci. A przecież ma to istotne znaczenie dla poprawnego sklasyfikowania rękojeści i odczytania niesionego przez nie przesłania kulturowego.

Opisane trudności często potęguje złej jakości opublikowana dokumentacja fotograficzna i rysunkowa. Fotografie bywają zbyt małe, nieostre, zdarza się też, że są lustrzanym odbiciem zabytku, rysunki są schematyczne, bez skali liniowej lub ze skalą cyfrową¹⁴, a postaci ukazane są tylko z przodu. Brakuje z reguły widoku dolnej płaszczyzny rękojeści z otworem na trzpień i przekrojów poprzecznych. Zdarza się również, że rysunki tego samego zabytku znacząco różnią się od siebie i od fotografii, nie oddając rzeczywistego jego wyglądu (ryc. 5). To wszystko powodowało, że w opracowaniach mylono zabytki, rekwizyty towarzyszące postaciom były błędnie rozpoznawane lub nie sposób było je zidentyfikować, co przy niełatwym dostępie do literatury przedmiotu wiodło do kolejnych pomyłek, które w miarę możliwości będą prostowane w dalszej części pracy. Innym utrudnieniem są nonsensowne przepisy prawa autorskiego, które pozwalają cytować bez ograniczeń dłuższe fragmenty cudzych prac naukowych z uwzględnieniem jedynie odniesienia bibliograficznego, a uniemożliwiają przedrukowanie ilustracji bez zgody autora, wydawnictwa lub instytucji przechowującej zabytek i wniesienia stosownych opłat. W znacznym stopniu utrudnia to pracę archeologów, historyków sztuki i badaczy pokrewnych dyscyplin nauki. Z tego powodu musiałam ograniczyć materiał ilustracyjny i w wielu przypadkach ukazać tylko fragmenty rękojeści.

Surowcem, z którego wykonano rękojeści była kość słoniowa¹⁵, bydłęca (w tym owcza?), kość i poroże jeleni (błędnie nazywane rogiem), kość ogólnie określana

¹⁴ W trakcie drukowania dochodzi do zmniejszenia lub powiększenia rycin i skala cyfrowa, w przeciwieństwie do liniowej, traci wartość.

¹⁵ Tak popularnie nazywa się ciosy słonia. Brak badań specjalistycznych powoduje, że część przedmiotów uznawanych dotąd za wykonane z tego surowca była w rzeczywistości wyrzeźbiona z kłów morsów, por. X. Dectot 2018.

Ryc. 5. Różnice między rysunkiem a fotografią na przykładzie rękójści noża podtypu I/2 odmiany *d* nr 45 z Arras, mężczyzna z sokołem na prawej ręce, z której ptak pobiera pokarm, w lewej ręce postać trzyma drugą rękawicę, widoczne są pęta (E. Théodore 1931, s. 184, ryc. 1; R. Koechlin 1924, t. III, tabl. 189, nr 1120).

jako zwierzęca, kły morsów i wyjątkowo drewno. Często zdarza się, że surowiec nie jest jednoznacznie oznaczony, budzi wątpliwości¹⁶, bywa zmieniany w kolejnych opracowaniach lub w ogóle brak informacji o nim. W przypadku użycia do wyrobu kości prawie zawsze brakuje identyfikacji gatunkowej zwierzęcia, nie wiemy też najczęściej, które z nich: kości długie czy żebra, wykorzystano do wyrzeźbienia rękójści lub całego zabytku w przypadku szpil i szpatulek.

Stan zachowania rękójści i całych zabytków jest bardzo zróżnicowany. Prawie wszystkie są w mniejszym lub większym stopniu wytarte, wyswiecone, przebarwione, popękane, rozłupane, połamane i uszkodzone powierzchniowo. Największym zniszczeniom ulegały nasady, podstawy i dolne części trzonów, na skutek wyłamania trzpieni noży. Dlatego brakuje tu większych fragmentów. Część postaci ma utracone głowy i rekwizyty. W otworach rękójści noży tkwią niekiedy trzpienie, ale zaledwie w 14 egzemplarzach głównie zachowały się w całości lub we fragmentach. Wyjątkowo przetrwały metalowe obejmy rękójści zapobiegające wyłamaniu trzpienia. W przypadku szpil dotarłam do 24 egzemplarzy z zachowanym kolcem lub w różnym stopniu uszkodzonym, niekiedy z postaciami pozbawionymi głów lub większej górnej części ciała oraz samych rękójści z odłamanymi

¹⁶ Np. o rękójści nr 26 przechowywanej w Schwerinie sądzono początkowo, że była wykonana z kopalnego drewna, *Eine weibliche Figur* 1838, s. 93, obecnie jako surowiec podawane jest poroże lub kość jelenia. W przypadku rękójści nr 110 z Londynu IV surowiec określono jako kość słoniową lub drewno (!?), www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.apx?objectIa=465988partId=18.searchText=figure+of+St+Paul&, dostęp 16 V 2013 r. Także w odniesieniu do rękójści noża nr 147 z Paryża VII podawano początkowo, że wykonano ją z drewna, *D. Gaborit-Chopin 1994–1995, s. 31, cytując za www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/F0AA73E7_6f2c5db4.html, dostęp 5 III 2021 r.

kolcami. W całości zachowały się natomiast trzy szpatułki, choć znacznie zniszczone powierzchniowo.

Omawiane zabytki, w świetle dotychczasowego stanu wiedzy, pozyskiwane były i są nadal na obszarze Europy Zachodniej i Środkowej, łącznie z Włochami, Hiszpanią, Wielką Brytanią, Irlandią, Skandynawią i państwami nadbałtyckimi. Jednakże w przypadku znaczącej liczby starszych zabytków, w dużej części pochodzących z kolekcji muzealnych (50 egz., 31,25%), nie znamy nazw miejscowości, w których je odnaleziono. Zamiast nich podawane są nazwy miast – siedzib muzeów lub zbiorów prywatnych, w których są przechowywane. Zdarza się jednak, że i w tych informacjach kryją się błędy. Prowadzi to do przekłamań w interpretacji kartograficznego obrazu rozprzestrzenienia omawianych zabytków, dokonywanej na podstawie map dołączonych do kilku opracowań¹⁷. Przykładem jest nóż z rękojeścią nr 114 o nieznanym pochodzeniu, przechowywany początkowo w zbiorach zamku Steyr (koło Linzu), a następnie w Wiedniu i Budapeszcie. Nawet w nowszej literaturze przedmiotu lokowany bywa we wszystkich trzech miastach¹⁸. Co więcej, Elizabeth den Hartog omówiła go dwukrotnie: pod Steyr i Budapesztem¹⁹. W przypadku innego noża, nienależącego do badanej grupy²⁰, ale uwzględnianego w literaturze przedmiotu, wiemy, że jest to zabytek francuski, pochodzący z kolekcji Aleksandra Basilewskiego zebranej we Francji i przekazanej w 1884 r. do zbiorów Ermitażu w Sankt Petersburgu²¹. Z tej samej kolekcji pochodzi kompletnie zachowana szpila (nr 153 Sankt Petersburg I). Podobnie jest z częścią zabytków pochodzących z badań wykopaliskowych, które na przykład pozyskane w Arras (nr 45) i Cambrai (nr 72), w GIP są skatalogowane pod Lille, tu bowiem znajduje się muzeum Palais des Beaux-Arts, w którym są przechowywane²².

¹⁷ Mapy obrazujące postępujące katalogowanie omawianych rękojeści lub jednego ich typu zamieszczone są w pracach: M.D. Howe 1983, s. 149; G.F.W. Holtmann 1993, s. 325, ryc. 139: *Die Verbreitung höfischer Topoi auf plastisch gestalteten mittelalterlichen Messergriffen*; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 209, ryc. 1; M. Marcinkowski 2006, s. 371. Na każdej z map brakuje kilkudziesięciu zabytków znanych w chwili ich opublikowania.

¹⁸ Pochodzi on ze zbiorów Franza Emmericha hrabiego Lamberga. Pod Steyr pojawia się u A.W. Moltheina 1912, z. 1, s. 3, ryc. 4, i R. Koechlina 1924, t. II, s. 406, nr 1126. W Wiedniu, gdzie znajdował się od 1912 r., umieszcza go Cz. Francke 1990, s. 220. Od 1936 r. przechowywany jest w Budapeszcie (Muzeum Iparművészeti) i tu lokalizują go np. Z. Połczyński 1990, s. 91, 99, przyp. 43; G.F.W. Holtmann 1993, s. 307; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 221, nr 48; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/20D0D334_56772e03.html, dostęp 5 III 2021 r.

¹⁹ E. den Hartog 2012a, s. 22, nr 54 i 56, s. 24, nr 101. Nie jest to jedyna pomyłka w tej pracy.

²⁰ Por. wyżej s. 11 przyp. 4.

²¹ A. Darcel, A. Basilewsky 1874, s. 98, nr 247.

²² Mam świadomość, że dogłębna kwerenda zbiorów muzealnych, piśmiennictwa archeologicznego i z dziedziny historii sztuki, pozwoliłaby odkryć inne egzemplarze rękojeści. Skromne i rozproszone zbiory polskich bibliotek uniemożliwiają niestety jej wykonanie w odniesieniu do zabytków spoza Polski. Z informacji udzielonej mi przed laty przez prof. Lecha Leciejewicza wiem na przykład, że widział taką rękojeść w jednym z muzeów na Sycylii, a więc poza dotychczas

Poza zabytkami o nieznanym pochodzeniu zgromadzonymi w zbiorach muzealnych, nieokreślona ich liczba pozostaje w anonimowych kolekcjach prywatnych, do których nie sposób dotrzeć. Nie wiemy, gdzie pozyskano obiekty, a ich opis w publikacjach jest zdawkowy i utrudnia prawidłową klasyfikację²³. Pochodzą one z dawnych, nieudostępnianych kolekcji, z przypadkowych znalezisk, z nielegalnych, ale także z oficjalnych wykopalisk²⁴. Pozostałe zabytki pozyskano prawie w całości w trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych w miastach, klasztorach, siedzibach (grody, zamki, pałace) książęcych, możnowładczych, biskupich i papieskich, niekiedy na przyległych do nich osadach i we wsiach.

Najstarsze wiadomości o omawianych rękojeściach pochodzą z pierwszej połowy XIX w. Zamieszczane były w różnego rodzaju publikacjach regionalnych, głównie niemieckich i francuskich, do których trudno dotrzeć. Stąd, siłą rzeczy, znane są części badaczy za pośrednictwem późniejszych opracowań, a więc z drugiej, a nawet trzeciej ręki. To powodowało, że nie zawsze dysponowano pożądanymi i wiarygodnymi danymi. Co więcej, niekiedy dochodziło do powtarzania z gruntu błędnych ich opisów, wymiarów i surowca. Informacje o znaleziskach z końca XIX i z XX stulecia, zwłaszcza z drugiej jego połowy, oraz z XXI w. odnajdziemy w sprawozdaniach z badań stanowisk archeologicznych, w katalogach zbiorów muzealnych i wystaw, w opracowaniach średniowiecznych noży oraz przedmiotów wykonanych z kości, poroża i kości słoniowej. Ich wartość merytoryczna jest zróżnicowana. Bywa, że publikowano tylko zdawkową, jednozdaniową notkę, schematyczny rysunek lub niskiej jakości fotografię. W niektórych opracowaniach podawane ustalenia bywają gołosłowne, niepoparte żadnym dowodem. Niekiedy mamy do czynienia z mierną znajomością współczesnej geografii politycznej, na przykład Lille i Arras umieszczono w Belgii, a Rygę na Litwie i jest to powielane przez kolejnych badaczy, co oznacza, że nie weryfikowano starszych informacji z geografii politycznej. Dodam, że badacze zachodnioeuropejscy nie znają większości zabytków pozyskanych w Polsce (z wyjątkiem egzemplarza nr 42 ze Szczecina I), Czechach (poza egzemplarzem nr 48 z Vysokého Mýta), Słowacji

---

rozpoznanym zasięgiem ich występowania, co nie dziwi, zważywszy na dzieje tej części Europy w średniowieczu. Nie udało się również dotrzeć do rękojeści pochodzącej jakoby z Øm (wsi?, klasztoru cystersów?) w Danii, którą wymienia R. Isler (2004, s. 76), a która może być pomyłona z rękojeścią (nr 33) z pobliskiego klasztoru benedyktynek (Ringkloster) koło Skanderborg. Innego rodzaju przykład to zabytek z Nowogrodu Wielkiego (E.A. Rybina 2001, s. 295, ryc. 3:10). Na rycinie – głowa i fragment torsu mężczyzny, autorka uznaje za część kościanej rękojeści noża. Jest to możliwe, ale rodzaj nakrycia głowy i stylistyka wskazują na okres późniejszy niż średniowiecze.

²³ Np. wedle GIP rękojeść (nr 152) przechowywaną w Musée d'art et d'histoire w Genewie zakupiono w 1986 r. w domu aukcyjnym Sotheby's w Londynie. Inna rękojeść (nr 9 Hamburg II) ma afiliację antykwarium w tym mieście, K. Marquardt 1997, s. 187. O miejscu pozyskania i przechowywania rękojeści nr 143 nie wiemy nic.

²⁴ Np. nóż nr 125 z Mauroux pozyskany w trakcie badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1982 r. wedle GIP znajduje się w zbiorach prywatnych.

i na Węgrzech, mimo że od wielu lat istnieją odpowiednie publikacje²⁵, ale także wielu innych, znanych wcześniej z literatury przedmiotu.

Kolejną niedogodnością badawczą są skąpe informacje o miejscu znalezienia części zabytków (właściwego dla średniowiecznej topografii miejscowości) lub też ich brak, nie mówiąc już o kontekście stratygraficznym zalegania oraz o powiązaniach zachodzących między miejscem porzucenia a przypisywanym im przeznaczeniem. Niesie to niebezpieczeństwo przeinterpretowania znaleziska, jak to miało miejsce w przypadku rękoiści nr 38 z Torunia, o czym niżej²⁶.

Trudności z uściśleniem datowania rękoiści spowodowane były wieloma czynnikami. Pierwsze wynikały z okoliczności i czasu pozyskania najstarszych z nich. Część zabytków pochodzi bowiem ze starszych zbiorów muzealnych i kolekcji prywatnych, inne ze znalezisk przypadkowych, w których trakcie nie zwracano uwagi na kontekst kulturowo-stratygraficzny ich zalegania. Innym powodem były niedoskonałe metody prowadzenia starszych badań wykopaliskowych. Dlatego też datowanie rękoiści wielokrotnie budzi wątpliwości, zarówno w odniesieniu do czasu produkcji, jak i zdeponowania. Związane jest to także z mało precyzyjnym rozpoznaniem charakteru obiektów i (nierzadko przemieszanych) warstw kulturowych, w których rękoiści zalegały. Podobne zastrzeżenia można wysunąć w stosunku do części współczesnych badań wykopaliskowych. W sprawozdaniach z ich przebiegu i w końcowych opracowaniach wyników badań zbyt często brak informacji o szczegółowej lokalizacji zabytków i zawartości warstw kulturowych, z których je pozyskano. Bywa, że nie można zorientować się w podstawach datowania, gdyż nie znamy kryteriów, które posłużyły badaczom jako odniesienie. Ponadto, w części publikacji natrafiamy na niepokojącą tendencję do utożsamiania czasu wyprodukowania rękoiści z datowaniem warstwy kulturowej, który przecież nie musi być zbieżny. To wszystko powoduje, że ten sam zabytek pojawia się w różnych opracowaniach z odmiennym datowaniem²⁷, a różnice sięgają nawet 150 i więcej lat lub jest datowany szeroko, najczęściej na XIII–XIV w. W opisanych sytuacjach kolejni badacze zdani są często na bezkrytyczne przyjmowanie takich ustaleń²⁸. Niemniej nawet i dotychczasowe datowanie poszczególnych rękoiści

---

²⁵ Również zapis bibliograficzny przytaczanych publikacji często pozostawia dużo do życzenia. Trudno ustalić, czy konkretny artykuł został zamieszczony w czasopiśmie, w serii wydawniczej czy publikacji wielotomowej. Liczne są pomyłki w numerach stron i pozycji katalogowych.

²⁶ Por. niżej s. 150.

²⁷ Por. niżej Tabele I–VI.

²⁸ Zwrócił na to uwagę Z. Polak (2004, s. 36), choć sam nie podał kontekstu archeologicznego zalegania rękoiści nr 11 z Pułtuska, nie ma jej też w innych publikacjach: Z. Polak 1988, s. 137, ryc. 3:8; A. Gołębniak, D. Makowski, M. Mierosławski 1997, s. 26; J. Gąsowski 2004, s. 9. Na karcie inwentarzowej (Muzeum Regionalne w Pułtuskach, nr inw. MRP/A/2254) podano szerokie datowanie, od 1233 do 1368 r., odpowiadające jednej z faz osadniczych stanowiska Pułtusk-Zamek. W zależności od publikacji, rękoiść datowana była od przełomu XIII i XIV w. po pierwszą połowę XIV lub połowę XIV w. Dzięki uprzejmości pani Doroty Stabrowskiej z Muzeum Regionalnego w Pułtuskach wiem, że zabytek zalegał w warstwie użytkowej, na skraju moszczenia

pozwala zrozumieć, dlaczego w stylistyce części przedstawięń można doszukać się elementów późnoromańskich²⁹, choć w głównej mierze odwzorowuje ona cechy stylu gotyckiego różnych faz.

Duże rozproszenie znalezisk i literatury przedmiotu powodowało, że nie wszyscy badacze zdawali sobie sprawę, z czym właściwie mają do czynienia. Dlatego też, nie tylko w polskiej literaturze przedmiotu, nie zawsze prawidłowo rozpoznawano funkcje tej grupy zabytków. Uznawano je na przykład za rękojęść niewielkiego przedmiotu³⁰, fragment relikwiarza³¹, figurkę kościelną (!)³², figurę szachową³³ lub o przeznaczeniu kultowym³⁴. Najczęściej jednak, ze względu na to, że jeden z najwcześniejszych znanych zabytków, nóż nr 114 ze Steyr (ryc. 1b) zachował się w całości, przyjmowano, że są to rękojęści noży stołowych lub myśliwskich³⁵. Z czasem, wraz z odnalezieniem kolejnych egzemplarzy noży z zachowanymi fragmentami głowni lub trzpieniami, przy możliwości dotarcia do większej liczby publikacji, pierwszy pogląd się upowszechnił³⁶. Nie oznaczało to tym samym, że zawsze prawidłowo określano przeznaczenie rękojęści³⁷ lub brano pod uwagę możliwość, że oprawiano w nie noże o różnym zastosowaniu lub nie tylko noże. Pomijano fakt, że tematy realizowane na rękojęściach noży pojawiają się na rękojęściach szpil i szpatulek.

Trudnym wyzwaniem dla badaczy okazało się określenie płci postaci ukazywanych na rękojęściach – i to nie tylko z powodu odłamania głów lub ogólnego stanu zachowania zabytków. Wynikało to przede wszystkim z tego, że na części

---

z desek, przy południowej ścianie jednej z chat, położonej po zachodniej stronie tzw. drogi wschodniej. Obecnie, po kolejnym przeanalizowaniu dokumentacji, przyjęto, że rękojęść zalegała w warstwie kulturowej datowanej na lata 1260–1275.

²⁹ Por. W. Błaszczuk 1982, s. 611; Z. Połczyński 1990, s. 94.

³⁰ A. Gołembnik 1981, s. 6.

³¹ V.P. Darkevič 1966, s. 59 oraz s. 44, nr 77 i 78 – w odniesieniu do rękojęści nr 3 z Rygi I i nr 78 z Tallina, a na s. 27, nr 44, tabl. 25:11 – do rzeźby z Rostowa Jarosławskiego, którą N.N. Voronin (1956, s. 28–29) uznał za część relikwiarza; por. L. Leciejewicz 1974, s. 183, ryc. 4:a; M. Slivka 1984, s. 385. Za rękojęść uznali ją G.F.W. Holtmann 1993, s. 299, ryc. 132d, i E. den Hartog 2012a, s. 24 nr 99; por. niżej s. 50–51.

³² A. Gieysztor 1971, s. 317, ryc. 43 – sądzę, że mamy tu do czynienia z błędem zecerskim i zapis powinien brzmieć „figurka kościana”, choć w rzeczywistości wykonano ją z poroża jelenia.

³³ Np. w odniesieniu do zabytku nr 42 ze Szczecina I (*Szczecin* 1971, t. I, cz. 2, s. 762); także A. Vallašek (1972, s. 151–152) uznał oba znaleziska nr 130–131 z Bratysławy za figury szachowe.

³⁴ W. Błaszczuk 1982, s. 611; E. Du Sommerard 1883, s. 637, nr 8044, 8045, w stosunku do rękojęści nr 57 i 140 z Paryża I i VI. Pod nr. 8042–8043 umieścił dwie inne rękojęści, ale oszczędny opis nie pozwala na ich identyfikację.

³⁵ Por. *Mittelalterliche Kunst* 1983, [t. II], s. 31, poz. 207.

³⁶ Por. np. E. Cnotliwy 1973, s. 223; L. Leciejewicz 1974, s. 177–188; M. Bencard 1975, s. 35–61.

³⁷ Dopiero z doby nowożytnej znamy liczne widelce i łyżki z podobnymi przedstawieniami. Dowodzą one znacznego wydłużenia okresu mody na tak zdobione rękojęści, jakkolwiek w innym już stylu, często odlewane z różnych stopów metali. Dlatego też dziwi identyfikacja średniowiecznej rękojęści noża nr 50 z Castell y Bere z łyżką, L.A.S. Butler, przy współudziale G.C. Dunning 1974, s. 91, nr B1.

wizerunków w nikłym stopniu oddano cechy płciowe, a badacze nie sprecyzowali kryteriów rozpoznawania płci. Stąd, w wielu przypadkach, intuicyjne ustalano, czy jest to kobieta, czy mężczyzna lub oznaczenia bywały niejednoznaczne i z czasem ulegały zmianie. Podnoszono, że trudności te potęguje podobieństwo kroju ubiorów kobiecych i męskich³⁸, co się nie sprawdziło. I w tym przypadku można zaobserwować bezkrytyczne powielanie ustaleń pochodzących ze starszej literatury, bez podjęcia próby własnej ich oceny i wskazania cech, które określałyby płęć postaci.

Najwięcej wątpliwości budziła płęć postaci z sokołem. W tym samym przedstawieniu jeden badacz widział mężczyznę, inny kobietę, bardziej ostrożni pisali o bezpłciowej figurze lub używali określenia *Falknergriff*, uchylając się w ten sposób od konieczności ustalenia płci³⁹. Nie zwracano uwagi na to, że istnieją elementy pozwalające określić płęć, na przykład nakrycie głowy, jak w przypadku postaci, które noszą rodzaj chustek zawiązanych z lewej lub prawej strony głowy. Część badaczy uznała dwie z nich za kobietę (nr 26 Schwerin, ryc. 6b; początkowo nr 34 Ryga III, ryc. 50)⁴⁰. Tymczasem takie nakrycie odnajdziemy na głowie mężczyzny na rękojęściach nr 8 z Angers I (ryc. 6a), nr 30 ze Skanii (ryc. 22f), nr 52 z Krakowa II (ryc. 18) oraz na rękojęści z podwójnym przedstawieniem nr 147 z Paryża VII (ryc. 6c). Noszą je także mężczyźni na miniaturach w Codex Manesse (ryc. 6d, e)⁴¹.

W innych przypadkach wydawało się, że pomocą w rozpoznaniu płci lub typu przedstawienia mogą służyć towarzyszące postaciom rekwizyty. Okazało się jednak, że nie zawsze poddają się one jednoznacznej identyfikacji i interpretacji. Część wątpliwości wynikała ze złęgo stanu zachowania rękojęści, ale inne to ewidentne pomyłki spowodowane słabą znajomością zabytków danęgo typu, brakiem porównania z nimi lub z korzystania z literatury przedmiotu z drugiej ręki. Przykładem jest uznanie postaci z książką (pudełkiem?) wyrzeźbionej na rękojęści szpatułki nr 102 z Paryża VIII za młodzieńca, a na szpili nr 103 z Eilean Donan za „chłopięcęgo mnicha”, „duchownęgo”, może nawet za „św. Donana”, podczas gdy wszystkie takie wizerunki zdobiące rękojęści szpil i noży rozpoznano bez żadnych wątpliwości jako kobiece. Świadczy o tym udrapowanie szat i brak zaznaczenia stóp. Podobnie było z rękojęściami nr 63 ze Schleswigu (ryc. 7), nr 78 z Tallina (ryc. 32) i nr 51 z Kolding (ryc. 8). Na pierwszej rekwizyt błędnie rozpoznano jako owcę, choć jest to bez wątpienia pies⁴². W odniesieniu do

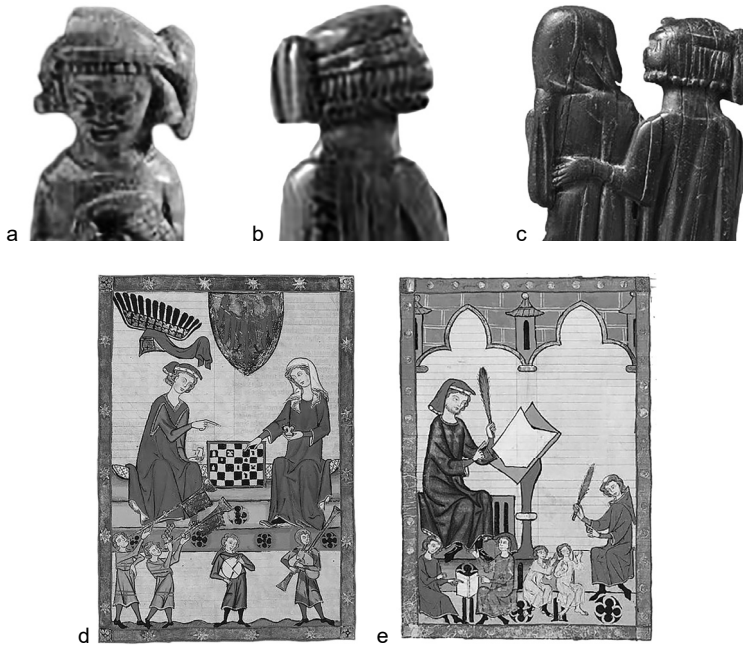
³⁸ Por. M. Marcinkowski 2003, s. 333; E. den Hartog 2012a, s. 15.

³⁹ Por. niżej przypisy do Tabel I–VI i G.F.W. Holtmann 1993.

⁴⁰ Por. niżej przypisy do Tabel I i VI. W artykule (E. Kowalczyk-Heyman 2014b) poświęconym rękojęści nr 43 z Cieszyna (ryc. 20) błędnie uznałam, że postać ma na głowie takie właśnie nakrycie. W rzeczywistości nosi koronę. Pomyłka była spowodowana asymetrycznością głowy postaci na skutek uszkodzeniem jej z prawej strony.

⁴¹ Codex Manesse, k. 13 i 292v, Universitätsbibliothek Heidelberg, digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/0021_i_0580, dostęp 5 III 2021 r.

⁴² I. Ulbricht 1984, s. 61. Powtórzyli to jako alternatywę, J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski 2002, s. 218, nr 15.

Ryc. 6. Mężczyźni z rodzajem chustek zawiązanych po lewej i prawej stronie głowy na rękojeściach podtypów I/1-2 i VI/1: a – nr 8 Angers I (GIP), b – nr 26 Schwerin (GIP), c – nr 147 Paryż VII (GIP), d-e – miniatury z ok. 1300 – ok. 1340 r. (Codex Manesse, k. 13 i 292v, Universitätsbibliothek Heidelberg, digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/0021 i 0580).

Ryc. 7. Fragment rękojeści noża podtypu II/1 nr 63 ze Schleswigu, kobieta trzyma na lewej ręce psa, a nie owcę (fot. A. Chilińska-Früboes).

drugiej sądzono, że postać trzyma ptaka lub psa. W zależności od tego uznawano ją za mężczyznę-sokolnika⁴³ lub za kobietę⁴⁴. Kobiecie z trzeciej rękojeści brakuje obu rąk i rekwizytu. Położenie zachowanego fragmentu ogona dowodzi, że ptak był trzymany na prawej, a nie na lewej ręce, jak pisze Elizabeth den Hartog,

⁴³ Por. M. Slivka 1984, s. 385.

⁴⁴ G.F.W. Holtmann 1993, s. 299; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietzichowski 2002, s. 219, nr 22.

Ryc. 8. Rękojeść noża podtypu II/2 nr 51 z Kolding, kobieta z utraconą lewą i prawą ręką oraz rekwizytem (V. Jensen 1986, s. 1, 3).

badaczka bowiem posłużyła się fotografią z lustrzanym odbiciem zabytku⁴⁵. Innym nieporozumieniem było rozpoznanie w postaci z rękojeści nr 44 z Valenciennes kobiety (świętej)⁴⁶. Słaba technicznie fotografia i układ fotografowanej rękojeści uniemożliwiają pewną interpretację rekwizytu trzymanego przez postać na prawej ręce. Sądzę, że na rękojeści widoczny jest mężczyzna, który na prawej ręce trzyma sokoła (ta część jest uszkodzona), a lewą go karmi. Wskazuje na to, moim zdaniem, prosty układ fałd szaty typowy dla postaci mężczyzn. Ponieważ jednak rękojeść jest bardzo zniszczona, nie można kategorycznie wykluczyć, że postać ta to kobieta z psem, trzymająca go lewą ręką za szyję.

Najdziwniejsza pomyłka dotyczy rękojeści nr 88 z Åhus (ryc. 9), na której nie odnajdujemy postaci z sokołem, a duchownego z księgą, tak jak na rękojeściach z Kalmaru (nr 85–87, ryc. 36a–c), Elbląga II (nr 89, ryc. 12b) i Parnawy (nr 90, ryc. 36d)⁴⁷. Autor artykułu, Anders Wihlborg, na którego się powoływano, jednoznacznie napisał, że pozyskana rękojeść należy jedynie do tej samej grupy zabytków, co rękojeści z wizerunkiem postaci z sokołem, znanych z innych obszarów Europy. Te i podobne, błędne lub odmienne interpretacje, mylenie rękojeści oraz różnego rodzaju wątpliwości będą sygnalizowane w dalszej części rozważań i w przypisach do Tabel.

Trudności z nazwaniem postaci wyobrażonych na rękojeściach ilustruje terminologia używana dla przykładu w opracowaniach niemieckojęzycznych w odniesieniu

⁴⁵ V. Jensen 1986, s. 1, 3; tenże 1987, s. 19 i ryc. na s. 20; E. den Hartog 2012a, s. 14 i ryc. 14, s. 15; też 2012b, s. 141, ryc. 33.

⁴⁶ M. B[ertho] 2016, s. 139, nr 108.

⁴⁷ Tak błędnie opisali ją J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski (2002, s. 219 nr 30); a za nimi E. den Hartog (2012a, s. 23 nr 60); por. A. W[ihlborg] 1975, s. 45 i ryc.

Ryc. 9. Rękojeść noża podtypu III/1 nr 88 z Åhus, duchowny trzyma w obu rękach księgę, a nie sokoła (A. W[ihlborg] 1975, s. 45).

do najliczniejszych przedstawień z ptakiem. Są to takie określenia jak: *Mann, adeliger Mann, König, männliche Figur, Figur – mit Falken, Falkner, adeliger Falkner, Falknerfigur, Falknergriff, Adel vorbehaltebeb Falkenjagd, Edelmann mit Falke, Dame, adelige Frau, adelige Dame – mit Falken, Falknerin*. Wskazują one na kłopoty z rozpoznaniem symboliki przekazu niesionego przez postać i z interpretacją przedstawienia. Inne treści związane są bowiem z mężczyzną trzymającym drapieżnego ptaka, inne z kobietą. Istotne znaczenie ma również ręka, na której siedzi ptak. Inaczej też należy rozumieć symbolikę postaci trzymającej ptaka, gdy jest ona osobą świecką, a inaczej, gdy jest to duchowny lub święty. Podobnie zróżnicowana jest symbolika w przypadku psa trzymanego na ręku przez kobietę lub siedzącego u jej stóp, i psa siedzącego przy nodze szlachetnego mężczyzny lub towarzyszącego duchownemu, świętemu lub postaci wywodzącej się z ludu. W konsekwencji złe określenie płci owocuje błędami w rozpoznaniu symbolicznego przekazu niesionego przez wyrzeźbione na rękojeściach postaci. A przecież były to istotne przesłania kulturowe i stąd w literaturze przedmiotu pojawia się zagadnienie symboliki rekwizytów i samych postaci. Na przykład Mogens Ben-card rozważał interpretacje postaci męskich z ptakiem jako przedstawień świętych ukazujących z sokołem, takich jak św. Hieron z Holandii, św. Agilulf z Kolonii, św. Otto z Ariano, św. Bavon z Gandawy oraz wizerunku średniowiecznego księcia, w którego przypadku sokoł wyrażał kondycję i wyższy status społeczny. Symboliczne przesłanie treści czytelnych na rękojeściach kontynuowali, w różnym zakresie, inni badacze. W polskiej literaturze przedmiotu Zbigniew Połczyński przywołał postaci świętych przedstawianych z sokołem, w tym kobiet, ale odrzucił tę interpretację. W dalszych rozważaniach nad symboliką rozpatrywał wizerunek sokoła wyłącznie jako oznakę „wytwornego stanu i szlacheckiego pochodzenia” oraz symbolu „przywileju polowania”, co jest uproszczeniem. Zagadnienie

to rozwinął Mirosław Marcinkowski, a ostatnio Krzysztof Wachowski ograniczył się do aspektu miłości dwornej⁴⁸.

Opisując rękojeści, nie analizowano widocznych różnic stylistycznych i warsztatowych, na przykład zaznaczenia u części postaci źrenic za pomocą nawierconych dziurek. W ten sam sposób oddawano oczy ptaka. Nie uwzględniano znaczących różnic w sposobach rzeźbienia sylwetki ptaka i rysunku jego upierzenia. Nie zwracano uwagi na kolejność rzeźbienia poszczególnych elementów rękojeści ani na ślady produkcyjne, a także na przyczyny uszkodzeń i próby ich naprawiania. Nie dostrzegano uderzającego podobieństwa niektórych zabytków. Braki te zubożają formalny opis zabytków i tym samym ograniczają możliwości poznawcze, w tym ustalenie ich przeznaczenia oraz określenie kręgu warsztatów, w których powstały. Uwaga badaczy skupiała się raczej na wybranych elementach analizy kostiumowej, umożliwiającej, w ich mniemaniu, datowanie zabytków, jak się okazało – zbyt szerokie, a nawet zwodnicze. Zilustruje to przywołany niżej przykład zabytku nr 42 ze Szczecina I⁴⁹, który nakazuje do tego kryterium podchodzić z dużą ostrożnością.

Niewiele uwagi poświęcono dwóm częściom konstrukcyjnym rękojeści noży: podstawom, na których stoi duża część postaci, oraz nasadom. Nie odróżniano przy tym podstaw od nasad. Trzeba jednak przyznać, że nie zawsze na podstawie dokumentacji ikonograficznej możemy jednoznacznie ocenić, z którym z tych elementów mamy do czynienia. Podstawy bywają mniej lub bardziej wyodrębnione i mają zróżnicowaną wysokość, od kilku milimetrów do kilku centymetrów. W literaturze przedmiotu nie odpowiedziano na pytanie, w przypadku których egzemplarzy rękojeści noży podstawa miała charakter dekoracyjny, a w których funkcjonalny, pozwalający na założenie obejmmy zapobiegającej wyłamaniu trzpienia noża, a więc pełniła funkcję nasady.

W rękojeściach noży, w których występują oba te elementy konstrukcyjne, nasada znajduje się poniżej podstawy. Znane są wszakże rękojeści, w których nasada pojawia się z pominięciem podstawy. Jej średnica jest zawsze mniejsza od średnicy podstawy i trzonu rękojeści po to, aby obejmmy nie wystawała poza ich szerokość. Nasada, tak jak część podstaw⁵⁰, umożliwiała nałożenie obejmmy zapobiegającej wyłamaniu trzpienia noża. Obecność nasad, w przypadku niezachowania się głowni lub jej trzpienia jednoznacznie wskazuje na to, że mamy do czynienia z rękojeścią noża.

W minimalnym stopniu zajmowano się głowniami noży. W najlepszym przypadku podawano wymiary (zazwyczaj długość) całych egzemplarzy noży lub rękojeści z zachowanymi fragmentami głowni. Przekrój poprzeczny głowni pojawia się wyjątkowo. Niekiedy, tak jak w przypadku noża nr 79 z Brukseli, nie podano

---

⁴⁸ Np. M. Bencard 1975, s. 56–57, 59, 60; Z. Polczyński 1990, s. 100–101; M. Marcinkowski 2006, s. 367–368; K. Wachowski 2013, s. 203.

⁴⁹ Por. niżej s. 28–30.

⁵⁰ Przykładem jest nóż nr 124 z Solingen.

ani wymiarów całego zabytku, ani zachowanej części główki (rekonstruowanej?). Co więcej, na fotografii brakuje jej widoku⁵¹. W żadnym też opracowaniu, poza pracą Gerharda Folke Wulfa Holtmanna w odniesieniu do noża nr 34 z Rygi III, nie natknęłam się na rekonstrukcję główki⁵². Tak samo ma się sprawa ze szpilami i szpatułkami. Z reguły podawana jest ich całkowita zachowana długość, bez wyróżnienia długości rękojeści i kolca lub łyżeczki oraz innych wymiarów.

Wyjątkowo opisywano kształt i wymiary otworu w podstawie rękojeści, służącego do osadzenia trzpienia noża lub dokumentowano rysunkowo i fotograficznie płaszczyznę podstawy z takim otworem lub jego przekrój (ryc. 25a, 46d, f, 52)⁵³. Okazywało się wówczas, że otwory przybierały różne kształty, zależne od rodzaju trzpienia i poprzecznego przekroju rękojeści. Zwykle jednak nie mamy nawet pewności, czy taki otwór istnieje, chyba że na dokumentacji ikonograficznej widać, że jest wyłamany. Nie zwracano także uwagi na to, że kształt i głębokość otworu sygnalizują rodzaj niezachowanego trzpienia.

Ustalając miejsca produkcji omawianych zabytków, wskazywało na związek z północnofrancuskimi, północnoniemieckimi, angielskimi, skandynawskimi oraz włoskimi ośrodkami rzemieślniczymi⁵⁴. Ale i w tym przypadku, w odniesieniu do tego samego zabytku, opinie poszczególnych badaczy bywają odmienne. Pozostaje też sprawą nierozwiązaną, nie tylko wobec zabytków z Polski, czy są to wyłącznie importy z wymienionych ośrodków, czy również naśladownictwa wykonane w prowincjonalnych warsztatach lub własna inwencja tutejszych rogowników⁵⁵. Za tą ostatnią możliwością przemawiają różnice w szczegółach rysunku, tematyce, stylistyce, surowcu oraz w technice i precyzji wykonania poszczególnych rękojeści. Nie zwracano uwagi, że w przypadku naśladownictwa mogło dochodzić do przeniesienia w czasie elementów datujących zabytek. Także odsłonięcie pozostałości

⁵¹ W www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/dbe86084_60e1b97c.html, dostęp 5 III 2021 r., podano wyłącznie długość rękojeści.

⁵² G.F.W. Holtmann 1993, s. 312, ryc. 132b.

⁵³ Znajdziemy je np. w artykułach: P. Sommer 1981, ryc. 1, bez skali – Vysoké Mýto (nr 48); M. Marcinkowski 2006, ryc. 2 – nr 35 Elbląg I; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/b7a7c8b8_b475a530.html, dostęp 5 III 2021 r. – nr 55 Oxford; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/CDCA7B30F_3de1b8ff.html, dostęp 22 III 2021 r. – nr 67 Nantes I; A. MacGregor 2000, t. II, s. 165, ryc. 6:46 – nr 133 Ludgershall Castle; G. Keck 1999, s. 37 – nr 36 Zurich; L.A.S. Butler, przy współudziale G.C. Dunning 1974, s. 92, ryc. 6 B1 – nr 50 Castell y Bere.

⁵⁴ Np. L. Leciejewicz 1974, s. 185–186; Z. Połczyński 1990, s. 104; A.W. Molthein 1912, s. 5; E.V. Philippowich 1961, s. 252; P. Sommer 1977, s. 317; M. Slivka 1983, s. 328.

⁵⁵ Tak uważają np. Z. Połczyński 1990, s. 104 i Z. Polak 2004, s. 36; M. Slivka (1984, s. 385) omawiając za Š. Holčíkiem zabytki nr 130–131 z Bratysławy, wskazał zarówno na miejscowy warsztat, jak i na możliwość importu z Austrii; M. Rydbeck (1930–1931, s. 97–98 – w odniesieniu do rękojeści nr 13 z Lundu I sądziła, że jest to prowincjonalny warsztat francuski albo produkt angielski wzorowany na francuskim oryginale; M. Bencard (1975, s. 59) uważał z kolei, że zabytek nr 15 z Oslo I jest produktem miejscowym; na południową Skandynawię w odniesieniu do rękojeści typu III/1 wskazywał E. Russow 2019; por. E. Kowalczyk-Heyman 2020.

pracowni rogowniczej w pobliżu lub w miejscu znalezienia rękojeści nie przekonuje w tej mierze⁵⁶.

Nie podjęto też próby sklasyfikowania omawianych rękojeści wedle jakichkolwiek kryteriów, choć wydzielano typ przedstawień realizujących temat z ptakiem (sokołem), który przyciągnął największą uwagę badaczy, a także tematy: dama z psem i mężczyzna z księgą. Ograniczenie zainteresowań badaczy tylko do rękojeści tych typów wypaczało w wielu aspektach podejmowaną problematykę badawczą. Jedynie Holtmann pokusił się o ukazanie zależności zachodzących między sposobami realizacji poszczególnych tematów. Szkoda tylko, że pisząc pracę w końcu XX w., nie uwzględnił wszystkich znanych wówczas rękojeści noży tej grupy i nie rozszerzył programu badawczego⁵⁷. Ponadto, w literaturze przedmiotu zabrakło rozważań na temat konwencjonalizacji przekazu ikonograficznego niesionego przez wyrzeźbione na rękojeściach postaci. Nawet w obrębie wydzielonych grup tematycznych nie dostrzeżono podobieństw, ale i różnic formalnych zachodzących między poszczególnymi ich egzemplarzami, takich choćby jak ręka, na której siedzi ptak i wymowy tego faktu. Przedstawieniom jednostkowym prawie nie poświęcono uwagi.

Omawiane rękojeści skupiły uwagę wielu badaczy, w tym również polskich. Ich prace poświęcone są z reguły poszczególnym zabytkom, wyjątkowo ich grupie. Zdarza się, że są to jedynie wzmianki o odnalezionych egzemplarzach, zawierające zaledwie zdawkowe informacje. Tylko kilkoro badaczy podjęło trud zebrania rękojeści, do których dotarli i szerszego omówienia związanej z nimi problematyki badawczej. Jako pierwszy większą liczbę rękojeści wykonanych z kości słoniowej opisał i skatalogował Raymond Koechlin, uwzględniając zarówno rękojeści noży, jak i szpile oraz szpatułki⁵⁸. Autorem kolejnego opracowania, obejmującego 24 rękojeści z ptakami, był Mogens Bencard⁵⁹. Następne opracowanie 38 egzemplarzy rękojeści ukazujących przedstawienia postaci z sokołami, psami, księgami, innymi pojedynczymi rekwizytami i bez nich, głównie z obszaru północnej części Europy Środkowej i basenu Bałtyku, odnajdziemy w pracy Holtmanna poświęconej

---

⁵⁶ Np. w Bratysławie dwie rękojeści, nr 130 i 131, znaleziono w wypełniku głębokiej do 5,5 m studni, ale nie podano, na jakiej głębokości. Adrian Vallašek (1972, s. 151–152) nie datuje ich i uznaje za figurki szachowe, wyprodukowane w sąsiadującej ze studnią pracowni rogowiarskiej, por. M. Slivka 1983, s. 328–329, s. 332, tabl. III, nr 1 i 5; tenże 1984, s. 384, 407, tabl. II-1-2A. Bardzo zniszczoną rękojeść nr 66 z Lubeki I znaleziono w zasypisku obiektu identyfikowanego z warsztatem rogowniczym. Uważam, że związek ten jest iluzoryczny, warstwy zasypiska powstały bowiem po zlikwidowaniu warsztatu. Sama rękojeść jest bardzo zniszczona, nie nadawała się do naprawy i jej obecność w warsztacie byłaby niezrozumiała.

⁵⁷ G.F.W. Holtmann 1993.

⁵⁸ R. Koechlin 1924, t. II, s. 405–411. Opisy pojedynczych rękojeści odnajdziemy wcześniej w dziewiętnastowiecznych katalogach przedmiotów wykonanych z kości słoniowej i zabytków zgromadzonych w muzeach oraz w różnego rodzaju leksykonach, ale nie tworzą one wydzielonej grupy.

⁵⁹ M. Bencard (1975, s. 42–55) zwrócił uwagę na duże rozproszenie zabytków, na często przypadkowe informacje i na trudności w dotarciu do nich. Nie podjął się oznaczenia płci postaci.

średniowiecznym i wczesnonowożytnym nożom. Badacz ten omówił skrótowo okoliczności ich pozyskania, datowanie, surowiec oraz symboliczną wymowę różnych typów przedstawień i historyczne uwarunkowania towarzyszące, jego zdaniem, rozprzestrzenieniu rękojeści tego rodzaju⁶⁰. Ze względu na dostępność tej pracy, zawarte w niej treści na temat omawianego typu noży stały się odniesieniem dla autorów późniejszych opracowań, zwłaszcza w aspekcie symboliki i ich użytkowników.

Niedługo potem Jonathan Burrows, Joachim Krüger i Frank Wietrichowski, przy okazji omówienia kilku nowych rękojeści pozyskanych w Niemczech, sporządzili listę 48 znalezisk różnych typów⁶¹. Kolejny artykuł, pióra Elizabeth den Hartog, poświęcony był sześciu duńskim rękojeściom. Autorka dołączyła do niego katalog 101 + 1 (bez numeru) zabytków⁶², wśród których znalazły się rękojeści innych rodzajów niż omawiany obecnie. Zaletą katalogu są informacje o kilkunastu rękojeściach odkrytych w ostatnim czasie lub pochodzących ze zbiorów prywatnych. Nie był to zbiór pełny i zawierał sporo błędów. Równocześnie badaczka opublikowała drugi artykuł, w którym omówiła dwie rękojeści typu I pozyskane w Gandawie (nr 1, 22), na tle 19 rękojeści tego typu i kilkunastu innych, należących do typów II i III⁶³. W pracach tych, zwłaszcza obu ostatnich, w częściach katalogowych, zabrakło informacji o okolicznościach pozyskania rękojeści, a dane o ich wymiarach i datowaniu są niepełne i niekiedy błędne. Trafiają się pomyłki klasyfikacyjne wynikłe z niezbyt dokładnej lektury starszych opracowań, przytaczanie informacji z drugiej ręki oraz przykłady słabej znajomości geografii politycznej Europy. Odnajdziemy natomiast podstawową literaturę przedmiotu, czasem o błędnym zapisie bibliograficznym. Również w innych, wykorzystanych w obecnej pracy publikacjach poświęconych konkretnym zabytkom, przywoływane były przykłady podobnych rękojeści, zazwyczaj bez szczegółowego ich omówienia. Nowe, choć zbyt skrótowe informacje o tej kategorii zabytków zamieszczone są na stronach GIP. Także i one są niepełne, niekiedy błędne lub wykluczające się w odniesieniu do rękojeści znanych z literatury przedmiotu. Jest to zapewne spowodowane tym, że poszczególne opisy sporządzano w różnych jednostkach muzealnych.

W polskim piśmiennictwie istnieje zaledwie kilka opracowań poświęconych omówieniu pojedynczych rękojeści lub większemu ich zbiorowi. Egzemplifikują one trudności, na które napotykali polscy badacze w datowaniu, interpretacji i rozpoznaniu przeznaczenia rękojeści, ale też postęp w kolejnych ich omówieniach. Autorom najstarszych wypowiedzi wiele kłopotu sprawiła najwcześniej pozyskana rękojeść nr 42 ze Szczecina I (ryc. 10). Przedstawia mężczyznę z sokołem na prawej ręce. Źle zadokumentowana w trakcie prowadzonych prac wykopaliskowych i błędnie

⁶⁰ G.F.W. Holtmann 1993, s. 294–385.

⁶¹ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski 2002, s. 218–221.

⁶² E. den Hartog 2012a, w tym jedna omówiona podwójnie pod Steyr i Budapesztem; też 2012b. Por. E. Kowalczyk-Heyman 2013, s. 472–475.

⁶³ E. den Hartog 2012b.

Ryc. 10. Rękojeść noża podtypu I/2 odmiany b nr 42 ze Szczecina I, mężczyzna z sokołem na prawej ręce, karmi ptaka lewą ręką, torba sokolnicza przywieszona do pasa (fot. A. Piątek, pracownia fotograficzna G. Solecki, Muzeum Narodowe w Szczecinie).

zinterpretowana⁶⁴, długo uchodziła za zabytek sztuki przedromańskiej i datowana była kolejno na koniec IX, połowę X lub na X w.⁶⁵ Później została przedatowana szeroko na XIII–XIV w., z proponowanym uściśleniem do pierwszej lub drugiej połowy XIII w.⁶⁶ Nieuzasadnione było rozpoznanie w wyrzeźbionej postaci kobiety, a w przywieszonej do pasa torbie sokolniczej fartucha. Utrudniony dostęp do zachodnioeuropejskiej literatury przedmiotu powodował, że najstarsze polskie

⁶⁴ Bezkrytyczne uznanie tej rękojeści za zabytek sztuki przedromańskiej przez historyków sztuki każe zastanowić się nad możliwościami (zakresem) zastosowania analizy kostiumologicznej szat postaci, a szerzej nawet analizy stylistycznej.

⁶⁵ T. Wiczerowski (1952a, s. 172–173; tenże 1952b, s. 342) sugerował, że jest to import „z południowego wschodu” (?); A. Gięsztor 1971, s. 49, 317, ryc. 43; W *Szczecin* (1971, s. 762) jako datę odnalezienia rękojeści podano błędnie 1948 r.; L. Leciejewicz 1974, s. 177–188; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/f978f0f6_655938d9.html, dostęp 5 III 2021 r. Pierwotne, błędne datowanie, powtórzyli jeszcze M. Slivka (1984, s. 385) i Cz. Francke (1990, s. 220, przyp. 19), mimo że ponad 10 lat wcześniej dokonano jego korekty, por. niżej przyp. 66. Wzmianki o tym znalezisku i jego rysunek odnajdziemy w kilku innych publikacjach. Ich wspólną cechą jest to, że autorzy nie orientowali się, że jest to rękojeść noża i pisali o figurce. Mając trudności z ustaleniem płci przedstawionej osoby, jako że jest ona pozbawiona głowy, określali ją mianem postaci, rzadziej kobietą. Wyrób tego zabytku przypisywano początkowo miejscowemu warsztatowi. Ponieważ wzmianki te są wtórne i nic nie wnoszą do przedmiotu badań, pominię ich zapis bibliograficzny, który można odnaleźć w przywołanych wyżej publikacjach. Ostatnio część starszych, błędnych ustaleń powtórzył S. Słowiński 2014, s. 15–28; por. rec. E. Kowalczyk-Heyman 2017, s. 508–510.

⁶⁶ L. Leciejewicz 1974, s. 178–180, 186, 187–188; L. Leciejewicz, S. Wesołowski 1983, s. 284, ryc. 225. Zmianę datowania opatrzone wyjaśnieniem, że zabytek znaleziono (jak rozumiem) w późnośredniowiecznym lub nowożytnym wkopie I, sięgającym poziomu warstwy XI, datowanej pierwotnie na połowę X w. Wskazano na możliwość powiązania zabytku z warsztatem nadreńskim lub północnofrancuskim (Paryż?); G.F.W. Holtmann 1993, s. 297–298.

interpretacje sprowadzały się do identyfikowania tej rękojeści z figurką dekoracyjną umieszczoną na metalowym pręcie⁶⁷, figurą szachową⁶⁸, rękojeścią sztyletu⁶⁹ lub broni białej⁷⁰. Żadna z nich nie zadowalała. Dopiero Lech Leciejewicz⁷¹, za Eugeniuszem Cnotliwym⁷², uznał ją za rękojeść noża wyprodukowaną w którymś z warsztatów zachodnioeuropejskich, być może nadreńskich, i omówił na szerszym tle kilkunastu wybranych, podobnych zabytków europejskich⁷³. Nie wypowiedział się jednak w sprawie przeznaczenia tej kategorii noży, ale kilka innych jego spostrzeżeń było cennych.

Następne publikacje powstawały wraz z odnajdywaniem kolejnych rękojeści w trakcie prowadzonych badań wykopaliskowych. W pierwszej Zbigniew Połczyński omówił obszernie rękojeść nr 38 pozyskaną w Toruniu (ryc. 11), na której wyrzeźbiono kobietę⁷⁴ z sokołem na prawej ręce. Badacz skupił się na opisie stylistycznym postaci, szat i trzymanego ptaka, ale uchylił się od zanalizowania jej na tle innych, znanych już wówczas zabytków tej samej kategorii, jakkolwiek wyliczył kilka z nich. W artykule zabrakło dokładnego określenia miejsca zalegania rękojeści oraz jego związku przestrzennego i chronologicznego z wybudowanym w tym miejscu kościołem św. Mikołaja i klasztorem dominikańskim, co zaowocowało datowaniem zabytku niemożliwym do przyjęcia⁷⁵. Autor wskazał na cechy stylistyczne łączące tę rękojeść z wyrobami pracowni francuskich i niemieckich, wyspecjalizowanych w produkcji przedmiotów luksusowych, ale w końcowych wnioskach opowiedział się za jej miejscowym, toruńskim pochodzeniem, datując ją szeroko na XIII w.⁷⁶

Wadą rozważań Połczyńskiego było przyjęcie, że rękojeść była częścią skłuwaka (noża sokolniczego), co pociągnęło za sobą liczne niekonsekwencje. Oto bowiem uznanie toruńskiego zabytku za skłuwak pozostawało w sprzeczności z twierdzeniem, iż wyobrażenie na rękojeści odnosi się do kobiety z ptakiem, występującego

⁶⁷ T. Wieczorowski 1952a, s. 172–173.

⁶⁸ W *Szczecin* 1971 (s. 762) przywołano pogląd Jerzego Giżyckiego, ale bez odniesienia bibliograficznego. Pod uwagę mogłaby być brana praca J. Giżycki 1960, ale nie odnalazłam w niej takiego stwierdzenia.

⁶⁹ Np. M. Rulewicz 1964, s. 101.

⁷⁰ W. Hensel 1965, s. 278.

⁷¹ L. Leciejewicz 1974.

⁷² E. Cnotliwy 1973, s. 223, ale we wcześniejszej pracy (tenże 1956 [1958], s. 160) pisał o figurce.

⁷³ L. Leciejewicz 1974; np. Š. Holčík uznał oba znaleziska nr 130–131 z Bratysławy za produkcję miejscową (cyt. za M. Slivka 1983, s. 328, który dla odmiany dopuścił możliwość importu z Austrii).

⁷⁴ Z. Połczyński 1990; artykuł ten poprzedziła krótka wypowiedź tego autora z 1985 r. Identyfikację z kobietą przyjął M. Marcinkowski (2006, s. 362) i rozszerzył na rękojeść nr 11 z Pułtusza.

⁷⁵ Z. Połczyński (1990, s. 89) błędnie podał, że towarzyszący rękojeści materiał zabytkowy pochodził z okresu od drugiej połowy XIII w. po początek XIV w. (tamże, s. 94), por. niżej s. 150.

⁷⁶ Tamże, s. 94–104, bez odwołania się do starszej literatury przedmiotu.

Ryc. 11. Rękojeść noża podtypu I/2 nr 38 z Torunia, kobieta z sokołem na prawej ręce, karmi ptaka lewą ręką (fot. P. Gużyński, Muzeum Okręgowe w Toruniu).

„tu w roli zwierzęcia domowego w chwili, gdy otrzymuje jako nagrodę kęs mięsa”⁷⁷. Dalej autor przyrównał hipotetyczną wielkość noża z Torunia (o niezachowanej przeciwieź głowni) do kilku podobnych zabytków zachowanych w całości lub częściowo, nie dostrzegając, że głownia żadnego z nich nie odpowiada cechom skłuwaka, a ponadto, że ich rękojeści nie zawsze przedstawiają postać z ptakiem, chociażby w przypadku przywołanego noża nr 114 ze Steyr (ryc. 1b)⁷⁸. Nie zwrócił uwagi i na to, że analogiczny motyw pojawia się na rękojeściach szpil. Innym potknięciem była niewystarczająca wiedza z zakresu symboliki średniowiecznej. Sprowadził bowiem karmienie sokoła do nagrody, a samego ptaka, symbolu wyznaczanych wartości moralnych oraz atrybutu wielu świętych, do oznaki „wytwornego stanu i szlacheckiego pochodzenia” oraz do „symbolu przywileju polowania”⁷⁹.

Kolejnym badaczem, który podjął omawianą problematykę, był Mirosław Marcinkowski. Powodem były dwa zabytki – nr 35 i 89 odkryte w Elblągu I–II (ryc. 12a, b). Przedstawiono na nich mężczyznę z sokołem na prawej ręce i duchownego trzymającego księgę. W pierwszym artykule, poświęconym zabytkom z kości i poroża, badacz podważył część ustaleń Połczyńskiego⁸⁰. Przychylił się natomiast do zdania Leciejewicza i uznał rękojeści elbląskie za import z ośrodka kolońskiego lub paryskiego, podkreślając specjalizację tamtejszych warsztatów w wyrobieniu puszek do przechowywania hostii, opraw ewangelii i figurek⁸¹.

⁷⁷ Tamże, s. 91, 98.

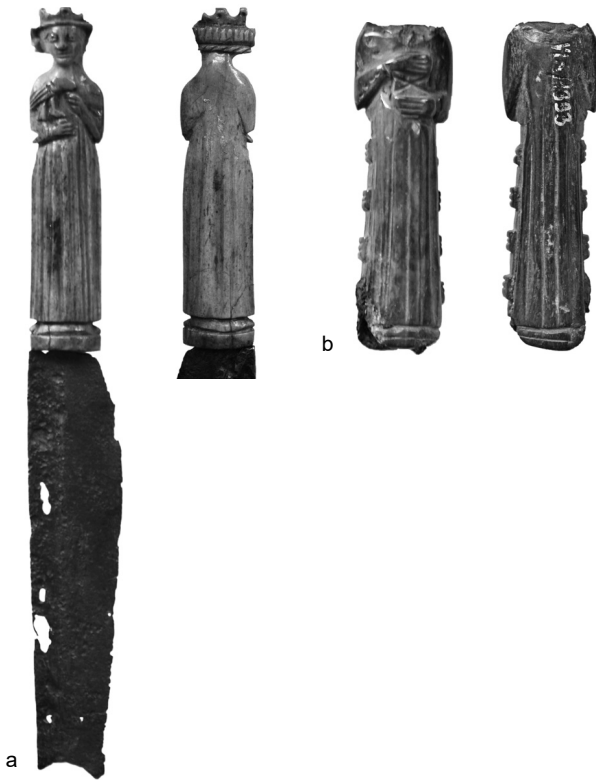
⁷⁸ Tamże, s. 99.

⁷⁹ Tamże, s. 98, 100.

⁸⁰ M. Marcinkowski 2003, s. 334.

⁸¹ Tamże, s. 333–335.

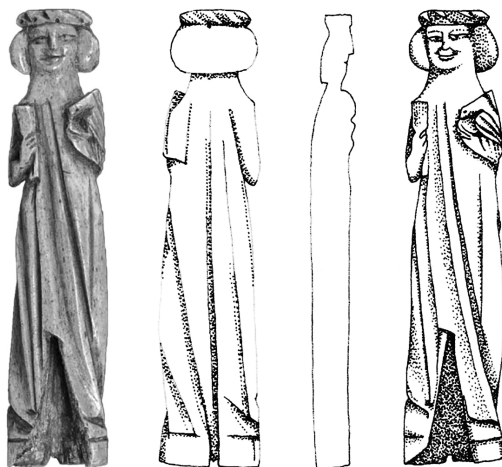
Ryc. 12. Zabytki podtypów I/2 i III/1: a – nóż z rękojeścią nr 35 z Elbląga I, mężczyzna z sokołem na prawej ręce, lewą ręką karmi ptaka, b – rękojeść noża nr 89 z Elbląga II, duchowny trzyma w obu rękach księgę (fot. B. Kiliński, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu).

Poglądy swoje rozwinął w następnym artykule. Dokonał w nim analizy kostiumologicznej szat obu postaci oraz omówił symboliczną wymowę trzymany przez nie rekwizytów. Ukazał też możliwości określenia warsztatów, w których wykonano rękojeści oraz przeznaczenia opracowanych w nie noży, opowiadając się za ich stołowym zastosowaniem i odrzucając identyfikację ze skłuwakami. Datowanie rękojeści Elbląg I odniósł do połowy XIII w., a Elbląg II – do końca XIII w.⁸² W opracowaniu zabrakło przykładów innych rodzajów rękojeści, które zilustrowałyby ich zróżnicowanie typologiczne.

Podobne wątpliwości w odniesieniu do ustaleń Połczyńskiego podniósł Zbigniew Polak w jednostronicowej, popularnonaukowej wypowiedzi poświęconej rękojeści nr 11 z Pułtuska (ryc. 13)⁸³. Ukazano na niej mężczyznę z sokołem na lewej ręce,

⁸² M. Marcinkowski 2006, s. 359–573. Tego zdania był wcześniej A.W. Molthein (1912, s. 5), uznając rękojeść nr 114 ze Steyr za import z Francji, oraz G. Benker 1978, s. 47, ryc. 21.

⁸³ Z. Polak 2004.

Ryc. 13. Rękojeść noża podtypu I/1 odmiany *d* nr 11 z Pułtuska, mężczyzna trzyma sokoła na lewej ręce, z której ptak pobiera pokarm, w prawej ręce druga rękawica sokolnicza (fot. M. Dąbski, rys. Z. Polak, Muzeum Regionalne w Pułtusku).

z której ptak pobiera pokarm. Badacz sądził, że przedstawione na rękojeściach postaci z ptakiem to personifikacja idealnego władcy (a co z wizerunkami kobiet z ptakiem lub psem i z innymi rekwizytami?), a one same mogły być oprawkami noży stołowych, stąd ich obecność na obszarze średniowiecznych miast „jako elementu ówczesnej kultury elitarnej”, będącej wyrazem dążeń prestiżowych mieszczaństwa. Jest to jednak pogląd zbyt daleko idący. Wcześniej o zabytku z Pułtuska sądzono, że jest on rękojeścią niewielkiego przedmiotu⁸⁴. Datowano go na różne fazy XIV w., przyjmując, że najpewniej jest to pierwsza połowa XIV w.⁸⁵ Obecnie, po przeanalizowaniu układu stratygraficznego stanowiska, przyjmuje się, że rękojeść zalegała w warstwie kulturowej narosłej między rokiem 1260 a 1275⁸⁶.

Kilku wypowiedzi pióra Sławomira Słowińskiego doczekało się drugie znalezisko szczecińskie (nr 77 Szczecin II, ryc. 14), nóż z kompletnie zachowaną, inkrustowaną głownią i rękojeścią przedstawiającą kobietę trzymającą na prawej ręce psa. Znaleziono go na terenie Podzamcza, w nawarstwieniach drewnianego budynku z drugiej połowy XIII w., datowanego na lata 1251–1269. Ze względu na użyty surowiec: kość słoniowa lub kieł morsa, uznano go za import⁸⁷. W ostatniej publikacji Słowiński w dużej mierze powtórzył bez odniesienia bibliograficznego treści zawarte w wypowiedziach innych badaczy, niekiedy bez głębszego związku

⁸⁴ A. Gołembnik 1981, s. 6.

⁸⁵ Tamże; Z. Polak 2004; A. Gołembnik, D. Makowski, M. Mierosławski 1997, s. 26.

⁸⁶ Por. wyżej s. 19–20 przyp. 28.

⁸⁷ S. Słowiński 2000; S. Słowiński 2014.

Ryc. 14. Nóż nr 77 ze Szczecina II z rękojeścią podtypu II/2, kobieta trzyma psa na prawej ręce, lewą ręką gładzi jego głowę (fot. A. Piątek, pracownia fotograficzna G. Solecki, Muzeum Narodowe w Szczecinie).

z opisywanym zabytkiem. Nie podał natomiast szczegółowych informacji odnośnie do zalegania noża, obecności innych zabytków pozyskanych z tej samej warstwy, podstaw datowania itp. Popełnił też wiele błędów, będących świadectwem słabej znajomości podjętego tematu⁸⁸.

Poza wymienionymi rękojeściami, pozostałe polskie znaleziska opracowano w minimalnym stopniu. Były to krótkie informacje, zawarte w większych opracowaniach, mówiące o okolicznościach ich znalezienia w trakcie prac wykopaliskowych, proponowanej funkcji i datowaniu. Włodzimierz Błaszczyk, publikując rękojeść nr 91 z Będzina, ukazującą zakonnika trzymającego księgę (ryc. 15), nie do końca wiedział, z czym właściwie ma do czynienia i nie mógł się zdecydować, czy jest to rączka lub uchwyt jakiegoś przedmiotu metalowego, czy figurka o przeznaczeniu kultowym, którą datował na połowę XIII w.⁸⁹

Dwaj kolejni badacze, Czesław Francke i Jerzy Lodowski, pisząc o nożu nr 129 z Barda (ryc. 16) z wizerunkiem mężczyzny trzymającego ręce w kieszeni (uznane przez nich za kobietę), nie wypowiedzieli się w kwestii jego zastosowania,

⁸⁸ Por. E. Kowalczyk-Heyman 2017, s. 507–512.

⁸⁹ W. Błaszczyk 1982, s. 611, 612, ryc. 432.

Ryc. 15. Rękojeść noża podtypu III/1 nr 91 z Będzina, zakonnik trzyma w obu rękach księgę, na plecach widoczny kaptur (fot. Muzeum Zagłębia w Będzinie).

Ryc. 16. Nóż z rękojeścią podtypu V/1 nr 129 z Barda, mężczyzna w kapturze, z rękami schowanymi w kieszeni (fot. P. Madera, Muzeum Archeologiczne we Wrocławiu).

Ryc. 17. Rękojeść noża podtypu V/1 nr 128 z Krakowa I, mężczyzna z rękami schowanymi w kieszeni, przy prawym boku sakiewka (fot. J. Brochocki).

datując go na okres od pierwszej połowy XIV w. po lata 1425–1428, z propozycją uściślenia do drugiej połowy XIV w.⁹⁰

Kolejne znalezisko to odnaleziona w nawarstwieniach Rynku Głównego rękojeść nr 128 z Krakowa I (ryc. 17), na której wyrzeźbiono mężczyznę z rękami w kieszeni. Opublikowano dopiero podstawowe informacje wraz z fotografią, datując ją szeroko na połowę XIII w. – koniec XIV/początek XV w.⁹¹

W zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie znajdują się ponadto dwa inne zabytki. Pierwszy to rękojeść noża, nr 52 Kraków II, o nieznanym pochodzeniu, datowana na początek XIV w. (ryc. 18). Przedstawia mężczyznę trzymającego sokoła na prawej ręce, lewą ręką karmiącego ptaka⁹². Drugi zabytek, nr 104 Kraków III, znaleziono w 1891 r., podczas kopania fundamentów pod obecny Teatr im. Juliusza Słowackiego, na głębokości 1,5 m. Jego powstanie odniesiono do pierwszej ćwierci XV w., co jest dyskusyjne. Jest to pęknięta, nieukończona rękojeść noża z wizerunkiem kobiety trzymającej w obu rękach książkę⁹³ (ryc. 19). Za

⁹⁰ Bardo 1992, s. 121; Cz. Francke 1990, s. 218–221; Cz. Francke, J. Lodowski 1991, s. 195, ryc. 18e, 196, 198.

⁹¹ *Co znaleziono pod ziemią*, [www.krakow.pl/http://mhk.pl/oddziały/podziemia_rynku/1988,artykul,co_znaleziono_pod_ziemia.html](http://mhk.pl/http://mhk.pl/oddziały/podziemia_rynku/1988,artykul,co_znaleziono_pod_ziemia.html), dostęp 5 III 2021 r.; C. Buśko 2007; *Kraków* 2007. Datowanie odnosi się do warstwy kulturowej, w której znaleziono rękojeść, informacja od Sławomira Dry; E. Kowalczyk-Heyman 2010, s. 257–258.

⁹² Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK IV-MO-1713, rozpoznana jako rękojeść sztyletu; por. K. Wachowski 2013, s. 26 – rękojeść noża; E. Kowalczyk-Heyman 2020.

⁹³ Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK IV-MO-1511, rozpoznana jako rękojeść sztyletu z damą trzymającą psalterium(?); zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania?phrase=sztylet.

Ryc. 18. Rękojeść noża podtypu I/2 nr 52 z Krakowa II, mężczyzna z sokołem na prawej ręce, zaszpachlowany otwór na trzpień noża (Archiwum Fotograficzne Muzeum Narodowego w Krakowie, nr inw. MNK IV-MO-1713).

Ryc. 19. Niedokończona, pęknięta rękojeść noża podtypu III/2 nr 104 z Krakowa III, kobieta trzyma książkę, na przedłużeniu podstawy widoczny nieobrobiony fragment surowca (Archiwum Fotograficzne Muzeum Narodowego w Krakowie, nr inw. MNK IV-MO-1511).

miejsce powstania obu rękojeści uznano Francję, co przynajmniej w przypadku rękojeści nr 104 jest bardzo wątpliwe, o czym niżej.

Prawie identyczne przedstawienia pojawiają się na rękojeściach szpil i szpatułki, datowanych w większości na XIV w., por. niżej Tabela III. W tym miejscu pragnę podziękować pani kustosz, mgr Monice Paś, za bardzo szczegółowe informacje dotyczące obu zabytków, oraz pani Agacie Ralskiej za przesłane fotografie obu zabytków; E. Kowalczyk-Heyman 2020.

Ryc. 20. Rękkojeść noża podtypu I/2 odmiany *b* nr 43 z Cieszyna, mężczyzna z sokołem na prawej ręce, lewą ręką go karmi, z torbą sokolniczą przywieszoną do pasa (fot. K. Firla, Muzeum Śląska Cieszyńskiego).

Pozyskana ostatnio, w trakcie nadzorów archeologicznych, rękkojeść nr 43 z Cieszyna (ryc. 20), zalegała w nawarstwieniach pod ul. Fredry. Przedstawia mężczyznę z sokołem na prawej ręce, karmiącego go lewą ręką, z torbą sokolniczą. Początkowo błędnie opisana przez odkrywcę Wiesława Kusia i datowana na XIV w., została następnie odniesiona ramowo do XIII–XIV w.⁹⁴

W polskich publikacjach omówiono tylko niektóre elementy budowy rękkojeści oraz kontekstu kulturowego ich zalegania. W małym stopniu skupiono się na miejscach ich znalezienia. Istotne spostrzeżenia poczynili jedynie Lech Leciejewicz i Mirosław Marcinkowski. Pierwszy z badaczy zauważył, że przedmioty te były „popularne zarówno w środowiskach miejskich, jak i kościelnych (klasztor)”. W odniesieniu do rękkojeści nr 42 ze Szczecina I, wskazywał na ośrodek administracji książęcej lub dworskie środowisko książąt pomorskich. Podniesiony natomiast związek rękkojeści ze strefą wpływów Danii lub Hanzy jest dyskusyjny. Do problematyki hanzeatyckiej i duńskiej nawiązał później Marcinkowski, który znacznie ją poszerzył, oraz Krzysztof Wachowski⁹⁵. Pominięto jednak kontakty

⁹⁴ *Cieszyn robi wrażenie*, W. Kuś 2005, s. 127; K. Wachowski 2013, s. 26, 89, 123, ryc. XIc; E. Kowalczyk-Heyman 2014b.

⁹⁵ L. Leciejewicz 1974, s. 186–188; M. Marcinkowski 2006, s. 363–364; K. Wachowski 2013, s. 26. Podobnie uczynił G.F.W. Holtmann (1993, s. 323–329), ale fakt, że poza jego zainteresowaniem znalazło się około ¾ znanych wówczas zabytków, czyni jego spostrzeżenia nie w pełni udokumentowanymi. Pośrednictwo Hanzy i Danii w rozprzestrzenieniu się rękkojeści z postaciami trzymającymi sokoła pojawia się również w późniejszych pracach niemieckich, np. M. Roeder 2016, s. 41. Inny badacz, M.D. Howe (1983, s. 150), zwrócił jedynie uwagę na rolę Bałtyku w obrocie handlowym; por. niżej s. 130, 148.

handlowe ze Szwecją, skąd pochodzą jedyne, obok Estonii, analogie dla rękojeści nr 89 z Elbląga II, ukazujące duchownych z księgą.

Podsumowaniem badań nad polskimi średniowiecznymi rękojeściami antropomorficznymi i równoczesnym wprowadzeniem w problematykę badawczą, był wspomniany artykuł autorki o dziewięciu rękojeściach z Polski⁹⁶, następnie artykuł o zabytku z Cieszyna⁹⁷ i wypowiedź w sprawie kontrowersyjnego artykułu o nożu ze Szczecina II⁹⁸. Ostatni artykuł poświęciła autorka niepublikowanym dotąd dwóm rękojeściom ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie⁹⁹. Ponadto, marginesowe wypowiedzi na temat polskich rękojeści zawarte są w pracy Wachowskiego, poświęconej średniowiecznej symbolice różnego typu przedstawień pojawiających się na pozyskanych w Polsce zabytkach kultury materialnej. Badacz uznał rękojeści za część noży „do serwowania potraw”, nie objaśniając bliżej tego sformułowania¹⁰⁰.

Z powyższego przeglądu obcej i polskiej literatury przedmiotu wynika, że część rękojeści omówiono mało szczegółowo lub jednostronnie, zarówno w odniesieniu do opisu cech formalnych wyrzeźbionych postaci, niesionego przez nie przekazu symbolicznego i kulturowego, ich datowania, jak i przeznaczenia¹⁰¹. Dlatego też, chcąc przystąpić do własnych przemyśleń, należało zweryfikować podawane informacje, usystematyzować zebrane rękojeści wedle wybranych cech w stopniu, na który pozwoliły opisy i ilustracje zawarte w literaturze przedmiotu. Uzyskane wyniki nie są wolne od wad i niedostatków, zwłaszcza że dla wielu zabytków nie udało się pozyskać szczegółowego opisu ani nawet rysunku lub fotografii. Dla przykładu, brak w sporządzanych opisach rękojeści informacji o istnieniu otworu na trzpień noża i jego wymiarów może spowodować, że w przyszłości rozpoznanie poszczególnych zabytków jako rękojeści noży lub szpil może ulec zmianie. Dotyczy to również innych cech, które posłużyły do stworzenia zaproponowanej klasyfikacji. Mimo to mam nadzieję, że przedstawione obecnie opracowanie wniesie, choćby w niewielkim stopniu, nowe wartości do interpretacji tej grupy zabytków. Rozpocznie je Katalog i mapa 1, które ukażą już na wstępie wielkość zbioru i jego rozprzestrzenienie.

---

⁹⁶ E. Kowalczyk-Heyman 2010.

⁹⁷ E. Kowalczyk-Heyman 2014b.

⁹⁸ E. Kowalczyk-Heyman 2017.

⁹⁹ E. Kowalczyk-Heyman 2018; 2013; 2020.

¹⁰⁰ K. Wachowski 2013, s. 26, 89, 123 i ryc. XIb, c, XXXIII, XXXV. Szkoda tylko, że dostrzegając podobieństwa zachodzące między rękojeściami z Krakowa I i Čáslava, badacz ten zapomniał odwołać się do znanych sobie moich wcześniejszych ustaleń.

¹⁰¹ Z tego powodu nadal pojawiają się błędne informacje, jak choćby w opracowaniu Grażyny Nawrołskiej (2012, s. 66, ryc. 36 i s. 70). Podano w nim, że z Polski znamy tylko cztery takie egzemplarze i bez uzasadnienia powiązano je z warsztatami rzemieślniczymi we Włoszech.

Katalog

Poniższy katalog obejmuje 160 zabytków odnalezionych lub przechowywanych w następujących miejscowościach¹⁰²: **Czechy** – 1. Vysoké Mýto (I/48)¹⁰³, 2. Čáslav (V/127)¹⁰⁴, 3. Obrány k. Brna (IV/113)¹⁰⁵, 4. Mstěnice (zanikła wieś koło Hrotovic, V/137)¹⁰⁶; **Słowacja** – 5–6. Bratysława I–II (V/130–131)¹⁰⁷; **Austria** – 7–8. ○Wiedeń I–II (I/40, VI/158)¹⁰⁸; **Austria/Węgry** – 9. ○Steyr (> ○Wiedeń > ○Budapeszt) (IV/114)¹⁰⁹; **Węgry** – 10. Wyszehrad (IV/123)¹¹⁰; **Niemcy** – 11–12. ○Berlin I–II (I/46, VI/157)¹¹¹, 13. ○Moguncja (V/141)¹¹²,

¹⁰² W Katalogu numery arabskie poprzedzające nazwy miejscowości odnoszą się wyłącznie do mapy 1. Znak ○ oznacza siedzibę muzeum lub miejscowość przechowywania zabytku wówczas, gdy miejsce jego znalezienia jest nieznane. Jeżeli pojawi się przed nazwą miejscowości, to odnosi się do wszystkich zabytków w niej zgromadzonych. W innym przypadku dotyczy tylko numeru (rzymskiego) danego zabytku w miejscowości. W nawiasie okrągłym podano typ i numer zabytku w Tabelach I–VI, np. (I/15). Ze względu na trudności z dostępem do literatury przedmiotu i zakres zawartych w niej informacji, podaję większą liczbę wykorzystanych publikacji dotyczących konkretnych rękojści.

¹⁰³ P. Sommer 1977, s. 120, tenże 1981, s. 315–318, ryc. 1, tabl. XXXIV; M. Slivka 1984, s. 385, 407, tabl. II:4; G.F.W. Holtmann 1993, s. 307–308, 317, ryc. 137a; L. Šmejda 1999, s. 187–189, ryc. 17; E. den Hartog 2012a, s. 24, nr 100.

¹⁰⁴ J. Frolik, Z. Hazlbauer, P. Charvát, R. Šumberová, M. Tomášek (dalej cyt. J. Frolik i in.) 1999, s. 45, nr 221.

¹⁰⁵ V. Nekuda 1998, s. 115, ryc. 9, s. 116. Od 1990 r. jest to część Brna.

¹⁰⁶ Tamże, s. 114–115, ryc. 7–8.

¹⁰⁷ A. Vallašek 1972, s. 151–152; M. Slivka 1983, s. 328, 332, ryc. 3:1; tenże 1984, s. 384, 407, tabl. II:1–2.

¹⁰⁸ **I** – *Metall* 1990, s. 25, ryc. 6, s. 111, nr 6, podano błędne odniesienie do A.W. Molthein 1912, ryc. 4; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski (2002, s. 219, nr 29) umieszczają pod Francją, ale jako miejsce przechowywania podają zbiory austriackie w Österreichisches Museum für Angewandte Kunst (obecnie to Museum Angewandte Kunst w Wiedniu), gdzie istotnie opisany nóż jest przechowywany; E. den Hartog 2012a, s. 22 nr 56; **II** – R. Koechlin 1924, t. II, s. 407–408, nr 1133; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/674168ad_ff30a8d1.html, dostęp 5 III 2021 r.

¹⁰⁹ A.W. Molthein 1912, s. 3, ryc. 4; R. Koechlin 1924, t. II, s. 406, nr 1126; G. Benker 1978, s. 47, ryc. 21; M. Slivka 1984, s. 384–385, 413, tabl. VIII:17; G.F.W. Holtmann 1993, s. 307, 316, ryc. 136e; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 221, nr 48; E. den Hartog (2012a, s. 22, nr 54, s. 24, nr 101) zabytek ten omówiła dwukrotnie pod Steyr i Budapesztem; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/20D0D334_56772e03.html, dostęp 5 III 2021 r.; G. Nagy 2014–2016, s. 20; Budapeszt, Iparművészeti Múzeum, inw. 18848; por. wyżej s. 17 przyp. 18.

¹¹⁰ *Művészet* 1982, s. 315, nr 176, tabl. 55, nr 176; M. Slivka 1984, s. 385; Wyszehrad, Mátyás Király Múzeum, inw. 70.18.1.1.

¹¹¹ **I** – F. Comte, D. Gaborit-Chopin 1987, s. 151; E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 36; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/36C6B34C_0b83933c.html, dostęp 5 III 2021 r.; Berlin, Skulpturensammlung und Museum für Byzantinische Kunst, inw. 06/58; **II** – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/8C2460ED_4769380c.html, dostęp 5 III 2021 r.; Berlin, Kunstgewerbemuseum, inw. F 995.

¹¹² L. Lindenschmit 1899, s. 408, tabl. 10, nr 17; L. Leciejewicz 1974, s. 185, przyp. 19; tenże 1962, s. 74, przyp. 123.

14–15. Hamburg I–oII (I/7, 9)¹¹³, 16. Neu-Isenburg (Essen) (II/62)¹¹⁴, 17. Seehausen (IV/107)¹¹⁵, 18–20. Greifswald I–II–III (I/21, 23, 24)¹¹⁶, 21. Rostock (II/69)¹¹⁷, 22. Dobbertin (I/25)¹¹⁸, 23. Anklam (I/47)¹¹⁹, 24. Stralsund (IV/115)¹²⁰, 25. oSchwerin (I/26)¹²¹, 26. Schleswig (II/63)¹²², 27. oNorymberga (I/49)¹²³,

¹¹³ I – L. Leciejewicz 1974, s. 184–185, ryc. 6; tenże 1962, s. 74, przyp. 123; M. Bencard 1975, s. 52–53, nr 20, s. 53, ryc. – uwaga: w tej publikacji ryciny nie są ponumerowane, a tylko opatrzone numerami katalogu; G.F.W. Holtmann 1993, s. 296, 311, ryc. 131c; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski (2002, s. 218, nr 11) błędnie umieścili odniesienie do pozycji nr 28 z pracy K. Marquardta (1997, s. 24, 197), co powtórzyła E. den Hartog (2012a, s. 21, nr 41). Tymczasem pozycja ta dotyczy rękoiści nr 9 Hamburg II; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/bd684d2b_5f1946a7.html, dostęp 5 III 2021 r.; Museum für Hamburgische Geschichte, inv. 1926:164; II – K. Marquardt 1997, s. 24, ryc. nr 28, s. 197, nr 28; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski (2002, s. 215 i 218, nr 18) opis tej rękoiści umieścili błędnie w katalogu pod Stralsundem, odwołując się do pracy K. Marquardta (1997, s. 24, nr 27 i s. 197), który pod tym numerem opisał rękoiść z aniołem nr 115 ze Stralsundu.

¹¹⁴ E. Kahrs [1949], s. 73, tabl. 8:2; A. Z[eischka] 1990, s. 157, nr 195; G.F.W. Holtmann 1993, s. 297, 311, ryc. 131d; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 218, nr 12; E. den Hartog 2012a, s. 9, ryc. 6, s. 21, nr 38; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/8c43a-5c2_016e3062.html, dostęp 5 III 2021 r.; Essen, Ruhr Museum, RE 32:1057 (utracona).

¹¹⁵ R. Jaitner, G. Kohn 1996, s. 37, ryc. 62; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 218, nr 17; E. den Hartog 2012a, s. 22, nr 49.

¹¹⁶ I – J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 213–217, 218, nr 9, ryc. 4, 6:3; P. Enzenberger 2007, s. 107, ryc. 51:11, s. 65, 143; E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 39; II – J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 213–217, 218, nr 10, ryc. 4; H. Schäfer 2005, s. 347, ryc. 2; E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 40; III – *Archäologie* 2016; ALM 2001/355.

¹¹⁷ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 208–211, 218, nr 14, ryc. 2, 6:1; H. Schäfer 2005, s. 347; tenże 2009, s. 547. Na zamieszczonej w obu artykułach nieopisanej fotografii ukazującej dwie rękoiści, na rękoiści z Rostocku kobieta trzyma psa; E. den Hartog 2012a, s. 22, nr 48; ALM 1996/198.134.

¹¹⁸ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 211–213, 218, nr 8, ryc. 3, 6:2; E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 37; F. Nikulka, F. Wietrzichowski 2012, s. 81, 82, ryc. 8; ALM 2001/2056.252.

¹¹⁹ H. Schäfer 2005, s. 347; tenże 2009, s. 547. Na zamieszczonej w obu artykułach nieopisanej fotografii dwóch rękoiści postać na rękoiści z Anklam jest pozbawiona głowy; Staatliches Museum.

¹²⁰ K. Marquardt 1997, s. 24, nr 27, s. 197, nr 27; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski (2002, s. 215 i s. 218, nr 18) pod tym numerem opisali błędnie rękoiść nie ze Stralsundu, a nr 9 z Hamburga II, ukazującą mężczyznę z sokołem na lewej ręce, co powtórzyła E. den Hartog 2012a, s. 22, nr 5; por. wyżej przyp. 113 (Hamburg II).

¹²¹ *Eine weibliche Figur* 1838, s. 93; *Mittelalterliche Kunst* 1983, [t.] II, s. 31, 76, ryc. 47 – bez określenia miejsca pochodzenia, ze wskazaniem ogólnym na obszar zachodnich Niemiec; K. Hegner 1995, s. 174–175, 178, ryc. 2.29; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 218, nr 16; E. den Hartog 2012a, s. 22, nr 48; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/8A70AA16_67381aaf.html, dostęp 5 III 2021 r.; Staatliches Museum Schwerin, MK 32.

¹²² I. Ulbricht 1984, s. 61, tabl. 42:11; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 218, nr 15; E. den Hartog 2012a, s. 22, nr 46; Schleswig, Museumsinsel Schloss Gottorf.

¹²³ A. Essenwein 1883, szp. 320, fig. 2, szp. 321; W. Josephi 1910, s. 368, nr 649; H. Stafski 1965, s. 238–239, nr 214; C. Gasser 1995, s. 205, nr 6:41; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 218, nr 13; E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 45; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/

28. Fürstenwalde (V/138)¹²⁴, 29–31. Kolonia ○I–II–○III (I/61, II/76, IV/120)¹²⁵, 32–33. Lubeka I–II (II/66, IV/119)¹²⁶, 34. Magdeburg (II/70)¹²⁷, 35. ○Frankfurt nad Menem (IV/111)¹²⁸, 36. ○Solingen (IV/124)¹²⁹, 37. Prenzlau (I/20)¹³⁰; **Szwajcaria** – 38. Bazylea (I/10)¹³¹, 39. Zurich (I/36)¹³², 40. ○Genewa (VI/152)¹³³; **Francja** – 41–43. Angers ○I–II–○III (I/8, II/73, IV/106)¹³⁴, 44. Hargicourt (Aisne) (III/97)¹³⁵, 45. Lille (I/5)¹³⁶, 46. Cambrai

ivory/173740da_4cc62dc4.html, dostęp 5 III 2021 r.; Norymberga, Germanisches Nationalmuseum, inw. Pl.O.381.

¹²⁴ W. Faust, G.C. Soeters 1997, s. 124, ryc. 86, s. 125.

¹²⁵ I – C. Gasser (1995, s. 205) i G. Keck (1999, s. 43) umieszczają rękojęść z postacią z sokolem w Kolonii, odpowiednio w Museum Angewandte Kunst lub w Museum Schnütgen, ale nie udało się do niej dotrzeć; II – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/2da56a45_b91e60dc.html, dostęp 5 III 2021 r.; Kolonia, Museum Angewandte Kunst, inw. K 160; III – R. Koechlin 1924, t. II, s. 407, nr 1130; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/86839d6f_6f40154.html, dostęp 5 III 2021 r.; Kolonia, Museum Schnütgen, inw. B 83.

¹²⁶ I – H.-G. Stephan 1978, s. 79, ryc. 23:4; G.F.W. Holtmann 1993, s. 296, 311, ryc. 131a, s. 320, fot. IIa; D. Mührenberg 2009, s. 548; E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 43; II – H.-G. Stephan 1978, s. 79, ryc. 23:4; G.F.W. Holtmann 1993, s. 296, 311, ryc. 131b, 320 fot. Ib.

¹²⁷ H. Pöppelman 2009b, s. 546–547; E. den Hartog 2012a, s. 9, ryc. 7, s. 21, nr 44; Magdeburg, Kulturhistorisches Museum, 79:253.

¹²⁸ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/80BB78BC_440c90cb.html, dostęp 5 III 2021 r.; W. Schenkluhn 1987, s. 205–206, nr 123; Frankfurt n. Menem, Liebieghaus Skulpturensammlung, inw. 2489.

¹²⁹ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/7383C772_631531e4.html, dostęp 5 III 2021 r.; Solingen, Deutsches Klingensmuseum, inw. 1909.B 1056.

¹³⁰ M. Roeder 2016, s. 41.

¹³¹ H. Peters 1973, s. 1270, ryc. 15; G. Keck 1999, s. 43; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 220, nr 46; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/E8357E31_d5a02694.html, dostęp 5 III 2021 r.; E. den Hartog 2012a, s. 22, nr 51; [www.hmb.ch/museums/objects-in-the-collection/...](http://www.hmb.ch/museums/objects-in-the-collection/), dostęp 22 III 2021 r.; Historisches Museum Basel, 1928.837.

¹³² G. Keck 1999, s. 35–46; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 220, nr 47; W. Wild 2011, s. 334, 336; E. den Hartog 2012a, s. 17, ryc. 17, s. 22, nr 55.

¹³³ *Acquisitions* 1987, s. 251; N. Piano 2007, s. 156–157, nr 12; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/7FF25DD9_513b30c9.html, dostęp 5 III 2021 r.; E. den Hartog 2012a, s. 12, ryc. 11, s. 22, nr 53; Genewa, Musée d'art et d'histoire, AD 6150.

¹³⁴ I – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/5AD9E49C_0178ad37.html, dostęp 5 III 2021 r.; Angers, Musée des Beaux-Arts, 2003.1.689; II – F. Comte, D. Gaborit-Chopin 1987, s. 149–152; E. den Hartog 2012a, s. 19, nr 1; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/DEE77717_16a96dfe.html, dostęp 5 III 2021 r.; Angers, Musée des Beaux-Arts, MA 85.47; III – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/3AC82149_20137e75.html, dostęp 5 III 2021 r.; Angers, Musée des Beaux-Arts, 2004.0.372.

¹³⁵ D. Bayard, E. Mantel 1989, s. 179–180, ryc. 10:1; E. den Hartog 2012a, s. 19, nr 2.

¹³⁶ R. Koechlin 1924, t. II, s. 405, nr 1119bis; E. Théodore 1931, s. 186–189, ryc. 2; M. Bencard 1975, s. 50, nr 15; G.F.W. Holtmann 1993, s. 306; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 26; E. den Hartog 2012a, s. 20, nr 14; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/20e6b815_9215262d.html, dostęp 5 III 2021 r.; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/05784055_aa9abdac.html, dostęp 23 III 2021 r.

(II/72)¹³⁷, 47. Arras (I/45)¹³⁸, 48. ○Strasburg (IV/108)¹³⁹, 49–50. Rouen ○I–II (II/71, IV/109)¹⁴⁰, 51–52. Saint-Denis I–II (III/101, IV/121)¹⁴¹, 53–61. Paryż ○I–○II–III–○IV–○V–VI–○VII–○VIII–○IX (I/57, II/82, III/93, III/94, IV/122, V/140, VI/147, III/102, IV/112)¹⁴², 62–63. ○Nantes I–II (II/67, V/132)¹⁴³, 64. ○Niort

¹³⁷ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/03dd8ee4_52bd6d47.html, dostęp 22 III 2021 r.; Lille, Palais des Beaux-Arts, A 2789.

¹³⁸ R. Koechlin 1924, t. II, s. 405, nr 1120, t. III, tabl. 189; E. Théodore 1931, s. 183–185, 188–191, ryc. 1; M. Bencard 1975, s. 50, nr 16; P. Sommer 1981, s. 316, tabl. XXXV:6l; M. Slivka 1984, s. 385; G.F.W. Holtmann 1993, s. 306, 316, ryc. 136b; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 25; E. den Hartog 2012a, s. 19, nr 13; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/d478e197_aa9abdac.html, dostęp 5 III 2021 r.; Lille, Palais des Beaux-Arts, A 106.

¹³⁹ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/4A01B923_483de26d.html, dostęp 5 III 2021 r.; E. den Hartog 2012a, s. 20, nr 18; Strasbourg, Musée de l'Œuvre Notre-Dame, MAD IL.53.

¹⁴⁰ **I** – G.F.W. Holtmann 1993, s. 306, 316, ryc. 136g; E. den Hartog 2012a, s. 20, nr 15; **II** – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/03C41804_f0803c3b.html, dostęp 5 III 2021 r.; Rouen, Musée Départemental des Antiquités de la Seine-Maritime, inw. 2007.0.45.

¹⁴¹ **I** – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/53f2fc3d_50147591.html, dostęp 5 III 2021 r.; Saint-Denis, Unité d'archéologie de la Ville, inw. 26.405.12; **II** – J.-F. Goret 2004, s. 117 i ryc.; E. den Hartog 2012a, s. 20, nr 16; www.saint-denis.culture.fr/en.vignet_fich3.html, dostęp 7 V 2013 r.; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/6c1c38c8_85ca4c96.html, dostęp 5 III 2021 r.; Saint-Denis, Unité d'archéologie de la Ville, inw. 26.410.87.

¹⁴² **I** – E. Du Sommerard (1883, s. 637, nr 8045) opisał jako figurkę, podczas gdy jest to niewątpliwie szpila; R. Koechlin 1924, t. II, s. 406, nr 1124; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/844C0938_b63e79d6.html, dostęp 5 III 2021 r.; E. den Hartog 2012a, s. 19, nr 6; Paryż, Musée de Cluny – Musée National du Moyen Âge, Cl. 3405; **II** – R. Koechlin 1924, t. I, s. 417–419, t. II, s. 406, nr 1122, t. III, tabl. 189; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 210, nr 27; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/0E295F44_e64fc3bb.html, dostęp 30 III 2012 r.; E. den Hartog 2012a, s. 20, nr 8; **III** – E. Du Sommerard 1883, s. 87, nr 1112; R. Koechlin 1924, t. II, s. 407, nr 1129; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/A2035B8A_a25d79e9.html, dostęp 5 III 2021 r.; Paryż, Musée de Cluny – Musée National du Moyen Âge, Cl. 2889; **IV** – cartelen.louvre.fr/cartelen/visite?srv=carnotframe&cid_Notice287248&langue=en, dostęp 31 V 2013 r.; Paryż, Musée du Louvre, OA 12175; **V** – V. Gay 1887, s. 607; R. Koechlin 1924, t. II, s. 406, nr 1127; **VI** – E. du Sommerard 1883, s. 637, nr 8044; R. Koechlin 1924, t. II, s. 406, nr 1125; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/5F917B77_54370900.html, dostęp 5 III 2012 r.; E. den Hartog 2012a, s. 20, nr 7; Paryż, Musée de Cluny – Musée National du Moyen Âge, Cl. 3404; **VII** – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/F0AA73E7_6f2c5db4.html, dostęp 5 III 2021 r.; D. Gaborit-Chopin 2003, s. 364, nr 133; E. den Hartog 2012a, s. 12, 20, nr 10; cartelen.louvre.fr/cartelen/visite?srv=car_not&cidNotice=6995&langue=en, dostęp 22 III 2021 r.; www.insecula.com/oeuvre/00002467.html, dostęp 27 II 2014 r.; Paryż, Musée du Louvre, OA 6269; **VIII** – E. Du Sommerard 1883, s. 637, nr 8051; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/6B93CE00_ee7f7da0.html, dostęp 5 III 2017 r.; Paryż, Musée de Cluny – Musée National du Moyen Âge, Cl. 8985; **IX** – R. Koechlin 1924, t. II, s. 407, nr 1129bis; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/D95D0AD3_84844821.html, dostęp 15 VII 2017 r.; Paryż, Musée du Louvre, OA 7364.

¹⁴³ **I** – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/3A4A6955_3de1b8ff.html, dostęp 5 III 2021 r.; Nantes, Musée Thomas Dobrée, inw. 56.2132; **II** – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/

(IV/117)¹⁴⁴, 65–66. Avignon I–II (I/12, II/74)¹⁴⁵, 67. Arles (II/75)¹⁴⁶, 68. Mauroux (Orgueil) (IV/125)¹⁴⁷, 69. Valenciennes (I/44)¹⁴⁸; **Holandia** – 70–71. ○’s-Heerenberg I–II (II/65, IV/105)¹⁴⁹, 72. Nijeklooster koło Scharnegoutum (I/2)¹⁵⁰, 73. ○Fryzja (I/27)¹⁵¹, 74. ○Rotterdam (I/14)¹⁵²; **Belgia** – 75. ○Antwerpia (III/98)¹⁵³, 76. ○Bruksela (II/79)¹⁵⁴, 77–78. ○Liège I–II (I/28, III/99)¹⁵⁵, 79–81. Brugia I–II–

images/ivory/CFAAFD17_e2b6e675.html, dostęp 5 III 2013 r.; Nantes, Musée Thomas Dobrée, inw. 56.2277.

¹⁴⁴ M. Fillon 1863, s. 216, ryc.; R. Koechlin 1924, t. II, s. 406–407, nr 1128; C. Homo-Lechner 1987, s. 113, ryc. 2, s. 116; E. den Hartog 2012a, s. 19, nr 3; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/FFCCA761_0c712292.html, dostęp 5 III 2021 r.; www.arg/collections-des-musees/resulta?m=rs&q=865.3.1, dostęp 21 III 2021 r.; Niort, Musée Bernard d’Agesci, inw. 865.3.1.

¹⁴⁵ **I** – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/C591A63F_908f5213.html, dostęp 5 III 2021 r.; Avignon, Musée du Petit Palais, inw. 1243 lub inw. 1439; **II** – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/18C39B9D_af566890.html, dostęp 5 III 2021 r.; Avignon, Musée du Petit Palais, inw. 1243 lub inw. 1439.

¹⁴⁶ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/eb096da0_4fc90f01.html, dostęp 5 III 2021 r.; Musée départemental Arles antique, inw. DOM.88.65.1.

¹⁴⁷ D. Klodzinski 1987, s. 93, fot.; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/9BAA844F_e0466eb5.html, dostęp 5 III 2021 r.

¹⁴⁸ M. B[ertho] 2016, s. 139, nr 108.

¹⁴⁹ **I** – E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 31; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/D81B5276_6accde73.html, dostęp 5 III 2021 r.; ’s-Heerenberg, Huis Bergh Castle, inw. 395; **II** – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/618144AE_151f59f3.html, dostęp 5 III 2021 r.; ’s-Heerenberg, Huis Bergh Castle, inw. 394.

¹⁵⁰ M. Bencard 1975, s. 51–52, nr 18, s. 53, ryc.; G.H.W. Holtmann 1993, s. 306, 316, ryc. 136f; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 30; E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 33; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/dc211595_771c7c6b.html, dostęp 5 III 2021 r.; Leeuwarden, Fries Museum, inw. FM 2773.

¹⁵¹ M. Bencard 1975, s. 51, nr 17 i ryc.; G.F.W. Holtmann 1993, s. 306, 316, ryc. 136d; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 31; E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 34; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/111b3381_ec47e1dc.html, dostęp 5 III 2021 r.; Leeuwarden, Fries Museum, inw. FM 1656.

¹⁵² G. Keck 1999, s. 43; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 32; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/D3536D9A_c133b4aa.html, dostęp 5 III 2021 r.; E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 35) pisała o rękocyfry z kobietą i psem, w rzeczywistości kobieta trzyma sokola, a pies siedzi u jej stóp; Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen, inw. F 10.

¹⁵³ [J. de Coe] 1933, s. 20, nr 221; S. Vandenberghe 2010, s. 14–15; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/F0C909CF_b095338c.html, dostęp 30 III 2012 r.; E. den Hartog 2012a, s. 20, nr 19; Antwerpia, Museum Mayer van den Bergh, MMB 0447.

¹⁵⁴ J. Destrée 1902, s. 64, nr 21; R. Koechlin 1924, t. II, s. 405–406, nr 1121; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 218, nr 1; E. den Hartog 2012a, s. 20, nr 23; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/dbe86084_60e1b97c.html, dostęp 17 III 2021 r.; Bruksela, Musées Royaux d’Art et d’Histoire.

¹⁵⁵ **I** – E. Théodore 1931, s. 191; M. Bencard 1975, s. 49–50, nr 14, s. 51 ryc.; G.F.W. Holtmann 1993, s. 306, 316, ryc. 136c; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 2; E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 27. W dwóch ostatnich pracach błędnie odesłano do numeru t. I/7475 w opracowaniu R. Koechlina (1924), w rzeczywistości jest to nr inw. Muzeum Curtius w Liège;

III (I/41, III/99, II/68)¹⁵⁶, 82–84 Gandawa I–II–III (I/1, 22, III/96)¹⁵⁷, 85. Hoeke (I/19)¹⁵⁸, 86. Ganzendries (Mechelen/Malines) (II/83)¹⁵⁹; **Luksemburg** – 87. Burg Bourscheid (I/18)¹⁶⁰; **Wielka Brytania** – 88. Fishbourne (V/136)¹⁶¹, 89. Coventry (I/59)¹⁶², 90. Southampton (V/134)¹⁶³, 91. York (I/56)¹⁶⁴, 92. Oxford (I/55)¹⁶⁵, 93. Crowland (I/53)¹⁶⁶, 94–97. Londyn I–oII–III–IV (I/4, 39, 54, IV/110)¹⁶⁷,

www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/3bd0c77a_fb1febe8.html, dostęp 5 III 2021 r.; Liège, Le Grand Curtius I/7476 (niezlokalizowana); **II** – S. Vandenberghe 2010, s. 14–15; E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 28; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/1CC32F7E_e8f34808.html, dostęp 5 III 2021 r.; Liège, Le Grand Curtius, GC ADC 02d, 1955.66726 (MAAD 1855/JB/11).

¹⁵⁶ **I** – Raakvlak 2004; E. den Hartog 2012a, s. 20, nr 20; **II** – S. Vandenberghe 2010, s. 14; E. den Hartog 2012a, s. 20, nr 21; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/38549F-0F_1138496f.html, dostęp 5 III 2021 r.; Brugia, Stedelijke Archeologische Dienst, Br 90/GAR II/7/1; **III** – E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 22; Raakvlak 2017, nr inw. col Beuck/1/1/A/220.

¹⁵⁷ **I** – E. den Hartog 2012a, s. 7, ryc. 3a, s. 20, nr 24; taż 2012b, s. 131; **II** – E. den Hartog 2012a, s. 7, ryc. 3b, s. 20, nr 25; taż 2012b, s. 128–131; **III** – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/69F4EAB4_8702eec9.html, dostęp 5 III 2021 r.; Gandawa, STAM (dawniej Bijloekemuseum), inw. 12.204 1/6.

¹⁵⁸ E. den Hartog 2012a, s. 20, nr 26; N. Mehler, J. Trachet, H.Ch. Küchelmann 2017, www.wbrg.net/bonetool-of-the-month-archivers/bonetool-archivers-2017, dostęp 27 XI 2017 r.; N. Mehler, H.Ch. Küchelmann, B. Holterman 2018, s. 996, ryc. 1.

¹⁵⁹ E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 29; taż 2012b, s. 137, ryc. 25; MGNK/4/1087.

¹⁶⁰ G. Keck 1999, s. 44; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 35; E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 30.

¹⁶¹ A. Down 1996, s. 210, ryc. nr 1; E. den Hartog 2012a, s. 22, nr 57.

¹⁶² www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/28f5adb5_a6fc75c1.html, dostęp 5 III 2021 r.; E. den Hartog (2012a, s. 15, 23, nr 58) rękojeść, którą zamieściła na s. 15, ryc. 16, pochodzi z Yorku a nie z Coventry, ten sam błąd popełniła w drugim artykule (E. den Hartog 2012b, s. 133, ryc. 13 – pierwsza rękojeść), por. niżej przyp. 164; www.coventrycollections.org/search/details/collect/85487, dostęp 21 III 2021 r.; Coventry, Herbert Art Gallery and Museum, Coventry Collections, AR.1958.23.1.

¹⁶³ E. den Hartog 2012a, s. 22, nr 66; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/add-b6ec5_927d0389.html, dostęp 5 III 2021 r.; www.southampton.gov.uk/archaeology/view.asp?acc_num=A.2000.73.184, dostęp 22 III 2021 r.; Southampton City Council Arts and Heritage, SOU 122.184.

¹⁶⁴ E. den Hartog 2012a, s. 23 nr 67; por. wyżej przyp. 162; *Blue Bridge Lane*, bdw.; S. Ashby, C. Spall, bdw.

¹⁶⁵ M. Bencard 1975, s. 48–49, nr 13, s. 51, ryc.; A. MacGregor 1985, s. 168, ryc. 88t, s. 170; G.F.W. Holtmann 1993, s. 306, 316, ryc. 136a; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 19; M. Hook, A. MacGregor 1997, s. 58, ryc. 78; E. den Hartog 2012a, s. 22, nr 64; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/b7a7c8b8_b475a530.html, dostęp 5 III 2021 r.; Oxford, Ashmolean Museum, inw. AN1886.13.a.

¹⁶⁶ M.D. Howe 1983, s. 146–150; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 20; E. den Hartog 2012a, s. 22, nr 65; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/ed7020fc_b7d44acd.html, dostęp 5 III 2021 r.; COVGM_AR_1958.23.1title=knife-handle, dostęp 16 IX 2014 r.; www.coventrycollections.org/search/details/collect/85487, dostęp 5 III 2021 r.; Peterborough City Museum and Maxwell Art Gallery, inw. L594.

¹⁶⁷ **I** – C.H. Read 1900, s. 115–116; O.M. Dalton 1909, s. 123, nr 366; R. Koechlin 1924, t. II, s. 406, nr 1123; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 21; www.gothicivories.org.

98. Cirencester (I/17)¹⁶⁸, 99. Ludgershall Castle (V/133)¹⁶⁹, 100. oCambridge (VI/148)¹⁷⁰, 101. Eilean Donan koło Dornie (Szkocja) (III/103)¹⁷¹; 102. Castell y Bere koło Llanfihangel-y-pennant (Walia) (I/50)¹⁷²; **Irlandia** – 103. oLimerick (VI/155)¹⁷³; **Norwegia** – 104–105. Oslo I–II (I/15, V/135)¹⁷⁴; **Szwecja** – 106–108. Lund I–II–III (I/13, 29, 60)¹⁷⁵, 109. oSkania (I/30)¹⁷⁶,

courtauld.ac.uk/images/ivory/8ee4e218_680d9158.html, dostęp 5 III 2021 r.; E. den Hartog 2012a, s. 22, nr 61; Londyn, The British Museum, 1900.1001.2; **II** – collections.museumoflondon.org.uk/online/object/31622.html, dostęp 5 III 2021 r.; Museum of London, A9644; **III** – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/68cfc206_e61e916a.html, dostęp 26 IV 2013 r.; **IV** – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/698C3AB0_7bbe115c.html, dostęp 30 III 2012 r.; collections.museumoflondon.org.uk/online/object/31622.html, dostęp 22 III 2021 r.; Londyn, The British Museum 1856.0701.1506.

¹⁶⁸ coriniummuseum.org/object/g55-c743-2, dostęp 5 III 2021 r.; Cirencester, Corinium Museum, G55 (C743).

¹⁶⁹ D.M. Wilson, D.G. Hurst 1970, s. 177, tabl. XIII BC; A. MacGregor 2000, s. 163, nr 22, s. 165, ryc. 6:46; E. den Hartog (2012a, s. 22, nr 63) błędnie podała, że na rękonoścu widnieje kobieta z sokolem.

¹⁷⁰ *Catalogue* 1923, s. 88, nr 150; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/6750F284_0d49ef17.html, dostęp 5 III 2021 r.; Cambridge, The Fitzwilliam Museum, M.1-1919.

¹⁷¹ www.facebook.com/Eileandonancastle1/posts/10155025945787888:0, dostęp 5 III 2021 r.; *Research excavation* 2017, s. 17–18; M.A. Hall 2017.

¹⁷² L.A.S. Butler, przy współudziale G.C. Dunning 1974, s. 91, nr B1, s. 92, ryc. 6 B1; museum.wales/collections/online/object/ce9d03dd-19c6-3d18-8e37-5fd6e16eb827/Medieval-bone-handle/..., dostęp 5 III 2021 r.; Cardiff, National Museum Wales, inw. 74.29H/C1.

¹⁷³ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/a3b26a94_c3469a11.html, dostęp 22 III 2021 r.; Limerick, The Hunt Museum, MG 018.

¹⁷⁴ **I** – L. Leciejewicz 1974, s. 183; M. Bencard 1975, s. 45–46, nr 6, s. 45 ryc.; P.B. Molaug 1980, s. 120 i ryc. 10; G.F.W. Holtmann 1993, s. 299–300, 313, ryc. 133a; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 36; E. den Hartog 2012a, s. 23, nr 68; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/6f55ecfe_048a09f3.html, dostęp 5 III 2021 r.; Oslo, Kulturhistorisk Museum – Oldsaksanlingen, inw. C 23825; **II** – NIKU @niku_archaeology, dostęp 22 III 2021 r.

¹⁷⁵ **I** – M. Rydbeck 1931, s. 97–98, tabl. V; E.V. Philippowich 1961, s. 262, ryc. 199; M. Bencard 1975, s. 48, nr 12, s. 49, ryc.; G.F.W. Holtmann 1993, s. 302, 314, ryc. 134c; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 220, nr 45; H. Pöppelmann 2009a, s. 544–545; E. den Hartog 2012a, s. 23, nr 71; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/B9F18D1D_4fb3d6.html, dostęp 25 X 2013 r.; Å. Ahrlund 2018, s. 874, ryc. 15; Lund, Kulturen, inw. KM 5157; **II** – A.W. Mårtensson, C. Wahlöö 1970, s. 55, ryc. 76, s. 196, nr 76; M. Bencard 1975, s. 47–48, nr 11, s. 49, ryc.; G.F.W. Holtmann 1993, s. 303, 314, ryc. 134f; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 220, nr 44; E. den Hartog 2012a, s. 23, nr 72; www.kringla.nu/kringla/objekt?text=med+knivskaft+Lund&referens=kulturen/object/5251, dostęp 6 II 2014 r.; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/5cc381a9_e438d922.html, dostęp 5 III 2021 r.; Å. Ahrlund 2018, s. 874; Univesitets Historiska Museum, inw. LUHN 12790; **III** – M. Bencard 1975, s. 47, nr 10, s. 49, ryc.; G.F.W. Holtmann 1993, s. 303, 314, ryc. 134d; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 220, nr 43; E. den Hartog 2012a, s. 23, nr 73; Lund, Kulturen, inw. KM 16828; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/e9a75f24_f24bc8e9.html, dostęp 5 III 2021 r.

¹⁷⁶ M. Bencard 1975, s. 46–47 nr 9, s. 47, ryc.; G.F.W. Holtmann 1993, s. 305, 315, ryc. 134d, s. 319, fot. Id; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 220, nr 42; E. den Hartog

110. Åhus (III/88)¹⁷⁷, 111–116. Kalmar I–II–III–IV–V–VI (I/16, 37, III/85 87, V/139)¹⁷⁸, 117–118. Visby I–II (III/84, IV/116)¹⁷⁹, 119. oSkania?/Ölandia? (II/80)¹⁸⁰; **Dania** – 120. Ålborg (III/92)¹⁸¹, 121. Lilleborg (Bornholm) (V/142)¹⁸², 122. Kolding (I/51)¹⁸³, 123–124. Ribe I–II (I/31, 58)¹⁸⁴,

2012a, s. 23, nr 74; mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=114749, dostęp 5 III 2021 r.; www.gothic-ivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/1006512e_729fbd46.html, dostęp 5 III 2021 r.; Sztokholm, Historiska Museet, inw. 2918:5:5.

¹⁷⁷ A. W[ihlborg] 1975, s. 45 i ryc.; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski (2002, s. 219 nr 39), a za nimi E. den Hartog (2012a, s. 23 nr 69), odwołując się do tego artykułu, błędnie podali, że na rękojeści przedstawiono postać z sokołem.

¹⁷⁸ **I** – M. Bencard 1975, s. 46, nr 8, s. 47 ryc.; G.F.W. Holtmann 1993, s. 301, 313, ryc. 133c; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 40; mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=114585, dostęp 5 III 2021 r.; E. den Hartog 2012a, s. 23, nr 75; www.gothic-ivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/bfd1c46b_9caf8c97.html, dostęp 5 III 2021 r.; Å. Åhrland 2018, s. 874–875, ryc. 16; Sztokholm, Historiska Museet, inw. 1304:1834:64; **II** – M. Bencard 1975, s. 46, nr 7, s. 47 ryc.; G.F.W. Holtmann 1993, s. 301, 313, ryc. 133g, s. 319, fot. Ib; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 41; E. den Hartog 2012a, s. 23, nr 76; mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=114679, dostęp 10 I 2014 r.; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/d3f00298_f3d10a18.html, dostęp 5 III 2021 r.; Sztokholm, Historiska Museet, inw. 1304:1833:17; **III** – G.F.W. Holtmann 1993, s. 301, 313, ryc. 133d; E. den Hartog 2012a, s. 23 nr 77; www.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=114652, dostęp 10 I 2014 r.; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/f70e4a44_dbef532b.html, dostęp 5 III 2021 r.; Sztokholm, Historiska Museet, inw. 1985:1850:14; **IV** – G.F.W. Holtmann 1993, s. 301, 313, ryc. 133f; E. den Hartog 2012a, s. 23, nr 78; mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=114589, dostęp 5 III 2021 r.; www.gothic-ivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/082cdc13_9b06d076.html, dostęp 5 III 2021 r.; Sztokholm, Historiska Museet, inw. 1304:1836:70; **V** – G.F.W. Holtmann 1993, s. 301, 313, ryc. 133e; E. den Hartog 2012a, s. 23, nr 79; mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=114594, dostęp 5 III 2021 r.; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/4ff15f6_0ffc4061.html, dostęp 5 III 2021 r.; Sztokholm, Historiska Museet, inw. 1304:1838:72; **VI** – G.F.W. Holtmann 1993, s. 301, s. 314, ryc. 134a, s. 319, fot. Ib; E. den Hartog 2012a, s. 23, nr 70.

¹⁷⁹ **I** – G. Westholm 2008, s. 657, ryc. 8, s. 658; **II** – C. Homo-Lechner 1987, s. 112, ryc. 2; G.F.W. Holtmann 1993, s. 300, 313, ryc. 133b, s. 319, fot. Ie; E. den Hartog 2012a, s. 23, nr 80; mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=117473, dostęp 5 III 2021 r.; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/9663a64c_bb3eef28.html, dostęp 5 III 2021 r.; Sztokholm, Historiska Museet, inw. 20733.

¹⁸⁰ G.F.W. Holtmann 1993, s. 302, 314, ryc. 134b, s. 320, fot. Iic; E. den Hartog 2012a, s. 23, nr 81; mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=115078, dostęp 5 III 2021 r.; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/89e73be6_d090d69d.html, dostęp 5 III 2021 r.; Sztokholm, Historiska Museet, inw. 6819:639.

¹⁸¹ E. den Hartog 2012a, s. 6, ryc. 2, s. 23, nr 83; Ålborg Historiske Museum, ÅHM 5698x0871.

¹⁸² E. den Hartog 2012a, s. 23, nr 84; www.naturstyrelsen.dk/Naturoplevelser/Beskrivelser/Bornholm/GamleLille/Lilleborg/Liv_paa_borgen_i_150_aar/, dostęp 16 I 2014 r.; R. Isler 2004, s. 75–76; Kopenhaga, Nationalmuseet, C287, D1903/1957.

¹⁸³ V. Jensen 1986, s. 2–7; *taž* 1987, s. 19–21; E. den Hartog 2012a, s. 24, nr 91; Koldinghus Museum, nr B37819.

¹⁸⁴ **I** – M. Bencard 1975, s. 36–37, 43, nr 2, s. 41, ryc.; G.F.W. Holtmann 1993, s. 304, 314, ryc. 134e – zły przerys strony przedniej. To, co uznano za ogon ptaka jest lewą ręką postaci, która go karmi; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 218, nr 4; E. den Hartog 2012a, s. 14, ryc. 13, s. 24, nr 88; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/90da3e03_4f4bf167.

125–126. Roskilde I–II (IV/118, VI/145)¹⁸⁵, 127. Ringkloster koło Skanderborg (I/33)¹⁸⁶, 128. Herlufsholm (I/32)¹⁸⁷; **Łotwa** – 129–131. Ryga I–II–III (I/3, 6, 34)¹⁸⁸; **Estonia** – 132. Tallin (Reval) (II/78)¹⁸⁹, 133–134. Tartu (Dorpat) I–II (II/64, VI/160)¹⁹⁰, 135 Parnawa (III/90)¹⁹¹; **Rosja** – 136–137. ○Sankt Petersburg

html, dostęp 5 III 2021 r.; Å. Ahrlund 2018, s. 875; Ribe, Sydvestjyske Museer, inw. R 25000; **II** – M. Bencard 1975, s. 36–37, 42, nr 1, s. 41 ryc.; M.D. Howe 1983, s. 148; G.F.W. Holtmann 1993, s. 303, s. 315, ryc. 135a; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 218, nr 3; E. den Hartog 2012a, s. 5, ryc. 1, s. 7, 24, nr 87; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/9e-6854c0-2811d90c.html, dostęp 5 III 2021 r.; Ribe, Sydvestjyske Museer, inw. 5836.

¹⁸⁵ **I** – G.F.W. Holtmann 1993, s. 305, 315, ryc. 135e; E. den Hartog 2012a, s. 24, nr 89; **II** – M. Bencard 1975, s. 43–44, nr 3, s. 43, ryc.; G.F.W. Holtmann 1993, s. 305, 315, ryc. 135f; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 218, nr 5; E. den Hartog 2012a, s. 10, ryc. 8, s. 24, nr 85; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/e6a45fd1_47fe56c3.html, dostęp 5 III 2021 r.; Kopenhaga, Nationalmuseet, inw. D 998.

¹⁸⁶ R. i O. Olsen 1972, s. 25 i ryc.; L. Leciejewicz 1974, s. 183; M. Bencard 1975, s. 44–45, nr 5, s. 45 ryc.; G.F.W. Holtmann 1993, s. 304, 315, ryc. 135b; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 218, nr 7; E. den Hartog 2012a, s. 8, ryc. 4, s. 24, nr 90; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/6ddf0891_48d6aa70.html, dostęp 5 III 2021 r.; Skanderborg Museum, inw. M1AP.

¹⁸⁷ L. Leciejewicz 1974, s. 183; M. Bencard 1975, s. 44, nr 4, s. 43 ryc.; G.F.W. Holtmann 1993, s. 304, 315, ryc. 135c; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 6; E. den Hartog 2012a, s. 15, ryc. 15, s. 24, nr 86; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/23a36253_1498e596.html, dostęp 5 III 2021 r.; Kopenhaga, Nationalmuseet, inw. D 13662.

¹⁸⁸ **I** – V.P. Darkevič 1966, s. 44, nr 77, tabl. 25:6–8; L. Leciejewicz 1974, s. 180, ryc. 2, s. 181; M. Bencard 1975, s. 54, nr 22–23; G.F.W. Holtmann 1993, s. 298, 312, ryc. 132a; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 34; E. den Hartog 2012a, s. 24, nr 93; I. Ose 2008, s. 575, ryc. 5[a], s. 576; A. Caune 2009, s. 20–21, 22, ryc. 4; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/b399649e_a0d1bad5.html, dostęp 5 III 2021 r.; Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs, inw. ALBI; **II** – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/54d52eaa_e59a3d73.html, dostęp 5 III 2021 r.; A. Caune 2009, s. 20–21, 22, ryc. 4; Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs, inw. VRVM 179214/10; **III** – A. Caune 1973, s. 396, ryc. na s. 395; L. Leciejewicz 1974, s. 180–181, ryc. 3; M. Bencard 1975, s. 54, nr 22–23; *Rīgas arheoloģija* 1988, [ryc.] 29–30; G.F.W. Holtmann 1993, s. 298, 312, ryc. 132b; E.A. Rybina 2001, s. 295, ryc. 3:13; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 33; I. Ose 2008, s. 575, ryc. 5[b], s. 576; A. Caune 2009, s. 20–21, 22, ryc. 4; E. den Hartog 2012a, s. 24, nr 93; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/30c89a88_76876a38.html, dostęp 5 III 2021 r.; Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs, inw. VI 167/150.

¹⁸⁹ S. Tarakanova, O. Saadre 1955, s. 27; V.P. Darkevič 1966, s. 44, nr 78, tabl. 26:6; L. Leciejewicz 1974, s. 182; M. Bencard 1975, s. 54, nr 22–23; M. Slivka 1984, s. 385, 407, tabl. II:3; G.F.W. Holtmann 1993, s. 298–299, 312, ryc. 132c; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 22; E. den Hartog 2012a, s. 24, nr 94; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/c4f738b6_30f14d61.html, dostęp 5 III 2021 r.; E. Russow 2019; Tallin University, Department of Archaeological Collections of Institute of History, AI 4061:2207.

¹⁹⁰ **I** – M. Aun 1996, s. 452, 455, tabl. XXII, ryc. 5; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 23; A. Mäesalu 2008, s. 588, ryc. 6, s. 589, ryc. 7, s. 590; E. den Hartog 2012a, s. 24, nr 95; **II** – G.F.W. Holtmann 1993, s. 298–299, ryc. 132c; R. Metsallik 1995, s. 31, tabl. 15:3; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 24; A. Mäesalu 2008, s. 589, ryc. 7, s. 590; E. den Hartog 2012a, s. 24, nr 96.

¹⁹¹ E. Heinloo, R. Vissal 2012, s. 157 i ryc. 7:1; E. Russow 2019, ryc. na nienumerowanej stronie.

I–II (VI/153–154)¹⁹²; **Włochy** – 138–140. ○Florencja I–II–III (VI/150–151, V/144)¹⁹³, 141. ○Bologna (VI/149)¹⁹⁴, 142. ○Mediolan (VI/156)¹⁹⁵, 143. ○Rawenna (VI/159)¹⁹⁶; **Hiszpania** – 144. Walencja (II/81)¹⁹⁷, 145. Mahón (III/95)¹⁹⁸; **USA** – 146–147. ○Nowy Jork I–II (IV/126, VI/146)¹⁹⁹; 148. – ○miejsce nieznane (V/143)²⁰⁰.

Z **Polski** pochodzi 12 rękojęści²⁰¹: 149–150. Szczecin I–II (I/42, II/77)²⁰², 151. Będzin (III/91)²⁰³, 152. Pułtusk (I/11)²⁰⁴, 153. Toruń (I/38)²⁰⁵,

¹⁹² I – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/5118454e_29ec9808.html, dostęp 5 III 2021 r.; Sankt Petersburg, The State Hermitage Museum, inw. F 62; II – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/7e72edf0_8647a71c.html, dostęp 5 III 2021 r.; Sankt Petersburg, The State Hermitage Museum, inw. F 1975.

¹⁹³ I–II – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/206769E7_ad18570e.html, dostęp 26 IV 2013 r.; I.B. Supino 1898, s. 241–242, nr 137–138; Florencja, Museo Nazionale del Bargello, inw. 137 C; III – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/813A5120_7d115018.html, dostęp 5 III 2021 r.; B. Supino 1898, s. 241, nr 136; Florencja, Museo Nazionale del Bargello, inw. 136 C.

¹⁹⁴ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/F78BBC4C_7c4dff9.html, dostęp 5 III 2021 r.; Bologna, Museo Civico Medievale, inw. 774.

¹⁹⁵ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/07E99FB9_b2885543.html, dostęp 5 III 2021 r.; Mediolan, Castello Sforzesco, Civiche Raccolte d'Arte Applicata, Avori 169.

¹⁹⁶ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/2AB87825_fb61fae7.html, dostęp 5 III 2021 r.; Museo Nazionale di Ravenna, inw. 1111.

¹⁹⁷ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/40079E15_6b6657cf.html, dostęp 5 III 2021 r.; Museu d'Història de València, inw. 2/202.

¹⁹⁸ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/68cb2aad_a7d22b8e.html, dostęp 5 III 2021 r.; Mahón, Museo de Menorca, inw. 21456.

¹⁹⁹ I – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/fe5eebbe_9bb46496.html, dostęp 22 III 2021 r.; II – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/7a600395_c88e05b3.html, dostęp 5 III 2021 r. Oba zabytki znane są jedynie z fotografii zgromadzonych w The Georges Demotte Photograph Collection, The Metropolitan Museum of Art, wykonanych w pierwszej ćwierci XX w. przez Georges'a-Josepha i Luciena Demotte'ów w Paryżu. Obecne miejsce ich przechowywania jest nieznane, dlatego będą przywoływane pod Nowym Jorkiem.

²⁰⁰ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/fe5eebbe_9bb46496.html, dostęp 5 III 2021 r. – brak informacji o miejscu znalezienia, podano tylko nazwy miast, w których zabytek pojawił się na aukcjach lub wystawach.

²⁰¹ E. Kowalczyk-Heyman 2010; też 2014b; też 2020.

²⁰² I – T. Wiczorowski 1952a, s. 172–173; L. Leciejewicz 1974, s. 177–188; M. Bencard 1975, s. 54; G.F.W. Holtmann 1993, s. 297, s. 311, ryc. 131e; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 219, nr 37; E. den Hartog 2012a, s. 24, nr 97; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/f978f0f6_655938d9.html, dostęp 5 III 2021 r.; Muzeum Narodowe w Szczecinie, Dział Archeologii, inw. DA/3/20/MNS; II – zabytek pozyskano w 1998 r. Za informacje dziękuję pani Agnieszce Kowalówce z Działu Archeologii tego muzeum; encyklopedia.Szczecin.pl/wiki/Nóż_z_rękojeścią_antropomorficzną_ze_Szczecina&oldid=188385; S. Słowiński 2000, s. 448, ryc. 434:4; tenże 2014; por. E. Kowalczyk-Heyman 2017; Muzeum Narodowe w Szczecinie, Dział Archeologii, nr inw. polowego 133/16/6.

²⁰³ W. Błaszczuk 1982, s. 611–612; Muzeum Zagłębia w Będzinie, inw. BZ 65:56.

²⁰⁴ A. Gołębniak 1981, s. 6; Z. Polak 1988, s. 137, ryc. 3:8; tenże 2004; A. Gołębniak, D. Makowski, M. Mierosławski 1997, s. 26; J. Gąsowski 2004, s. 9; Muzeum Regionalne w Pułtusku, inw. MRP/A/2254.

²⁰⁵ Z. Połczyński 1990, s. 89–114; Muzeum Okręgowe w Toruniu, inw. MT/HTAr/2352.

Ryc. 21. Kościana okładzina(?) z Rostowa Jarosławskiego nawiązująca tematycznie do rękojęści podtypu I/2 (V.P. Darkevič 1966, s. 125, tabl. 25:11).

154–155. Elbląg I–II (I/35, II/89)²⁰⁶, 156. Bardo (V/129)²⁰⁷, 157–159. Kraków I–oII–III (V/128, I/52, III/104)²⁰⁸, 160. Cieszyn (I/43)²⁰⁹.

Osobno należy wymienić zabytek z Rostowa Jarosławskiego (ryc. 21), którego przynależność do omawianej grupy rękojęści jest wątpliwa. Jest to jednostronnie wyrzeźbiona figurka z kości, o wysokości 8,5 cm. Zdaniem Nikołaja Nikołajewicza Woronina przedstawia kobietę, która w prawej ręce trzyma krzyż, a lewą podtrzymuje pelerynę²¹⁰. Opisu nie ułatwia słaba technicznie fotografia oraz uszkodzenie przedniej strony zabytku. Mimo to widać zarys ptaka siedzącego na prawej ręce odzianej w rękawicę i lewą dłoń skierowaną w stronę jego głowy. Moim zdaniem jest to przysadzisty mężczyzna trzymający na prawej ręce ptaka, lewą karmiący go. Wskazuje na to prosty układ fałd szaty i „ząbkowanie” widoczne wzdłuż obu boków jej dolnej części. Przedstawienie odpowiada wydzielonemu niżej podtypowi I/2.

²⁰⁶ M. Marcinkowski 2006, s. 359–373; tenże 2003, s. 333–334; Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu, inw. EM/XXV/1075 i EM/VIA/1393.

²⁰⁷ Bardo 1992, s. 121; Cz. Francke 1990, s. 217–221; Cz. Francke, J. Lodowski 1991, s. 196–199; Muzeum Archeologiczne (część Muzeum Miejskiego Wrocławia), inw. MAW/19/1989.

²⁰⁸ I – Wstępne informacje zawarto w albumie-katalogu wystawy *Kraków 2007*, s. 460–461; *Co znaleziono pod ziemią*. Fotografie zabytku opublikowano także w folderze *Badania archeologiczne bdmw.*; C. Buśko 2007, s. 233, ryc. 11; nr inw. polowego W 987/06, zabytek przekazany do Muzeum Krakowa; II – K. Wachowski 2013, s. 26; E. Kowalczyk-Heyman 2020; Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK IV-MO-1713; III – E. Kowalczyk-Heyman 2020; zbiory. mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania?phrase=szytlet; Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK IV-MO-1511.

²⁰⁹ Muzeum Śląska Cieszyńskiego, Dział Archeologii. Bardzo dziękuję pani Zofii Jagosz-Zarzyckiej za dodatkowe informacje o tej rękojęści. W. Kuś 2005, s. 127; *Cieszyn robi wrażenie* – opis zawiera błędne informacje; K. Wachowski 2013, s. 26, 89, 123, ryc. XIc; E. Kowalczyk-Heyman 2014b.

²¹⁰ N.N. Voronin 1956, s. 28–29.

Zabytek znaleziono przy cerkwi św. Grigorija, koło muru kremla. Jest datowany na drugą połowę XII – pierwszą ćwierć XIII w., co należałoby zweryfikować. Różni się od omawianych rękojeści tego podtypu proporcjami i stylistyką. Postać nie stoi na podstawie i nie wiemy, czy zabytek miał otwór do osadzenia trzpienia noża. Strona tylna figurki jest nieobrobiona, ale brak jej widoku, i nosi ślady po mocowaniu małymi gwoździkami. Zdaniem kilku badaczy jest to część relikwiarza²¹¹, niewykluczone, że zrabowanego w czasie którejś wyprawy na kraje obrządku katolickiego.

---

²¹¹ V.P. Darkevič 1966, s. 27, nr 44, tabl. 25:11 – uznał za wizerunek kobiety, ale uchylił się od identyfikacji rekwizytu; L. Leciejewicz 1974, s. 182, ryc. 4:b, s. 183 – dopuścił, że rekwizytem może być ptak; tak samo M. Slivka 1984, s. 385; jako rękojeść interpretowali ją G.F.W. Holtmann 1993, s. 299, ryc. 132d; i E. den Hartog 2012a, s. 24, nr 99.

ROZDZIAŁ II

Klasyfikacja rękonośności i jej podstawy

Zebrane zabytki są wystarczająco liczne (160 egzemplarzy), aby można było je pogrupować w odrębne zespoły, skorygować ustalenia odnośnie do ukazanego wizerunku, płci postaci, rekwizytów i datowania, zweryfikować przeznaczenie, opisać, sklasyfikować, a następnie omówić symbolikę wyrzeźbionych na nich postaci, rekwizytów i wykonywanych gestów. To zaś stwarza nową perspektywę badawczą, także w aspektach niepodnoszonych lub podejmowanych marginalnie w literaturze przedmiotu.

W zebranych zbiorze znalazły się noże z zachowanymi całymi lub uszkodzonymi głowniami, szpile z kolcami lub z ich fragmentami oraz całe szpatułki. Jest to najpełniejszy obecnie zbiór, ale jego wartość poznawcza jest ograniczona z powodów omówionych wyżej. Niemniej jednak udało się dostrzec w nim cechy, które do tej pory umknęły uwadze badaczy lub były odmiennie interpretowane. Jak wspomniano, w rozważaniach nie będą uwzględnione rękonośności, na których postaci wyrzeźbiono w formie płaskorzeźb, popiersi lub niepełnych sylwetek – siedzących lub klęczących, pojawiających się w otoczeniu elementów architektury (np. arkady) i przyrody (np. drzewa) lub będących częścią wielofigurowego przedstawienia narracyjnego, w tym religijnego. Ograniczenie to wprowadzono mimo faktu, że na części z nich zrealizowano motywy analogiczne do tych, które będą przedmiotem niniejszych rozważań.

W analizowanym materiale odnajdziemy wiele tematów, ale tylko kilka powtarza się na większej liczbie rękonośności noży i szpil. Niewielka liczba szpatulek nie pozwala tego stwierdzić. Do najliczniejszych motywów należą wizerunki mężczyzn i kobiet z ptakiem drapieżnym, kobiet z psem, duchownych z księgą, kobiet z książką (pudełkiem?), postaci świętych z przynależnymi im atrybutami oraz przedstawienia podwójne, określane w literaturze przedmiotu jako „para kochanków”, „spotkanie kochanków” lub „Tristan i Izolda”. Pozostałe tematy pojawiają się jednostkowo lub w kilku egzemplarzach. Łączą je podobny rodzaj rekwizytów, na przykład instrumenty muzyczne lub wykonywane gesty. Wyrzeźbione postaci to z reguły przedstawiciele wyższych warstw społeczeństwa, osoby świeckie i duchowne oraz święci. Nie brak też wizerunków osób z niższych warstw.

Zróznicowanie tematyczne pozwoliło na wydzielenie sześciu typów (Tabele I–VI) odpowiadających rodzajom wątków ukazanych na rękonoścyach wszystkich trzech rodzajów przyrzędów. Omówione wyżej niedostatki informacji powodują, że dane umieszczone w tabelach nie są kompletne i nie w każdym przypadku w pełni wiarygodne. Nawet podstawowe elementy opisu konkretnego zabytku, takie jak wymiary czy surowiec, bywają odmienne w różnych publikacjach lub ich brakuje. Dlatego też w doborze cech uwzględnionych w tabelach ograniczyłam się tylko do tych, które są najczęściej powtarzalne. Umożliwia to pełniejsze zanalizowanie wspólnych cech większej liczby zabytków. Pominięto takie parametry, jak masa, wysokość podstawy, wymiary i kształt otworów na trzpień, albowiem zebrałam je dla niewielkiej liczby egzemplarzy. W przypadku rękonoścy uszkodzonych (bez głowy postaci lub dolnej części) podaję zachowane wymiary, ale nie uwzględniam ich w analizie pomiarowej, gdyż zniekształciłyby to uzyskany obraz. Gdy natomiast zachodzi rozbieżność wymiarów, podaję z reguły dane z GIP, a odmienne wartości zamieszczam w przypisach. W odniesieniu do całkowicie zachowanych noży, szpil i szpatulek w literaturze przedmiotu podawana jest zwykle łączna długość rękonoścy z głownią, kolcem lub łyżeczką. Mimo to, o ile było to możliwe, starałam się określić choćby w przybliżeniu długość każdego z tych elementów. Podobnie postąpiłam przy określaniu surowca. Jeżeli w publikacjach bywał on różnie oznaczony, przyjmuję dane z najnowszych publikacji lub ustalenia GIP, o ile zabytek został tu zarejestrowany. Wobec znacznych różnic w datowaniu poszczególnych zabytków podaję wszystkie propozycje, które pojawiły się w literaturze przedmiotu umieszczonej w Katalogu zabytków w rozdziale I.

Wśród cech wyróżnionych w tabelach zabrakło opisu szat i nakryć głowy, a w konsekwencji podjętą w dalszej części pracy analizę kostiumologiczną ograniczyłam do minimum, uwzględniając tylko te elementy ubiorów, które można dostrzec na opublikowanych rysunkach i fotografiach. Dla jej prawidłowego przeprowadzenia potrzebne jest poznanie zabytków z autopsji albo z dobrej technicznie i pełnej dokumentacji rysunkowej lub fotograficznej, ukazującej rękonoścy ze wszystkich stron.

Kryterium wydzielenia typów są trzymane przez postaci rekwizyty (atrybuty) – typ I–IV, lub ich brak – typ V. Do typów tych należą rękonoścy z pojedynczymi postaciami. Cechą motywującą wyróżnienie typu VI jest wyobrażenie dwóch postaci, bez względu na to, czy trzymają rekwizyty, czy nie.

W obrębie typów wydzielono podtypy. Podstawą podziału jest powtarzająca się realizacja tematu w odniesieniu do postaci i trzymanego rekwizytu. Jest to niekiedy trudne, gdyż nie zawsze rekwizyt można jednoznacznie zidentyfikować. Przykładem są wizerunki kobiet w podtypie III/2, które trzymają przedmiot uznawany za książkę lub pudełko. Ponadto wydzielono odmiany i warianty. Te pierwsze charakteryzuje pojawienie się drugiego, niekiedy powtarzalnego rekwizytu, towarzyszącego wyrzeźbionym postaciom. Bywa on wspólny dla różnych typów i podtypów, dlatego nie można utworzyć tu jednolitych grup. Warianty uwzględniają

natomiast odmienne ujęcia postaci i rekwizytów oraz wykonywanych gestów. Najbardziej zróżnicowane okazały się typy IV–VI, albowiem żaden z nich nie tworzy grupy przedstawień jednorodnej w rysunku i temacie. Objęły one rękoiści ukazujące pojedyncze realizacje przedstawień postaci z rozmaitymi rekwizytami lub bez nich, stojących w różnych pozach lub wykonujących rozmaite gesty. Wydzielenie w nich odmian i wariantów w obecnym stanie badań jest trudne albo niemożliwe.

Zaproponowana typologia ma charakter otwarty, pozwalający z chwilą powiększenia zbioru na dalszy podział na podtypy, odmiany i warianty. Niestety, ze względu na brak szczegółowego opisu oraz dokumentacji ikonograficznej w wykorzystanej literaturze przedmiotu, rękoiść typu I (nr 61 Kolonia I) wymknęła się szczegółowej klasyfikacji. Nie udało się potwierdzić rodzaju zabytku, płci postaci, ręki, na której siedzi ptak oraz innych szczegółów. Podobnie jest w odniesieniu do rękoiści typu II (nr 83 Ganzendries) – bardzo słaba technicznie fotografia nie pozwala na wydobycie wielu elementów opisu. Dlatego umieściłam je na końcu obu typów.

Opisując postaci, nie będę używała takich określeń, jak szlachcic, szlachcianka i sokolnik. Pojawiają się natomiast takie terminy, jak król, królowa (lub poprawniej władca i władczyni)¹, biskup, duchowny, zakonnik, święty, dudziarz i inne, gdy identyfikacja postaci jest jednoznaczna. W omówieniach używać będę również słowa ‘postać’ wówczas, gdy będzie się ono odnosiło ogólnie do wyrzeźbionego wizerunku. Dla uproszczenia wyводу przyjęłam też, że ptak przedstawiony na rękoiściach typu I i podtypie VI/1 odmiana *a* to sokół (*falk*), a nie jastrząb (*harwk*), jak nazywa się tego ptaka w literaturze angielskiej i w opisach GIP², lub inny ptak drapieżny.

W określaniu płci postaci, zwłaszcza w typie I, wówczas gdy w literaturze przedmiotu nie rozpoznano jej jednoznacznie lub jest ono błędne, brałam pod uwagę takie elementy, jak nakrycie głowy, fryzura, rodzaj i długość szat, układ ich sfałdowań oraz zaznaczenie nóg. Jest to rezultat rozważań podjętych w kolejnych rozdziałach. W trakcie badań okazało się, że istotne jest również noszenie przez postać szaty z „ząbkowaniem”³. Odwołuję się także do ogólnej wiedzy dotyczącej omawianych przedstawień, a w przypadku typu I porównywałam wymienione elementy z elementami widocznymi na rękoiściach podtypu VI/1, ukazujących mężczyznę z sokołem i stojącą obok kobietę. Pozwoliło to, jak sadzę, na wydzielenie w typie I ewidentnych postaci kobiet i mężczyzn.

---

¹ Cechą pozwalającą na użycie obu określeń są korony i diademy na głowach postaci. Jednak E. den Hartog (2012a, s. 11) sądziła, że nie jest to wystarczający powód do takiej kwalifikacji.

² W języku angielskim termin ten bywa używany jako synonim sokoła.

³ Por. niżej s. 182–186.

Typ I (mapa 2)

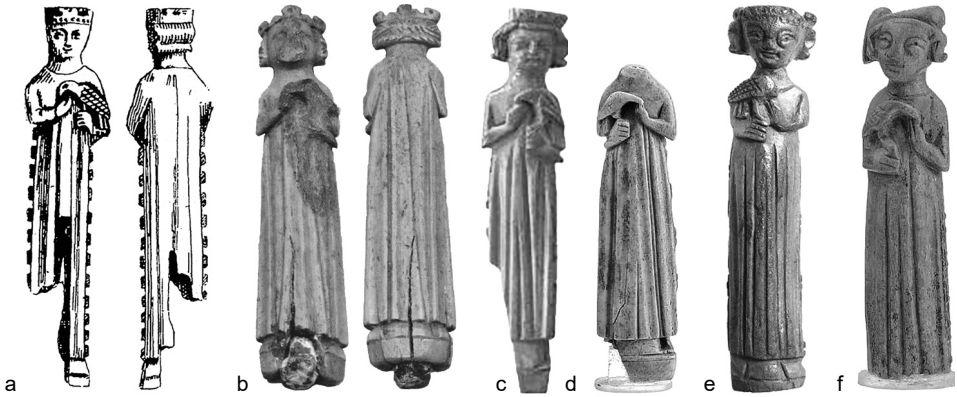
Jest to najliczniejszy typ, obejmujący 61 egzemplarzy (nr 1–61). Należą do niego rękojęści, na których ukazano postaci trzymające na rękę sokoła. Podzieliłam go na trzy podtypy. W podtypie I/1 ptak siedzi na lewej ręce (21 egz., nr 1–21), w podtypie I/2 na prawej (31 egz., nr 22–52).

Podstawą wydzielenia podtypu I/3 (7 egz., nr 53–59) było posadowanie ptaka na berle sokolniczym. Na sześciu zabytkach jest to lub może to być krótkie berło sokolnicze trzymane w lewej albo prawej ręce przez kobiety i mężczyznę. Tak rozpoznano je w przypadku rękojęści nr 53 z Crowland (ryc. 23a), pisząc, że ptak siedzi na grzędzie (*perch*) i nr 54 z Londynu III (ryc. 23b), w opisie której użyto w GIP angielskiego określenia *stick* – ‘kij, laska, pręt’. Jednakże w odniesieniu do pozostałych zabytków rozpoznanie to nie jest pewne. Może się bowiem okazać, że to, co uznano za berło, w rzeczywistości jest pętami, na co może wskazywać kształt tego elementu na rękojęści nr 59 z Coventry (ryc. 23e). W przypadku rękojęści szpili nr 57 z Paryża I (ryc. 23d), ze względu na duże zniszczenie części przedniej, nie sposób jednoznacznie określić, czy kobieta trzyma w prawej ręce krótkie berło sokolnicze, czy pęta ani co robi lewą ręką⁴. Nie ma tych wątpliwości w odniesieniu do rękojęści nr 58 z Ribe II (ryc. 24), na której ukazano mężczyznę trzymającego długie berło, a na nim ptaka. Ponadto, podtyp I/3 charakteryzuje się tym, że z wyjątkiem egzemplarza z Paryża I, postaci mają wyprostowaną prawą rękę, ze zgiętą dłońią z dwoma wyprostowanymi palcami, ułożoną poniżej lewej ręki. Z zależności od interpretacji ręka spoczywa na berle lub trzyma pęta. Gdyby zatem w przyszłych badaniach okazało się, że na części rękojęści podtypu I/3 widoczne są jednak pęta, to powinny być one zaliczone do podtypów I/1–2.

W podtypach I/1–2 wydzieliłam pięć odmian (*a–e*). Są to przedstawienia, w których pojawia się drugi rekwizyt: *a* – pies siedzący przy prawej nodze mężczyzny (nr 48 Vysoké Mýto, ryc. 25a; nr 49 Norymberga, ryc. 25b) lub leżący u stóp kobiety (nr 14 Rotterdam, ryc. 26a), *b* – torba sokolnicza przywieszona do pasa (nr 7 Hamburg I, ryc. 27a; nr 17 Cirencester, ryc. 27b; nr 18 Burg Bourscheid; nr 42 Szczecin I, ryc. 10; nr 43 Cieszyn, ryc. 20). Rekwizyty dwóch

⁴ Berła, zwane też drągiem myśliwskim, siedziskiem lub stojakiem, składały się z dwóch części. Pierwszą, pionową, tworzyła długa, drewniana żerdź, często okuta na dolnym końcu, który wbijano w ziemię. Część druga, poprzeczna, zwana grzędą lub siadłem, przybierała różne kształty. Polujący konno używali podczasu – podpórki w kształcie widełek, na którym sadzano ptaka (M. Mazaraki 1977, s. 74–75). U ludów koczowniczych Azji Środkowej na poddasie opierano przedramię prawej ręki, na której siedział ptak, zwłaszcza ciężki, np. orzeł. W czasie jazdy konnej podczas osadzonego był w pochewce przymocowanej do łęgu siodła lub do pasa myśliwskiego. W opisie rękojęści z Yorku (nr 56), S. Ashby, C. Spall (bdw., s. 5), użyli sformułowania „a jessied bird” – ‘spętany ptak’, sugerującego, że postać trzyma prawą ręką pęta. Porównanie z innymi rękojęściami, na których istotnie widoczne są pęta, nie w pełni to potwierdza.

Ryc. 22. Rękojeści noży podtypu I/1 i I/2, mężczyźni trzymają sokoła na lewej lub prawej ręce, karmią go drugą ręką: a – nr 5 Lille (E. Théodore 1931, s. 186, ryc. 2), b – nr 3 Ryga I, widok z obu stron (*Rīgas arheoloģija* 1988, ryc. 29–30), c – nr 6 Ryga II (GIP), d – nr 37 Kalmar II, e – nr 29 Lund II, f – nr 30 Skania (mis.historiska.se/mis/sok/fir.asp?fid=114585, 114579, 114749).

Ryc. 23. Fragmenty rękojeści noży i szpili podtypu I/3, ptak siedzący na krótkim berle: a – nr 53 Crowland (M.D. Howe 1983, s. 147), b – nr 54 Londyn III (GIP), c – nr 55 Oxford (GIP), d – nr 57 Paryż I (GIP), e – nr 59 Coventry (GIP), f – nr 56 York (S. Ashby, C. Spall, bdw.).

kolejnych odmian (*c*, *d*) są trzymane w drugiej ręce. W odmianie *c* jest to poidelko (o różnym kształcie) identyfikowane niekiedy z przynętą (nr 10 Bazylea, ryc. 28a; nr 14 Rotterdam, ryc. 28b; nr 20 Prenzlau, ryc. 28c; nr 21 Greifswald III i nr 47 Anklam). W przypadku odmiany *d* jest to druga rękawica sokolnicza (nr 11 Pułtusk, ryc. 13; nr 12 Avignon I, ryc. 30a; nr 13 Lund I, ryc. 54; nr 45 Arras, ryc. 5). Trzeba jednak przyznać, że nie zawsze rekwizyty odmian *c* i *d* poddają się jednoznacznej identyfikacji ze względu na schematyczny rysunek i możliwe są odmienne interpretacje⁵. W ostatniej odmianie *e* pojawia się wiewiórka siedząca

⁵ Przykładem jest rękojeść nr 11 z Pułtuska (ryc. 13) – w odniesieniu do niej przypuszczano, że postać trzyma w prawej ręce kielich, który można zinterpretować jako poidelko. Jednak rysunek tego przedmiotu wskazuje raczej na to, że jest to druga rękawica sokolnicza. Przemawia za

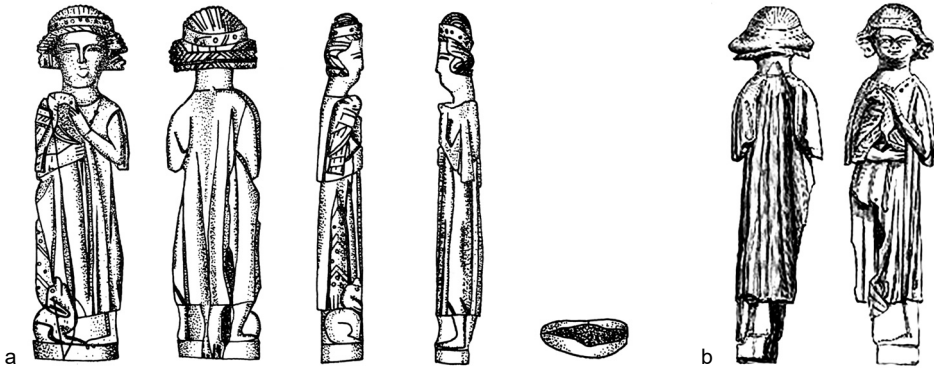
Ryc. 24. Rękojeść noża podtypu I/3 nr 58 z Ribe II, ptak siedzi na długim berle (GIP).

na lewym barku kobiety na rękojeści nr 46 z Berlina I (ryc. 3)⁶. Tylko jeden raz, na rękojeści nr 14 z Rotterdamu (ryc. 26a, 28b) odnajdziemy dwa dodatkowe rekwizyty odmian *a* i *c*. Są nimi pies leżący z przodu u stóp kobiety i poidelko lub przynęta trzymane w prawej ręce.

Na części rękojeści podtypów I/1–2 widoczne są ponadto rzemienie (pęta) przywiązane do nóg ptaka (nr 10 Bazylea, ryc. 29a; nr 15 Oslo I, ryc. 29d; nr 16 Kalmar I, ryc. 30c; nr 17 Cirencester, ryc. 27b; nr 36 Zurich, ryc. 29b; nr 38 Toruń, ryc. 11; nr 45 Arras, ryc. 5; nr 46 Berlin I, ryc. 29c; nr 48 Vysoké Mýto, ryc. 25a; nr 49 Norymberga, ryc. 25b). Ponieważ pęta są elementem wyposażenia ptaka ułożonego do polowań, podobnie jak rękawica sokolnicza na ręce, na której siedzi ptak, nie uwzględniłam ich przy wydzieleniu odmian, choć – jak się okaże niżej – mogą mieć one symboliczną wymowę. Niewykluczone, że na rękojeściach typu I można byłoby doszukać się jeszcze innych rekwizytów, gdyby opisy oraz dokumentacja fotograficzna i rysunkowa były pełniejsze. Przykładem jest rękojeść nr 46 z Berlina I, w opisie której pominięto rekwizyt trzymany przez postać

tym pofalowany skraj dolnej jej części, czyli mankietu, i zarysowane palce w części górnej. Inny przykład to rękojeść nr 10 z Bazylei. Na stronie www.hmb.ch/sammlung/object/figur-aus-bein.html podano, że sokół zjada resztki mięsa z kości. Podobnie na stronie www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/D3536D9A_c133b4aa w opisie rękojeści nr 14 z Rotterdamu uznano, że postać trzyma przynętę. W odniesieniu do rękojeści nr 13 z Lundu I wysunięto przypuszczenie, że trzymany przez kobietę w prawej ręce przedmiot może być również kapturkiem dla sokoła (M. Bencard 1975, s. 48, nr 12), lub że jest to noga ptasia, ewentualnie noga zająca (Å. Ahrlund 2018, s. 834), bez określenia, czy jest to przynęta, czy poidelko, które w tej postaci pojawia się na jednej z francuskich płyt nagrobnych; por. ryc. 60.

⁶ Wiewiórka, siedząca na lewym barku kobiety, pojawia się również na rękojeści typu II odmiany *a* (nr 64 Tartu I, ryc. 33c; nr 65 's-Heerenberg I, ryc. 33a i nr 80 ze Skanii/Ölandii?, ryc. 33b) oraz na przedramieniu lewej ręki kobiety na rękojeści podtypu IV/3 nr 122 z Paryża V (ryc. 44d).

Ryc. 25. Rękojeści noży podtypu I/2 odmiany a: a – nr 48 Vysoké Mýto, mężczyzna z sokołem na prawej ręce, lewą ręką karmi ptaka, widok strony spodniej (P. Sommer 1981, s. 316, ryc. 1), b – nr 49 Norymberga, mężczyzna z sokołem na prawej ręce, lewą ręką gładzi głowę ptaka (A. Essenwein 1883, szp. 320, fig. 1); na obu rękojeściach przy prawej nodze siedzi pies.

Ryc. 26. Fragmenty rękojeści noży z psem u stóp kobiety: a – podtyp I/1 nr 14 Rotterdam (GIP), b – podtyp II/1 nr 67 Nantes I (GIP).

Ryc. 27. Rękojeści noży podtypu I/1 odmiany b, mężczyzna z sokołem na lewej ręce i torbą sokolniczą przywieszoną do pasa: a – nr 7 Hamburg (G.F.W. Holtmann 1993, s. 311 ryc. 131c); kobieta z sokołem na lewej ręce i torbą sokolniczą przywieszoną do pasa: b – nr 17 Cirencester (fot. coriunmuseum.org/object/g55-c743-2).

Ryc. 28. Fragmenty rękojeści noży podtypu I/1 odmiany c, ukazujące poidelka lub przynętę(?) dla ptaków: a – nr 10 Bazylea (GIP), b – nr 14 Rotterdam (GIP), c – nr 20 Prenzlau (M. Roeder 2016).

Ryc. 29. Fragmenty rękojeści noży typu I, widoczne pęta na nogach ptaka: a – nr 10 Bazylea (GIP), b – nr 36 Zurich (G. Keck 1999, s. 35), c – nr 46 Berlin I (GIP), d – nr 15 Oslo I, rękojeść ucięta? (S. Grieg 1933, s. 246, ryc. 213).

w lewej ręce, a którego rozpoznanie jest niemożliwe z braku widoku ukazującego postać z lewego boku.

Postaci na rękojeściach podtypów I/1–2 najczęściej drugą ręką karmi ptaka (podają przynętę). Istnieją też warianty, gdy ptak sięga po pokarm trzymany w palcach ręki, na której siedzi (nr 11 Pułtusk, ryc. 13; nr 12 Avignon I, ryc. 30a; nr 14 Rotterdam, ryc. 28b; nr 16 Kalmar I, ryc. 30c; nr 21 Greifswald III; nr 45 Arras, ryc. 5; nr 46 Berlin I, ryc. 29c; nr 47 Anklam; nr 50 Castell y Bere, ryc. 30b) lub pobiera go z poidelka identyfikowanego niekiedy z przynętą utrzymaną przez postać w drugiej ręce (nr 10 Bazylea, ryc. 28a; nr 20 Prenzlau, ryc. 28c). Wyjątkowo postać gładzi głowę ptaka (nr 49 Norymberga, ryc. 25b).

Ze względu na zły stan zachowania, niewyraźny, stylizowany rysunek urzeźbienia, nawiązujący jedynie do przedstawień tego typu, nie sposób sklasyfikować rękojeści nr 60 pochodzącej z Lundu III. Poza szczegółową klasyfikacją pozostała rękojeść nr 61 z Kolonii I, o której nie uzyskałam żadnych informacji poza tym, że ukazano na niej postać z sokołem.

Ryc. 30. Rękojeści typu I, ptak pobiera pokarm z ręki, na której siedzi: a – nr 12 Avignon I (GIP), b – nr 50 Castell y Bere (L.A.S. Butler, przy współudziale G.C. Dunning 1974, s. 92, ryc. 6 B1), c – nr 16 Kalmar I (mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=114585).

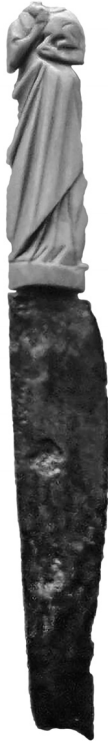
Typ II (mapa 3)

Ten typ jest o prawie o 2/3 mniej liczny i obejmuje 22 egzemplarze (nr 62–83). Należą do niego przedstawienia kobiet trzymających na ręku psa. Odstępstwem może być wizerunek ukazany na rękojeści szpili nr 68 z Brugii III, identyfikowany z ukoronowanym mężczyzną(?), trzymającym psa na lewej ręce. Słabo czytelna fotografia uniemożliwia ostateczne wypowiedzenie się w tej kwestii (patrz niżej).

W typie tym wydzielono dwa podtypy. Kryterium jest ręka, na której siedzi pies. W podtypie II/1 jest to lewa ręka (8 egz., nr 62–68, 83), w podtypie II/2 – prawa (14 egz., nr 69–82).

Ponadto wydzielono dwie odmiany (*a*, *b*), w których pojawia się drugie zwierzę. W odmianie *a* jest to wiewiórka siedząca na lewym lub prawym barku (nr 64 Tartu I, ryc. 33c, i nr 65 's-Heerenberg I, ryc. 33a), w odmianie *b* u stóp kobiety, z przodu, leży lub siedzi drugi pies (nr 67 Nantes I, ryc. 26b), a na rękojeści nr 80 ze Skanii?/Ólandii? odnajdziemy oba te zwierzęta (*a* i *b*) (ryc. 33b).

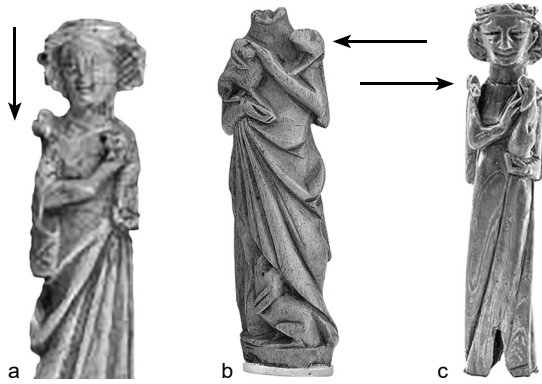
Pies zazwyczaj siedzi przodem z głową zwróconą w kierunku drugiej ręki. Tylko na kilku rękojeściach (nr 64 Tartu I, ryc. 33c; nr 65 's-Heerenberg I, ryc. 33a; nr 73 Angers II; nr 76 Kolonia II, ryc. 34; nr 79 Bruksela i nr 81 Walencja) pies siedzi tyłem, ale głowę ma odwróconą. Drugą ręką kobieta przytrzymuje go za szyję, niekiedy gładzi jego głowę (nr 77 Szczecin II, ryc. 14; nr 78 Tallin, ryc. 32; nr 80 Skania?/Ólandia?, ryc. 33b). Istnieją też warianty, w których kobieta ma drugą rękę opuszczoną lub podtrzymuje fałdy sukni (nr 67 Nantes I; nr 82 Paryż II, ryc. 35). Z braku dokładnego opisu i bardzo słabej dokumentacji fotograficznej nie udało

Ryc. 31. Nóż z rękojeścią podtypu II/1 nr 63 ze Schleswigu, kobieta z psem na lewej ręce, prawą ręką trzyma go za szyję (fot. A. Chilińska-Früboes).

Ryc. 32. Rękojeść noża podtypu II/2 nr 78 z Tallina, kobieta trzyma psa na prawej ręce, lewą gładzi jego głowę (V.P. Darkevič 1966, s. 127, tabl. 26:6).

Ryc. 33. Rękojeści noży typu II z wizerunkami kobiet z psami i wiewiórkami: a – nr 65 's-Heerenberg I, pies siedzi tyłem na lewej ręce, kobieta trzyma prawą rękę na jego szyi, na jej prawym barku siedzi wiewiórka (GIP), b – nr 80 Skania?/Ölandia?, pies siedzi na prawej ręce, kobieta lewą ręką gładzi jego głowę, na jej lewym barku siedzi wiewiórka, a u stop drugi pies (mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=115078); c – nr 64 Tartu I, pies siedzi tyłem na lewej ręce, kobieta trzyma prawą rękę na jego szyi, na prawym barku siedzi wiewiórka (E. Russow 2019).

Ryc. 34. Fragment rękojeści noża podtypu II/2 nr 76 z Kolonii II, pies siedzi tyłem na prawej ręce kobiety, która lewą ręką gładzi jego głowę (GIP).

Ryc. 35. Rękojeść szpili podtypu II/2 nr 82 z Paryża II, kobieta z psem na prawej ręce, lewą ręką podtrzymuje fałdy sukni (R. Koechlin 1924, t. III, tabl. 189, nr 1122).

się dokładnie opisać rękojęści nr 83 z Ganzendries, o której wiemy tylko tyle, że wyrzeźbiono na niej kobietę z psem na lewej ręce.

Typ III (mapa 4)

Ten typ liczy 21 egzemplarzy (nr 84–104) podzielonych na dwa podtypy. W podtypie III/1 duchowni⁷ trzymają księgę (10 egz., nr 84–93)⁸. Jej układ ma kilka wariantów. Podtyp ma dwie odmiany (*a*, *b*) reprezentowane przez pojedyncze egzemplarze, na których duchowni w drugiej ręce trzymają inny rekwizyt. W odmianie *a* biskup trzyma księgę prawą ręką, a lewą pastorał (nr 92 Ålborg, ryc. 37a), w odmianie *b* (nr 93 Paryż III, ryc. 37b) zakonnik ma krzyż w prawej ręce, a księgę w lewej ręce, ale nie sposób jej opisać, ta część bowiem jest zniszczona⁹.

Z podtypu tego wyłączono cztery rękojęści (nr 105 's-Heerenberg II; nr 106 Angers III; nr 107 Seehausen i nr 112 Paryż IX), albowiem przedstawiono na nich świętych trzymających księgi i jest to ich atrybut (ryc. 40, 41d). Z tego powodu zaliczono je do podtypu IV/1.

W podtypie III/2 (11 egz., nr 94–104) na wszystkich rękojęściach odnajdziemy wizerunki kobiet. W przypadku rękojęści szpatułki nr 102 z Paryża VIII z niezrozumiałych powodów uznano, że jest to młodzieniec (*youth*), a w odniesieniu do szpili nr 103 z Eilean Donan rozważano, że obok kobiety może ona przedstawiać „chłopięcego mnicha”, „duchownego”, a nawet „św. Donana”¹⁰. Kobiety trzymają w ugiętych w łokciach rękach, pośrodku torsu lub po prawej stronie, niejednoznacznie rozpoznawany rekwizyt: książkę lub pudełko¹¹. W przypadku rękojęści nr 98 z Antwerpii (ryc. 39c), nr 99 z Liège II (ryc. 39d) i nr 100 z Brugii II (ryc. 39e)

⁷ K. Wachowski (2013, s. 89) dopuszcza, że są to apostołowie, ale nie przeprowadza dowodu i nie tłumaczy, dlaczego postaci trzymają księgę. Identyfikacja ta dziwi zwłaszcza w odniesieniu do rękojęści z Będzina (nr 91), na której wyrzeźbiono zakonnika. Badacz nie porównał polskich rękojęści z rękojęciami tego typu ze Szwecji i Estonii. W odniesieniu do rękojęści z Åhus, ze względu na ukośny krzyż na księdze, wysunięto przypuszczenie, że wyrzeźbiona postać może być św. Andrzejem (A. W[ihlborg] 1975). Podobne skojarzenie mają E. Heinloo, R. Vissal 2012, s. 157. Nie znajdują na to uzasadnienia.

⁸ Na stronach GIP postaci z rękojęści nr 85–87 Kalmar III–V opisano jako „postać męska”. Erki Russow (2019, podpis do ryc.) postać na rękojęści z Parnawy (nr 190) uznał za poetę lub nadwornego pisarza.

⁹ Por. niżej s. 97 przyp. 153.

¹⁰ W kolejności: www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/6B93CE00_ee7f7da0.html, dostęp 6 III 2021 r.; M.A. Hall 2017, s. Ji, Jii – w wypowiedzi widoczna jest słaba wiedza odnośnie do liczby rękojęści i całych zabytków tego typu oraz publikacji na ich temat. Badacz ten nie dostrzegł na przykład, że szaty postaci na rękojęści nr 97 z Hargicourt (nie podaje nazwy miejscowości, ale odwołuje się do nr. 2 z artykułu E. den Hartog 2012a), w odniesieniu do której pisze o nieokreślonej płci, są typowe dla kobiet. Inne treści tej wypowiedzi są także dyskusyjne.

¹¹ Identyfikacji rekwizytu z pudełkiem (puszką Pandory) dokonał S. Vandenberghe 2010, s. 14; por. niżej s. 142–143, 171–172.

Ryc. 36. Rękojeści noży podtypu III/1, duchowni trzymają w obu rękach księgę: a–c nr 85–87 Kalmar III–V (mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=114652, 114589, 114594); d – nr 90 Parnawa (E. Russow 2019).

Ryc. 37. Rękojeści noży podtypu III/1 odmiany a: a – nr 92 Ålborg, biskup trzyma księgę i pastorał (E. den Hartog 2012a, s. 6, ryc. 2); odmiany b: b – nr 93 Paryż III, zakonnik trzyma księgę (ta część jest zniszczona) i krzyż (GIP).

dopuszczono nawet identyfikację z puszką Pandory. W odniesieniu do rękojeści noża nr 104 z Krakowa III uznano początkowo, że jest to „rodzaj tablicy lub księgi”, ale później opowiedziano się za psalterium. Ponieważ z wyjątkiem rękojeści noży nr 94 z Paryża IV (ryc. 38a), nr 95 z Mahón (ryc. 38b) i nr 104 z Krakowa III (ryc. 19), pozostałe zabytki to szpile i szpatułka, to być może istotnie przedmiotem tym są pudełka, których przeznaczenie omówię niżej. Do tego podtypu włączono szpilę nr 101 z Saint-Denis I (ryc. 39f), w której górna część trzonu jest utracona. W GIP uznano, że jest to kobieta trzymająca zapewne książkę. Gdyby przyjąć, że kobiety istotnie trzymają pudełka, to rękojeści należałoby przenieść do nowego podtypu w typie IV.

Ryc. 38. Fragmenty rękojeści noży podtypu III/2, kobiety trzymają książkę: a – nr 94 Paryż IV (collections.louvre.fr/en/ark:/c1010113528), b – nr 95 Mahón (GIP).

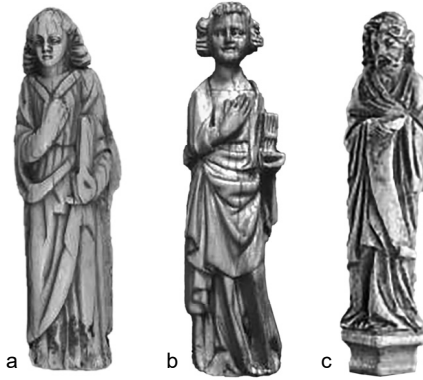

Ryc. 39. Fragmenty szpil z rękojeściami podtypu III/2, kobiety trzymają książkę lub pudełko?: a – nr 96 Gandawa III (GIP), b – nr 97 Hargicourt (D. Bayard, E. Mantel 1989, s. 179–180, ryc. 10), c – nr 98 Antwerpia (GIP), d – nr 99 Liège II (GIP), e – nr 100 Brugia II (GIP), f – nr 101 Saint-Denis I (GIP), g – nr 103 Eilean Donan (www.facebook.com/Eileandonancastle1/posts/10155025945787888:0).

Typ IV (mapa 5)

Do tego typu należą 22 przedstawienia kobiet i mężczyzn z jednostkowo pojawiającymi się rekwizytami (nr 105–126), niekiedy trudnymi do jednoznacznej identyfikacji. Niemniej wydzielono w nim trzy podtypy, biorąc pod uwagę rodzaj rekwizytów.

Podtyp IV/1 to przedstawienia świętych (kobiet i mężczyzn) z właściwymi im atrybutami (8 egz., nr 105–112). Należą do niego wizerunki św. Jana Ewangelisty (nr 105 's-Heerenberg II, ryc. 40a i nr 106 Angers III, ryc. 40b), św. Katarzyny Aleksandryjskiej (nr 109 Rouen II, ryc. 41b), św. Pawła (nr 110 Londyn IV, ryc. 41c), św. Piotra (nr 112 Paryż IX) oraz niezidentyfikowanego świętego, być może św. Ambrożego, z atrybutami trudnymi do określenia ze względu na uszkodzenia (nr 107 Seehausen). Do tego podtypu zaliczono ponadto dwie inne rękojeści, na których wyrzeźbione osoby można zinterpretować jako postaci świętych. Ukazano na nich kobietę trzymającą lilię (nr 108 Strasburg, ryc. 41a) i mężczyznę

Ryc. 40. Rękojeści podtypu IV/1 z postaciami świętych: a–b – św. Jan Ewangelista, nr 105 's-Heerenberg II i nr 106 Angers III, c – święty? prorok?, nr 111 Frankfurt nad Menem (GIP).

Ryc. 41. Rękojeści podtypu IV/1 z postaciami świętych: a – nr 108 Strasburg, wyznawczyni? (GIP), b – nr 109 Rouen II, św. Katarzyna Aleksandryjska (GIP), c – nr 110 Londyn IV, św. Paweł ([britishmuseum.org/research/collection/search?keyword=1856,0701.1/...](http://britishmuseum.org/research/collection/search?keyword=1856,0701.1/)).

(święty lub prorok) trzymającego rozwinięty zwój (nr 111 Frankfurt nad Menem, ryc. 40c). W literaturze przedmiotu brano także pod uwagę, że postać wyobrażona na rękojeści szpili nr 72 z Cambrai to wizerunek św. Agnieszki trzymającej Baranka Bożego. W końcu opowiedziano się za tym, że jest to kobieta z niezidentyfikowanym zwierzęciem, zapewne (moim zdaniem na pewno) psem i dlatego rękojeść tę zaliczyłam do typu II. Również w odniesieniu do rękojeści nr 114 ze Steyr (ryc. 1b) sądzono początkowo, że przedstawia św. Cecylię – niemniej rękojeść ta należy do podtypu IV/2. Pozbawiona podstaw była też identyfikacja postaci na rękojeści szpili nr 103 z Eilean Donan ze św. Donanem.

Do podtypu IV/2 należy pięć rękojeści (nr 113–117) z postaciami (w tym anioł) trzymającymi instrumenty muzyczne lub przedmiot za takowy uchodzący.

Ryc. 42. Rękojeści noży podtypu IV/2 z dudziarzami: a – nr 116 Visby II (mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=117473), b – nr 117 Niort (M. Fillon 1863, s. 216) – widoczne dodatkowe wyposażenie: kostur, nóż, sakiewka, mały róg, dzwonek oraz obszyty dzwoneczkami długi szpic kaptura, przy lewej nodze siedzi pies.

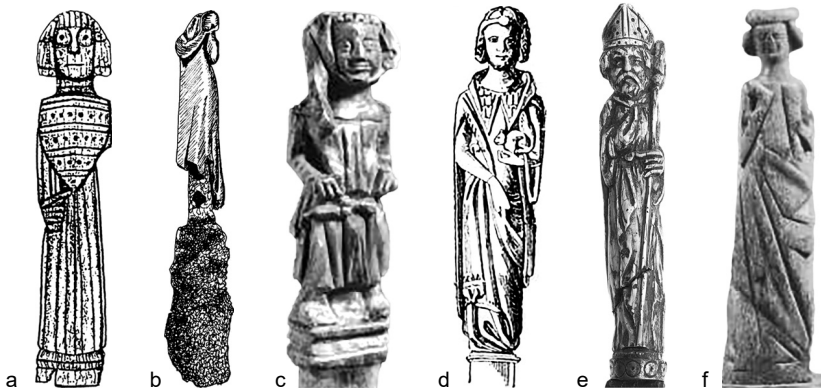

Ryc. 43. Rękojeść noża podtypu IV/2 nr 113 z Obrán, postać z kulistym przedmiotem (instrumentem muzycznym?) (V. Nekuda 1998, s. 115, ryc. 9).

Są to psalterium (nr 114 Steyr, ryc. 1b), harfa (nr 115 Stralsund) i dudy (nr 116 Visby II, ryc. 42a; nr 117 Niort, ryc. 42b)¹². Na ostatniej rękojeści przedstawiającej wędrownego dudziarza odnajdziemy ponadto wśród różnych przedmiotów przywieszony do jego prawej ręki (przedramienia) dzwonek i mały róg¹³. Wątpliwości

¹² Instrument smyczkowo-strunowy widoczny jest również na nieuwzględnionej rękojeści z Saint-Omer, albowiem postać ukazano tylko do bioder, www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/5F6E686F_8e15706d.html, dostęp 6 III 2021 r.

¹³ C. Homo-Lechner (1987, s. 116) pisze o fletni Pana, ale na żadnej z dostępnych ilustracji instrument ten nie jest widoczny, także na stronie www.arg/collections-des-musees/resulta?m=rs

Ryc. 44. Rękojeści podtypu IV/3 z jednostkowymi atrybutami: a – nr 118 Roskilde I, rycerz z tarczą (G.F.W. Holtmann 1993, s. 315, ryc. 135e), b – nr 119 Lubeka II, kobieta trzymająca kulisty przedmiot w obu rękach po lewej stronie na wysokości szyi (G.F.W. Holtmann 1993, s. 311, ryc. 131b), c – nr 121 Saint-Denis II, mężczyzna trzymający w obu rękach niezidentyfikowany przedmiot (GIP), d – nr 122 Paryż V, kobieta z wiewiórką na lewym przedramieniu (V. Gay 1887, s. 607), e – nr 124 Solingen, biskup z pastorałem w lewej ręce (GIP), f – nr 126 Nowy Jork I, kobieta trzymająca w rękach dwa niezidentyfikowane przedmioty (GIP).

klasyfikacyjne budzi rękojeść nr 113 z Obřan (ryc. 43), gdyż nie ma pewności, czy kulisty przedmiot, który postać trzyma, istotnie jest instrumentem muzycznym. Postać tę uznano za kobietę, ale „zabkowanie” dolnej części szaty przemawia za tym, że jest to mężczyzna¹⁴.

W podtypie IV/3 zgromadzono dziewięć rękojeści z postaciami trzymającymi jednostkowe rekwizyty w zróżnicowanym układzie rąk (nr 118–126). Są to następujące przedstawienia: rycerz z tarczą (nr 118 Roskilde I, ryc. 44a), kobieta z kulistym przedmiotem trzymany w obu rękach po lewej stronie na wysokości szyi (nr 119 Lubeka II, ryc. 44b), zakonnik(?) z nieokreślonymi przedmiotami w dłoniach (nr 120 Kolonia III), mężczyzna z niezidentyfikowanym rekwizytem w dłoniach (nr 121 Saint-Denis II, ryc. 44c), kobieta z wiewiórką siedzącą na lewym przedramieniu (nr 122 Paryż V, ryc. 44d), rycerz wyposażony w sztylet przy boku (nr 123 Wyszehrad), biskup z pastorałem w lewej ręce¹⁵ (nr 124 Solingen, ryc. 44e), kobieta z pucharem w prawej ręce (nr 125 Mauroux) oraz kobieta trzymająca w obu zgiętych w łokciach rękach dwa niezidentyfikowane przedmioty (nr 126 Nowy Jork I, ryc. 44f).

&q=865.3.1 nie wspomniano o tym instrumencie. Nie wykluczam, że badaczka uznała za fletnię wiszącą u pasa nóż w pochwie. Przedstawioną postać uważa ona za pasterza, czemu przeczy wyposażenie, a zwłaszcza długi szpic kaptura obszyty dzwoneczkami.

¹⁴ Por. niżej s. 182–186. Jako kobietę zidentyfikował tę postać V. Nekuda (1998, s. 115, ryc. 9, s. 116).

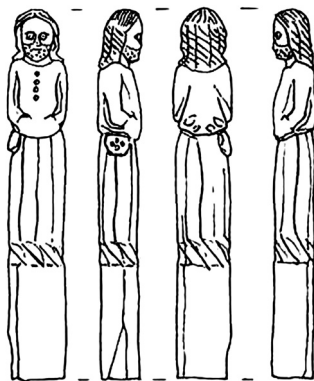
¹⁵ Trzyma go również biskup na rękojeści podtypu III/1 nr 92 z Ålborga.

Typ V (mapa 6)

Typ ten obejmuje 18 rękojęści z postaciami, które nic nie trzymają (nr 127–144). Są to mężczyźni i kobiety. Wydzielono w nim trzy podtypy uwzględniające różnice w układzie rąk. W podtypie V/1 na trzech egzemplarzach (nr 127 Čáslav, ryc. 45; nr 128 Kraków I, ryc. 17; nr 129 Bardo, ryc. 16) mężczyźni mają ugięte w łokciach ręce, schowane w obszernej kieszeni górnej części szaty wierzchniej, zwisającej poniżej pasa. Są to zapewne przedstawiciele mieszczaństwa. Dwóch pierwszych ma u prawego boku sakiewkę przytroczoną do paska zaznaczającego talię¹⁶. Podtyp ten wyróżnia się wysoką podstawą, na której stoją postaci.

Podtyp V/2 to zabytki (7 egz., nr 130–136), na których postaci mają ręce ukryte pod szatami. Są to egzemplarze o bardzo oszczędnym, schematycznym rysunku. Dwa pierwsze (król i królowa) pochodzą z Bratysławy (nr 130–131, ryc. 46a, b), trzeci z Nantes II (nr 132, ryc. 46c) przedstawia raczej króla niż królową (widoczna jest część lewej ręki), czwarty z Ludgershall Castle (nr 133, ryc. 46d) to wizerunek kobiety¹⁷. Na piątej i siódmej rękojęści (nr 134 Southampton, ryc. 46e; nr 136 Fishbourne, ryc. 46f) na dobrą sprawę wyrzeźbiono tylko głowy kobiet, a resztę postaci (szaty) zaznaczono płaskim reliefem. Szósty zabytek pozbawiony jest głowy i przedstawia zapewne duchownego (nr 135 Oslo II, ryc. 46g).

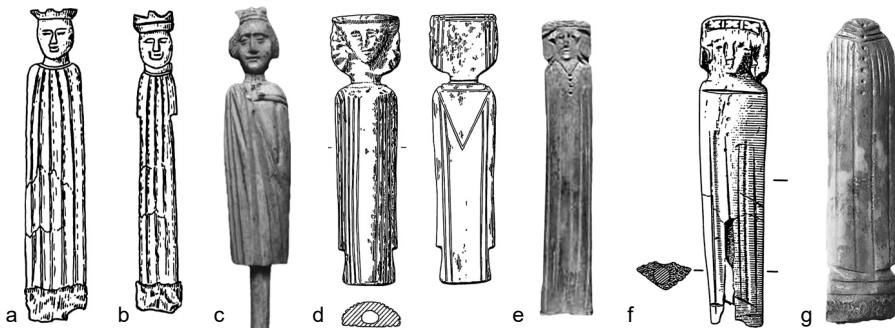
W podtypie V/3 zgromadzono osiem rękojęści (nr 137–144) z postaciami o zróżnicowanym układzie rąk. Należą do nich: niezidentyfikowany święty? (nr 137 Mstěnice, ryc. 47a) i kobieta (nr 143 nieznanne miejsce, ryc. 47c) z rękami uniesionymi do modlitwy (oranci), zakonnik (franciszkanin) z rękami złożonymi

Ryc. 45. Rękojęść noża podtypu V/1 nr 127 z Čáslava, mężczyzna z rękami w kieszeni, przy prawym boku sakiewka (H. Frolík i in. 1999, s. 45, nr 221).

¹⁶ Ten rekwizyt pojawia się także na rękojęści podtypu IV/2 nr 117 z Niort.

¹⁷ D.M. Wilson, D.G. Hurst (1970, s. 177) rozpoznali w tej postaci kleryka, zaś A. MacGregor (2000, s. 163, nr 22) – kobietę.

Ryc. 46. Rękoiści podtypu V/2, postaci z rękami ukrytymi pod szatą: a – nr 130 Bratysława I, król (M. Slivka 1984, s. 407 tabl. II:1), b – nr 131 Bratysława II, królowa (M. Slivka 1984, s. 407, tabl. II:2), c – nr 132 Nantes II, król? (GIP), d – nr 133 Ludgershall Castle, kobieta (A. MacGregor 2000, s. 165, ryc. 6:46), e – nr 134 Southampton, kobieta (GIP), f – nr 136 Fishbourne, kobieta (A. Down 1996, s. 210, ryc. 1), g – nr 135 Oslo II, duchowny (NIKU@niku-archaeology).

Ryc. 47. Rękoiści podtypu V/3 z postaciami o zróżnicowanym układzie rąk: a – nr 137 Mstěnice, święty? (V. Nekuda 1998, s. 115, ryc. 8), b – nr 13 Fürstenwalde, zakonnik (W. Faust, G.C. Soeters 1997, s. 124, ryc. 86), c – nr 143 nieznanne miejsce, kobieta (GIP), d – nr 139 Kalmar VI, kobieta (G.F.W. Holtmann 1993, s. 314, ryc. 134a, s. 319, fot. Ib), e – nr 140 Paryż VI, kobieta (GIP), f – nr 141 Moguncja, kobieta (L. Lindenschmit 1899, tabl. 10 nr 17), g – nr 144 Florencja III, mężczyzna (GIP).

do modlitwy (nr 138 Fürstenwalde, ryc. 47b), kobiety z różnym układem rąk (nr 139 Kalmar VI, ryc. 47d; nr 140 Paryż VI¹⁸, ryc. 47e; nr 141 Moguncja, ryc. 47f; nr 142 Lilleborg) i mężczyzna z założonymi rękami (nr 144 Florencja III, ryc. 47g).

¹⁸ Por. niżej s. 106 przyp. 204, s. 132–133, 181.

Typ VI (mapa 7)

Typ ten obejmuje rękojęści (16 egz., nr 145–160) z dwiema postaciami stojącymi w różnych pozycjach, przy czym tylko niektóre trzymają rekwizyty, w większości znane z poprzednich typów. Z tego powodu podstawą wydzielenia podtypów jest wzajemne ustawienie postaci, a wyróżnienia odmian – relacje zachodzące między nimi i wykonywane czynności. Stosownie do tych kryteriów wydzielono dwa podtypy.

Podtyp VI/1 liczy 15 rękojęści (nr 145–159). Ukazano w nim pary kobiet i mężczyzn. Ma on trzy odmiany (*a–c*). W odmianie *a*, do której zaliczono cztery rękojęści, postaci stoją obok siebie, frontalnie, kobieta po lewej lub prawej stronie mężczyzny, nieco z tyłu. Postaci trzymają jakiś rekwizyt lub się obejmują. Na dwóch pierwszych rękojęściach mężczyźni na lewej ręce trzymają sokoła (nr 145 Roskilde II, ryc. 48a; nr 146 Nowy Jork II, ryc. 48b), a prawą go karmią. Ręce kobiet są niewidoczne, a głowy utracone¹⁹. Na rękojęści trzeciej, mężczyzna stojący po prawej stronie, trzyma w prawej ręce lilię, a lewą obejmuje kobietę, która ma złożone ręce (nr 147 Paryż VII, ryc. 48c). Na czwartej, kobieta stojąca po prawej stronie mężczyzny, lewą ręką go obejmuje, podczas gdy ręka prawa, zgięta w łokciu, spoczywa na wysokości biodra. Mężczyzna prawą ręką obejmuje kobietę za ramiona, lewą ma opuszczoną (nr 148 Cambridge, ryc. 49a).

W odmianie *b*, liczącej trzy rękojęści, postaci stoją jedna za drugą, kobieta z przodu, mężczyzna z tyłu, nieznacznie przesunięty w lewo lub w prawo. Na rękojęściach: nr 149 z Bolonii (ryc. 49b) postaci trzymają się za opuszczone ręce, nr 150 z Florencji I (ryc. 49c) kobieta ma opuszczone ręce, a mężczyzna obejmuje ją obiema rękami, a nr 151 z Florencji II (ryc. 49d) kobieta w prawej ręce trzyma rozwinięty zwój, a mężczyzna obejmuje ją prawą ręką.

Na ośmiu rękojęściach odmiany *c* odnajdziemy znacznie frywolniejsze, zróżnicowane tematycznie sceny o wyraźnie erotycznym zabarwieniu, sugerujące, że ukazano na nich nie tylko pary pozostające w związku formalnym. Postaci przybierają różne pozycje i wykonują różne czynności. Stroną aktywną są mężczyźni. Obejmują kobiety (nr 156 Mediolan, ryc. 49h), sięgają ręką za dekolot lub dotykają ich biustu (nr 153 Sankt Petersburg I, ryc. 49e; nr 159 Rawenna, ryc. 49j), całują je (nr 155 Limerick, ryc. 49g). Na rękojęści z Sankt Petersburga II (nr 154, ryc. 49f) mężczyzna trzyma w lewej ręce psa należącego do kobiety, a prawą obejmuje jej prawy bark. Bardzo śmiała jest scena na rękojęści nr 152 z Genewy (ryc. 48d). Ukazuje kurtyzanę z amatorem jej wdzięków. Kobieta stoi z lewej strony mężczyzny, nieco z przodu. Obiema rękami próbuje opuścić skraj sukni podciągniętej na wysokość lewego biodra i odsłaniającej jej lewą nogę. Mężczyzna obejmuje ją lewą ręką, prawą przytrzymuje uniesiony skraj sukni. W literaturze przedmiotu

¹⁹ Por. E. Kowalczyk-Heyman 2018.

Ryc. 48. Rękojeści noży podtypu VI/1 z dwiema postaciami: a – nr 145 Roskilde II (GIP), b – nr 146 Nowy Jork II (GIP), c – nr 147 Paryż VII ([cartelen.louvre.fr/cartelen/visite? srv=car_not&idNotice=995&langue=en](http://cartelen.louvre.fr/cartelen/visite?srv=car_not&idNotice=995&langue=en)), d – nr 152 Genewa (GIP).

Ryc. 49. Rękojeści szpil podtypu VI/1 z dwiema postaciami: a – nr 148 Cambridge, b – nr 149 Bolonia, c-d – nr 150-151 Florencja I-II, e-f – nr 153-154 Sankt Petersburg I-II, g – nr 155 Limerick, h – nr 156 Mediolan, i – nr 157 Berlin II, j – nr 159 Rawenna (GIP).

nie ma jednak pewności czy zabytek ten istotnie powstał w średniowieczu, czy też jest to wytwór z XIX w.²⁰

²⁰ Por. niżej s. 109 przyp. 215.

Łagodniejszą wymowę mają sceny na rękojęściach nr 157 z Berlina II (ryc. 49i) i nr 158 z Wiednia II (ryc. 1c). Na pierwszej mężczyzna obejmuje prawą ręką kobietę za szyję, kobieta trzyma psa na lewej ręce, a na drugiej – mężczyzna prawą ręką gładzi podbródek kobiety, która w lewej ręce trzyma wieniec. Pozostałe ręce postaci są niewidoczne.

Podtyp VI/2 to jedna rękojęść nr 160 z Tartu II, na której postaci stoją tyłem do siebie²¹. Są to dwaj mężczyźni, którym towarzyszą odmienne rekwizyty. W pierwszej postaci rozpoznano św. Jerzego, w drugiej – św. Jana Chrzciciela²².

---

²¹ Wśród zabytków zebranych w GIP natrafiamy na podobne rękojęści, które z powodów wymienionych wyżej nie zostały uwzględnione. Jedną z nich to rękojęść noża z Paryża, na której, w arkadkach, z jednej strony ukazano stojącego św. Jakuba Starszego, trzymającego w lewej ręce księgę, a w prawej kostur pielgrzymi. Z lewej strony, przewieszona przez prawe ramię, zwisa torba pielgrzymia ozdobiona ornamentem w kształcie muszli przegrzebka (jednego z symboli tego apostoła). Na drugiej stronie św. Andrzej trzyma w lewej ręce ukośny krzyż, symbol swojego męczeństwa, www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/D8F3D18B_ee01292.html, dostęp 6 III 2021 r. Inna rękojęść pochodzi z Londynu i jej przeznaczenie nie zostało ostatecznie ustalone, dopuszczono, że może to być uchwyt tłoku pieczętnego. Wyrzeźbiono na niej z jednej strony siedzącego św. Michała Archanioła, trzymającego w lewej ręce wagę, w prawej miecz sztychem do góry, a z drugiej stojącego biskupa z pastorałem w lewej ręce. Prawą rękę ma wzniesioną do góry w geście błogosławieństwa, www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/EC4A219E_483bebf2.html, dostęp 2 IX 2014 r.

²² Znaczne zniszczenie rękojęści oraz nieostre fotografie i słabe technicznie rysunki nie pozwalają na pewne potwierdzenie rozpoznanych rekwizytów, A. Mäesalu 2008, s. 589, ryc. 7, s. 590, bez opisu.

Tabela I. Rękojści typu I²³

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec ²⁴	Rękojść		Płeć, postać	Ręce		Inne rekwizyty	Datowanie	
					długość	szerokość		grubość	prawa			lewa
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Gandawa I ²⁵	miasto	cała	kość słoniowa	6,7 ²⁶	–	–	mężczyzna	gest karmienia	sokoł	–	–
2	Nijklooster (Scharnegoutum)	klasztor cystersów	pęknięte, drobne ubytki	kość słoniowa	7,9	–	–	mężczyzna ²⁷ , król?	gest karmienia	sokoł	–	po 1231 r. ²⁸ , ok. 1250–1350 r.

²³ W rubryce 2 podana jest miejscowość, w której pozyskano zabytek. Jeżeli jednak oznaczono ją symbolem (o), to oznacza to, że nie znamy miejsca znalezienia zabytku, a jedynie miejsce jego przechowywania lub zarejestrowania. W przypadku, gdy miejsce znalezienia różni się od miejsca przechowywania, to informacje o tym zawarte są w Katalogu. Inne znaki w tej rubryce oznaczają, że zabytek jest szpilą lub przypuszczalnie jej rękojścią (†), a (‡) to łączka do czyszczenia uszu, czyli spatulka. Rubryka 4 zawiera informacje o stanie zachowania rękojści oraz pozostałych części zabytku. Znak (–) to brak informacji o danym elemencie, a znak (x) to niepełnowartościowe dane, wynikające ze stanu zachowania zabytku. Znak (?) wskazuje, że klasyfikacja lub interpretacja w literaturze przedmiotu jest wątpliwa lub nie sposób jej określić ze względu na stan zachowania zabytku. Wymiary podane są w centymetrach. Jeżeli w opracowaniach nie podano wymiarów, ale zamieszczono rysunki zabytków ze skalą liniową, wówczas są one oznaczone skrótem ok. Inne skróty to: św. – ćwierć, fragm. – fragment, k. – koniec, pocz. – początek, poł. – połowa. Pogrubioną linią oddzielono w Tabelach podtypy. Podstawowe publikacje dotyczące rękojści znajdują się wyżej w Katalogu na s. 40–50.

²⁴ W przypadku podawania w literaturze przedmiotu różnej identyfikacji surowca, przyjęto dane z najnowszej literatury przedmiotu lub z GIP.

²⁵ E. den Hartog (2012a, s. 6) odnotowała istnienie na spodzie rękojści z Gandawy I (nr I) otworu o średnicy 0,3 cm, ale nie podała jego kształtu ani głębokości. Na tej podstawie wnioskowała, że jest to rękojść szpili. Nie przekonuje to, albowiem trzpień noża mógł mieć kształt bolca. Ponieważ rękojść nie ma podstawy, nie można wykluczyć, że na skutek uszkodzenia została ona ucięta, może nawet z nasadą, a wówczas średnica wlotu otworu byłaby większa. Za rękojścią noża przemawia „ząbkowanie” szaty, którego nie odnotowano na żadnym egzemplarzu szpili.

²⁶ Brak podstawy.

²⁷ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 219, nr 30) dopuszczają, że może to być kobieta; E. den Hartog (2012a, s. 21, nr 33) pisała o ukoronowanym sokolniku, a więc o mężczyźnie. Szata z „ząbkowaniem” przemawia za mężczyzną.

²⁸ Jest to rok założenia klasztoru.

3	Ryga I	stare miasto	pęknięcia, uszkodzona podstawa, twarz i tors, trzpień	kość	8,0 ²⁹	1,5	–	mężczyzna ³⁰ , król?	gest karmienia	sokół	–	wczesny XIII w.; 1. tercja XIII w.; poł. XIII w.; XIII–XIV w.; XIII–XIV w.; 1250–1350 r.
4	Londyn I # ³¹	miasto	cała	kość słoniowa ³²	11,1 ³³	–	–	kobieta ³⁴	gest karmienia	sokół	–	poł. XIV w.; XIV w.
5	Lille	zamek Dargneau/Bergneau (Reignaux)	wyłamana podstawa i dolna część trzonu z prawej strony	kość	9,2	–	–	mężczyzna ³⁵ , król?	gest karmienia	sokół	–	XIII w.; k. XIII w.
6	Ryga II	miasto	ułamana podstawa i dolna część trzonu z prawej strony	kość	8,8	1,9	–	mężczyzna	gest karmienia	sokół	–	XIII lub XIV w.

²⁹ G.F.W. Holtmann (1993, s. 298) podał 8,3 cm.

³⁰ V.P. Darkevič (1966, s. 44, nr 77) i J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 220, nr 34) piszą o kobiecie; E. den Hartog (2012a, s. 21, nr 93) – o ukoronowanym sokolniku, a www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/b399649e_a0d1bad5.html, o królu.

³¹ O.M. Dalton (1909, s. 123, nr 366) i C.H. Read (1900, s. 115–116) uznali za stylus; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/8ee4e218_6809159.html – szpila lub stylus.

³² O.M. Dalton (1909, s. 123, nr 366); R. Koechlin (1924, t. II, s. 406, nr 1123) i C.H. Read (1900, s. 115–116) – kość.

³³ O.M. Dalton (1909, s. 123, nr 366) – 4,7 cala; R. Koechlin (1924, t. II, s. 406, nr 1123) – 11,3 cm.

³⁴ C.H. Read (1900, s. 115–116) – mężczyzna; R. Koechlin (1924, s. 406, nr 1123) – kobieta; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 219, nr 21) – przypuszczalna postać kobieca, co powtórzyła E. den Hartog (2012a, s. 22, nr 61); www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/8ee4e218_6809159.html – młodzieniec. Układ fald szaty przemawia za kobietą.

³⁵ R. Koechlin (1924, t. II, s. 405, nr 1119bis) – młody mężczyzna; G.F.W. Holtmann (1993, s. 306) – postać z sokolem; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 219, nr 26) nie mają pewności, czy jest to mężczyzna; E. den Hartog (2012, s. 20, nr 14) – ukoronowany sokolnik.

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Płeć, postać	Ręce		Inne rekwizyty	Datowanie
					długość	szerokość	grubość		prawa	lewa		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
7	Hamburg I	Łaba ³⁶	pęknięcia, drobne ubytki, trzpień	kiel morsa ³⁷	8,1	–	–	mężczyzna ³⁸ , król?	gest karmienia	sokół	torba sokolnicza ³⁹	2. poł. XIII w.; k. XIII–XIV w.
8	Angers I o ⁴⁰	–	przebarwiona	kość słoniowa/kość	8,3	2,0	1,3	mężczyzna, młodzieńiec	gest karmienia	sokół	poniżej obu rąk niezidentyfikowany przedmiot	XIV w.
9	Hamburg II o	–	cała, trzpień	kość	9,1	–	–	mężczyzna, król?	gest karmienia	sokół	–	1250–1400 r.
10	Bazylica	zamek Hinterer Eptingerhof	pęknięcia, rekonstruowana na plastikowa głownia	kość ⁴¹	9,9	1,96	1,32	mężczyzna/ młodzieńiec	karmi ptaka z poidelka lub przynęta	sokół	poidelko lub przynęta, pęta	k. XIII w.; XIV w.

³⁶ Rękojeść znaleziono w latach 1880–1890, zapewne w Łabie, w trakcie pogłębianiu portu, w pobliżu dawnego grodu wczesnośredniowiecznego, L. Leciejewicz 1974, s. 184–185; M. Bencard 1975, s. 53.

³⁷ L. Leciejewicz (1974, s. 184) i M. Bencard (1975, s. 53) pisali o kości lub porożu.

³⁸ L. Leciejewicz (1974, s. 184–185) – kobieta; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 218, nr 11) – przypuszczalnie kobieta; E. den Hartog (2012a, s. 21, nr 41) – sokolnik; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/bd684d2b_5f1946a7.html – król lub królowa.

³⁹ L. Leciejewicz (1974, s. 184–185) i E. den Hartog (2012a, s. 21, nr 41) pisali o fartuchu. W rzeczywistości jest to torba sokolnicza, widoczna również na rękojęściach nr 17 z Cirencester, nr 18 z Burg Bourscheid, nr 42 ze Szczecina I i nr 43 z Cieszyrna.

⁴⁰ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/5AD9E49C_0178ad37.html – rękojeść noża lub szpili. Rękojeść ma nasadę, a to przemawia za nożem, a nie za szpilą.

⁴¹ E. von Hartog 2012a, s. 22, nr 51 – kość słoniowa; waga 33,4 g.

11	Pułtusk	rezydencja biskupa	wyłamana podstawa i dolna część trzonu z przodu	poroże jelenia ⁴²	9,3 ⁴³	2,1	0,6	mężczyzna ⁴⁴	trzyma drugą rękawicę ⁴⁵	sokoł sięga po pokarm z tej ręki	rękawica	1260–1275; XIII/XIV w.; 1. poł. XIV w.; poł. XIV w. ⁴⁶
12	Avignon I ⁴⁷	śmierń Małego Pałacu	brak prawej strony torsu i dużego fragm. drugiej rękawicy, brak kolca	kość słoniowa	x 7,3	–	–	kobieta ⁴⁸ , królowa	trzyma drugą rękawicę	sokoł sięga po pokarm z tej ręki	rękawica	przed 1370 r.
13	Lund I ⁴⁹	miasto	uszkodzona nasada, drobne ubytki	kość słoniowa	8,1	2,1	0,7	kobieta ⁵⁰	trzyma drugą rękawicę ⁵¹	sokoł	rękawica	od poł. XIII do poł. XIV w.; od k. XIII do pocz. XIV w.; ok. 1400 r.; ok. 1300 r.; od 1300 r. do 1. poł. XIV w.; XIII lub XIV w.; poł. XIV w.;

⁴² A. Golembnik, D. Makowski, M. Mierostawski (1997, podpis ryc. 8 na s. 27) podali, że jest to figurka kościana, ale na s. 26 napisali o figurce rogowej; Z. Polak 2004; karta katalogowa Muzeum Regionalnego w Pułtusku, MRP/A/2254 i J. Gąssowski (2004, s. 9) – róg.

⁴³ Z. Polak (2004) podał długość 9,4 cm; por. karta ewidencyjna Muzeum Regionalnego w Pułtusku, MRP/A/2254; wysokość podstawy 0,6 cm.

⁴⁴ Początkowo A. Golembnik (1981, s. 6) pisał o mężczyźnie, a Z. Polak, A. Golembnik, D. Makowski, M. Mierostawski (1997, s. 26) o młodej osobie lub postaci, której płeć trudno określić; J. Gąssowski (2004, s. 9) sądzi, że jest to mężczyzna; M. Marcinkowski 2006, s. 362) uważa, że kobieta.

⁴⁵ Brano pod uwagę również kielich, Z. Polak 2004.

⁴⁶ Por. wyżej s. 19–20 przyp. 28.

⁴⁷ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/C591A63F_908f5213.html – rękajeś noża lub szpili. Profilowana podstawa przemawia za rękajeścią szpili.

⁴⁸ Tamże, uznano, że jest to młodziemiec/król, ale układ szat wskazuje na kobietę.

⁴⁹ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/B9F18D1D_4fb7b3d6.html – z nieznanymi powodów dopuszczono, że może to być rękajeś szpili. Przeciwno temu przemawia wyłamany otwór na trzpieniu i nasada, węższa od skrajny sukni.

⁵⁰ Zdaniem M. Rydbeck (1931, s. 97) jest to młodzieniec, wedle E. V. Philippowicha (1961, s. 262), G.F.W. Holtmanna (1993, s. 302) i E. den Hartog (2012a, s. 23, nr 71) – sokołnik; M. Bencard (1975, s. 48, nr 12), J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 220, nr 45) i www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/B9F18D1D_4fb7b3d6.html – piszą o kobiecie.

⁵¹ M. Bencard (1975, s. 48, nr 12) brał pod uwagę również kapturek nakładany na głowę sokoła, a Å. Ahrlund (2018, s. 834) uważa, że jest to noga ptaka lub zajęca.

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Płeć, postać	Ręce		Inne rekwizyty	Datowanie
					długość	szerokość	grubość		prawa	lewa		
1	Rotterdam	–	pełnienia, ubytki, wyłamana połowa trzonu z tyłu z dużym ubytkiem, odbarwienie, trzpień	kości słoniowa/kość	10,0	3,4	0,8 ⁵²	9	10	11	12	ok. 1375–1400 r.
14									trzyma	sokół sięga po pokarm z tej ręki	poidełko lub przynęta ⁵³ , pies	
15	Oslo I	stare miasto	zachowana tylko górna połowa postaci do wysokości nóg, wyświecona	kieł morsa	5,2	1,8	1,3	mężczyzna	ponizej lewej ręki, trzyma pęta	sokół sięga po pokarm z tej ręki	pęta	XIV w.?
16	Kalmar I	miasto	pełnienia, drobne uszkodzenia	kość	9,9 ⁵⁴	–	–	mężczyzna ⁵⁵ , król?	ponizej lewej ręki, trzyma pęta	sokół	pęta	1250–1350 r.; k. XIII–pocz. XIV w.; XIII lub XIV w.
17	Cirencester	miasto, zajazd	ptak bez głowy, wyłamana podstawa i dolna część trzonu z przodu, pełnienia	kość słoniowa	ok. x 9,6	ok. 2,07	–	kobieta ⁵⁶	ponizej lewej ręki, trzyma pęta	sokół	torba sokolnicza bogato zdobiona, pęta	–

⁵² www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/D3536D9A_c133b4aa.html – masa 86,7 g. Na stronie collectie.boijmans.nl/en/objects?search=knife+handle, dostęp 18 VI 2018 r., podano: wysokość 11,7 cm, szerokość 3,8 cm, grubość 2,5 cm. Być może są to wymiary razem z podstawą, do której przymocowano rękojeść.

⁵³ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/D3536D9A_c133b4aa.html – podano, że jest to przynęta.

⁵⁴ E. den Hartog 2012a, s. 23, nr 75 – 10,0 cm.

⁵⁵ Na karcie katalogowej z Historiska Museet w Sztokholmie rozpoznano w postaci kobiety; G.F.W. Holtmann (1993, s. 301) pisze o sokolniku; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 219, nr 41) piszą o postaci; E. den Hartog (2012a, s. 23 nr 75) – ukoronowany sokolnik.

⁵⁶ coriniummuseum.org/object/g55-c/743-2.

18	Burg Bourscheid	zamek	niewielkie ubytki	poroże jelenia	7,8	–	–	–	mężczyzna ⁵⁷	–	sokół	torba sokolnicza	–
19	Hoeke	miasto, port	drobne uszkodzenia z tyłu głowy i podstawy	kość	ok. 10,0	–	–	–	mężczyzna	gest karmienia	sokół	–	–
20	Prenzlau	miasto	drobne uszkodzenia, trzpień, zielona patyna po miedzianej obejmie na dolnej części	kość długa	10,0	–	–	–	mężczyzna	karmi praka z poidełka lub przynęty	sokół	poidełko lub przynęta	–
21	Greifswald III	miasto	z tyłu wyłamany otwór na trzpień	kość	–	–	–	–	kobieta	trzyrna poidełko lub przynęty	sokół sięga po pokarm z tej ręki	poidełko lub przynęta	średniowiecze
22	Gandawa II	miasto	wylamana część podstawy i dolna część trzonu	kość słoniowa	8,6	–	–	–	mężczyzna	sokół	gest karmienia	–	przed założeniem klasztoru karmelitów ok. 1290 r. ⁵⁸
23	Greifswald I	stare miasto	pęknięcie, wytarcie	poroże	6,6	–	–	–	mężczyzna ⁵⁹	sokół ⁶⁰	gest karmienia	–	późny XIII w.; pocz. XIV w. (1313–1350 r.)

⁵⁷ G. Keck (1999, s. 44) – mężczyzna; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 219, nr 35) sądzą, że jest to kobieta, co powtórzyła E. den Hartog (2012a, s. 21, nr 30).

⁵⁸ E. den Hartog 2012a, s. 10.

⁵⁹ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 218, nr 9) piszą o postaci mającej na głowie turban (zawój); E. den Hartog (2012a, s. 21, nr 39) – sokolnik (2007, s. 143, nr 274) podał, iż postać ma na głowie turban (zawój); P. Enzenberger

⁶⁰ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 218, nr 9) piszą o sokole, a P. Enzenberger (2007, s. 143, nr 274) o (nieokreślonym) przedmiocie lub zwierzęciu. Rozpoznanie rekwizytu utrudnia stan zachowania rękojści.

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Płeć, postać	Ręce		Inne rekwizyty	Datowanie
					długość	szerokość	grubość		prawa	lewa		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
24	Greifswald II	nowe miasto	brak głowy, pęknięcia, trzpieni	poroże	x 7,4	–	–	mężczyzna ⁶¹	sokół	gest karmienia	–	k. XIII w.
25	Dobbertin	klasztór benedyktyński	pęknięcia, drobne ubytki	kość	7,9	–	–	mężczyzna ⁶²	sokół	gest karmienia	–	k. XIII w.; XIII – pocz. XIV w.
26	Schwerin ^{o63}	–	pęknięcia, drobne ubytki, wyłamana podstawa, trzpień	poroże/kość jelenia ⁶⁴	8,5	–	–	mężczyzna ⁶⁵	sokół	gest karmienia	–	k. XIV w.
27	Fryzja o	–	zniszczona głowa, wyłamana podstawa i dolna część trzon z prawej i lewej strony, pęknięcia	kość słoniowa	x 7,8	–	–	mężczyzna ⁶⁶	sokół	gest karmienia	–	ok. 1250–1350 r.

⁶¹ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski (2002, s. 218, nr 10) użyli określenia postać; E. den Hartog (2012a, s. 23, nr 40) – sokolnik; „ząbkowanie” szaty oraz obute nogi przemawiają za mężczyzną.

⁶² J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski (2002, s. 218, nr 8) sądzą, że jest to przypuszczalnie mężczyzna; E. den Hartog (2012a, s. 21, nr 37) pisała o sokolniku; F. Nikulka, F. Wietrzichowski 2012, s. 81, 82, ryc. 8 – mężczyzna. Za mężczyzną przemawia „ząbkowanie” szaty i widoczne stopy.

⁶³ E. den Hartog (2012a s. 22, nr 47) pod tą miejscowością umieściła również rękójści z nr 47 Anklam i nr 69 z Rostocku, myląc literaturę przedmiotu; w www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/8A70AA16_67381aaf.html – bez uzasadnienia dopuszczono identyfikację z rękojścią szpili.

⁶⁴ *Eine weibliche Figur* 1838, s. 93 – kopalne drewno; K. Hegner 1995, s. 174 – poroże.

⁶⁵ *Eine weibliche Figur* 1838, s. 93 – kobieta; G. Keck 1999, s. 43 – kobieta; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski (2002, s. 218, nr 16) uważają, że jest to zapewne mężczyzna; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/8A70AA16_67381aaf.html – mężczyzna. Za mężczyzną przemawia rodzaj chustki związanej z boku głowy i „ząbkowana” szata.

⁶⁶ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski (2002, s. 219, nr 31) nie są pewni, czy jest to mężczyzna; E. den Hartog (2012a, s. 21, nr 34) – sokolnik; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/111b3381_cc47e1dc.html – kobieta lub młodzieniec.

28	Liège I o ⁶⁷	–	popękana, drobne ubytki	kość	9,0 ⁶⁸	–	–	mężczyzna ⁶⁹	sokół	gest. karmienia	–	XIII w.
29	Lund II	miasto (kloaka)	wyłamana podstawa i dolna część trzonu z tyłu, pęknięcia	kość słoniowa/kość ⁷⁰	8,8 ⁷¹	–	–	mężczyzna ⁷²	sokół	gest. karmienia	–	ok. 1300 r.
30	Skania o	–	drobne uszkodzenia	kość	7,0 ⁷³	–	–	mężczyzna ⁷⁴	sokół	gest. karmienia	–	1300–1400 r.; k. XIV; ok. 1400 r.; k. XIV–pocz. XV w.
31	Ribe I	miasto (kloaka)	brak głowy, wyłamana podstawa i część dolna trzonu	kość	x 8,2	1,2	0,8	mężczyzna ⁷⁵	sokół	gest. karmienia	–	XIV w.

⁶⁷ W www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/3bd0c77a_fb1febe8.html – uznano, nie podając powodu, że jest to rękojęcie szpili. Rodzaj uszkodzeń wskazuje na rękojęcie noża.

⁶⁸ M. Bencard (1975, s. 49–50, nr 14), G.F.W. Holtmann (1993, s. 306), J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 219, nr 2) i E. den Hartog (2012a, s. 23, nr 27) – podali 8,7 cm.

⁶⁹ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 218, nr 2) mają wątpliwości, czy jest to mężczyzna; E. den Hartog (2012a, s. 21, nr 27) – sokolnik; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/3bd0c77a_fb1febe8.html – młodzieniec.

⁷⁰ A.W. Mårtensson, C. Wahlöö (1970, s. 196, nr 76) i www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/5cc381a9_e438d922.html – kość.

⁷¹ M. Bencard (1975, s. 47–48, nr 11) i www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/5cc381a9_e438d922.html – 8,9 cm.

⁷² J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 220, nr 44) – kobieta; E. den Hartog (2012a, s. 23, nr 72) – sokolnik.

⁷³ Brak podstawy.

⁷⁴ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 220, nr 42) piszą o postaci; E. den Hartog (2012a, s. 23, nr 74) – sokolnik. Za mężczyznę przemawia rodzaj chustki z węzłem związanym z boku głowy i „ząbkowana” szata.

⁷⁵ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 218, nr 4) i www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/90da3e03_4f4bf167.html, piszą o postaci; E. den Hartog (2012a, s. 24, nr 88) – sokolnik.

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Płeć, postać	Ręce		Inne rekwizyty	Datowanie
					długość	szerokość	grubość		prawa	lewa		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
32	Herlufsholm ⁷⁶	klasztór benedyktyński Skovkloster	wylamana nasada i dolna część trzonu z prawej strony do wysokości pasa	kość	8,2	–	–	mężczyzna ⁷⁷	sokół	gest karmienia	–	1250–1350 r.; ok. 1300 r.
33	Ringkloster kolo Skanderborg	klasztór benedyktynek	pęknięcia, uszkodzenia, uszkodzona żelazna obejma	kość słoniowa/kość	7,5 ⁷⁸	0,9	–	kobieta ⁷⁹	sokół	gest karmienia	–	ok. 1250–1350; ok. 1300 r.; XIV w. ⁸⁰
34	Ryga III	stare miasto	pęknięcia ⁸¹ , dwa otworki po naprawie, fragm. głowni	kość	8,3 ⁸²	2,2	–	mężczyzna ⁸³	sokół	gest karmienia	–	wczesny XIII w.; XIII–pocz. XIV w.; ok. 1250–1350 r.;

⁷⁶ L. Leciejewicz (1974, s. 183, ryc. 5) rękojeść tę omyłkowo powiązał z Roskilde I (nr 118); por. M. Bencard 1975, s. 44, nr 4, ryc. s. 43.

⁷⁷ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 218, nr 6) mają wątpliwości, czy jest to mężczyzna; E. den Hartog (2012a, s. 24, nr 86) – sokolnik; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/23a36253_1498e596.html – młodzieniec.

⁷⁸ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 218, nr 7) podali błędną długość 4,7 cm.

⁷⁹ R. i O. Olsen (1972, s. 25) – młodzieniec; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 218, nr 7) wahają się, czy jest to mężczyzna; E. den Hartog (2012a, s. 24, nr 90) – sokolnik; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/6dff0891_48d6aa70.html – kobieta. Na stronie www.museum-skanderborg.dk/middelsideren-1 umieszczono lustrzane odbicie rękojeści.

⁸⁰ M. Bencard (1975, s. 44–45), J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 218, nr 7), M. D. Howe (1983, s. 148) podają ramowe datowanie, od ok. 1200 do ok. 1430 r.; E. den Hartog (2012a, s. 14) podała również datę 1430 r., ale zabytek datowała na XIV w. Rękojeść zalegała pod warstwą pozarową z 1430 r.

⁸¹ Tuż nad podstawą, na tylnej stronie rękojeści, wywiercono dwa okrągłe otwory na linii pęknięcia, które miały zapobiec dalszemu jej pękaniu.

⁸² L. Leciejewicz (1974, s. 181) i G.F.W. Holtmann (1993, s. 298) podali 8,0 cm, wysokość podstawy 1,1 cm.

⁸³ Początkowo A. Caune (1973, s. 394) identyfikował z kobietą, ale później (2009, s. 20) pisał o mężczyźnie na wszystkich trzech rękojeściach z Rygi; I. Ose (2008, s. 576) – młodzieniec. Za mężczyznę przemawia rodzaj chustki z węzłem zawiązanym z boku głowy i „zabkowana” szata.

												przełom XIII i XIV w.; XIII–XIV w.
35	Elbląg I	stare miasto	cała, ułamana głownia	kość słoniowa/kiel morsa ⁸⁴	8,85 ⁸⁵	1,8	–	mężczyzna, król	sokół	gest karmienia	–	pol. XIII w.
36	Zurich	miasto	wyłamana podstawa i dolna prawa część trzonu do bioder, drobne uszkodzenia	kość	6,8	1,6	0,8	mężczyzna	sokół	gest karmienia	pęta	1. poł. XIV w.
37	Kalmar II	stare miasto	brak głowy, wyłamana podstawa i dolna część trzonu, pęknięcia	kość	x 8,0	–	–	mężczyzna ⁸⁶	sokół	gest karmienia	–	XIII w. (ok. 1300 r.); XIV w.
38	Toruń	miasto ⁸⁷	wyłamana podstawa	kość bydlęca ⁸⁸	8,745 ⁸⁹	2,15	–	kobieta ⁹⁰	sokół	gest karmienia	pęta	XIII w. ⁹¹

⁸⁴ M. Marcinkowski (2006, s. 359) pisał początkowo o kości zwierzęcej obcego pochodzenia. Podane określenie surowca uzyskałam później.

⁸⁵ Tamże, początkowo podano 8,9 cm; wysokość podstawy 0,4 cm.

⁸⁶ Na karcie katalogowej w Historyiska Museet w Sztokholmie rozpoznano początkowo kobietę; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski (2002, s. 219, nr 40) piszą o postaci; tak samo www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/d3f00298_f3d10a18.html; E. den Hartog (2012a, s. 24, nr 76) – sokolnik. Za mężczyznę przemawia szata z „ząbkowaniem” i widoczna z lewej strony stopa.

⁸⁷ We wkopie poprzedzającym budowę kościoła św. Mikołaja, por. wyżej s. 30–31 i niżej s. 150.

⁸⁸ Na karcie katalogowej Muzeum Okręgowego w Toruniu podano, że jest to kość zwierzęca.

⁸⁹ Z. Połczyński (1990, s. 91) podał 8,7 cm, sama postać 8,25 cm, wysokość podstawy 0,45 cm; masa 13,3 g.

⁹⁰ Za identyfikacją z kobietą, wbrew moim wcześniejszym przypuszczeniom (E. Kowalczyk-Heyman 2010, s. 245) przemawia poznana później rękojeść, nr 122 z Paryża V, na której kobieta trzymająca wiewiórkę ma ozdobę głowy podobną do tej z Torunia.

⁹¹ Datowanie zabytku na XIII w. zaproponowane przez Z. Połczyńskiego (1990, s. 89), przyjęte przez M. Marcinkowskiego (2006, s. 362) jest zbyt szerokie, por. niżej s. 150.

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Płeć, postać	Ręce		Inne rekwizyty	Datowanie
					długość	szerokość	grubość		prawa	lewa		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
			i dolna część trzonu z przodu, uszkodzona lewa ręka, otwór z tyłu postaci									
39	Londyn II	–	brak głowy, wyłamana cała podstawa i dolna część trzonu	kość	x 5,68	1,91	0,77	kobieta	sokół	gest. karmienia	–	XV w.
40	Wiedeń I	–	wylamana podstawa, fragm. głowni z ubytkami	kość	całość 16,9 rękojeść ok. 8,3	–	–	mężczyzna ⁹²	sokół	gest. karmienia	–	XIV w.
41	Brugia I	miasto, koło Prinsenhof	brak głowy, wyłamana podstawa i dolna część trzonu z lewej strony	kość	x 6,5 ⁹³	–	–	mężczyzna	sokół	gest. karmienia	–	XIV w.

⁹² *Metal* 1990, s. 111 – mężczyzna; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 219, nr 29) – prawdopodobnie mężczyzna; E. den Hartog (2012a, s. 22, nr 56) – sokolnik.

⁹³ E. den Hartog (2012a, s. 20, nr 20) podała 6,7 cm.

42	Szczecin I	gród	brak głowy, wylamana podstawa i część dolna trzonu, pęknięcia, trzpienie	poroże jelenia	x 6,4 ⁹⁴	1,7	0,7	mężczyzna ⁹⁵	sokół	gest karmienia	torba sokolnicza ⁹⁶	1. poł. XIII w; 2. poł. XIII w.
43	Cieszyn	stare miasto	uszkodzona lewa ręka, drobne ubytki na całej powierzchni, zwłaszcza na głowie z prawej strony i z tyłu postaci	kość	8,3	2,2	1,0 ⁹⁷	mężczyzna ⁹⁸	sokół	gest karmienia	torba sokolnicza	XIII–XIV w.
44	Valenciennes	miasto	bardzo wytarta, brak dolnej części trzonu,	kość	x 7,0	1,3	–	mężczyzna ⁹⁹	sokół	gest karmienia	–	XIV–XV w.

⁹⁴ T. Wieczorowski (1952a, s. 172) pisał o wysokości 6,3 cm, 2 cm szerokości i wysokości podstawy 0,8 cm; M. Bencard (1975, s. 54, nr 21), a za nim G.F.W. Holtmann (1993, s. 297), J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 219, nr 37), E. den Hartog (2012a, s. 24, nr 97) oraz www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/f978f0f6_655938d9.html, podali błędną informację, że rękojeść ma 6,9 cm długości, por. karta katalogowa Muzeum Narodowego w Szczecinie, Dział Archeologii, nr inw. dep. 3/20].

⁹⁵ E. Cnodliwy (1956, s. 160; tenże 1973, s. 223), L. Leciejewicz (1974, s. 178; 1962, s. 74) i *Szczecin* (1971, s. 762) pisali o kobiecie lub postaci; E. den Hartog (2012a, s. 24, nr 97) – sokolnik.

⁹⁶ T. Wieczorowski (1952a, s. 172) pisał o „wystroju, tworzącym rodzaj fartucha lub zawieszki”, a L. Leciejewicz (1974, s. 185) – o fartuchu, co powtórzyła E. den Hartog (2012a, s. 24, nr 97) i S. Słowiński (2014, s. 19). Nie dostrzegam woreczka, który zdaniem Wieczorowskiego miał być zawieszony na prawej ręce.

⁹⁷ Wedle informacji Z. Jagosz-Zarzyckiej, kierownika Działu Archeologii Muzeum Śląska Cieszyńskiego – masa 20 g, grubość 0,8–1,0 cm, szerokość otworu na trzpień – 0,9 cm, a głębokość 3,4 cm.

⁹⁸ W *Cieszyn robi wrażenie* i W. Kuś (2005, s. 127) – błędnie uznano, że jest to kobieta ubrana w fartuch, trzymająca niezidentyfikowany przedmiot.

⁹⁹ M. B[ertho] (2016, s. 139, nr 108) – kobieta.

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Płeć, postać	Ręce		Inne rekwizyty	Datowanie
					dlugość	szerokość	grubość		prawa	lewa		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
			wyłamany otwór na trzpień, prawa strona wraz z rekwizytem zniszczona									
45	Arras ¹⁰⁰	na terenie fortyfikacji miejskich	ulamana podstawa, pęknięcia	kość słoniowa	x 9,4 ¹⁰¹	1,6	1,2	mężczyzna ¹⁰²	sokol sięga po pokarm z tej ręki	trzyrna druga rękawicę ¹⁰³	pęta, rękawica	XIII w.; 1. poł. XIII w.; późny XIII-wczesny XIV w.; XIV w.
46	Berlin I o ¹⁰⁴	-	wyłamana nasada i dolna część trzonu z przodu i z tyłu, drobne uszkodzenia, pęknięcia	kość	9,5	1,6	0,8	kobieta ¹⁰⁵	sokol sięga po pokarm z tej ręki	przygięta w łokciu i opuszczona, trzyma niezidentyfik-	pęta, wiewiórka na lewym ramieniu	k. XIII - wczesny XIV w.; XIV w.

¹⁰⁰ E. Théodore (1931, s. 184) – jednoznacznie określił jako rękojeść noża; w www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/05784055_aa9aabdac.html – uznano za rękojeść szpili bez podania uzasadnienia.

¹⁰¹ E. Théodore (1931, s. 184) podał 9,2 cm; R. Koechlin (1924, t. II, s. 405, nr 1120) – 9 cm, co powtórzyli M. Bencard (1975, s. 50, nr 16), G.F.W. Holtmann (1993, s. 306), J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 219, nr 25) i E. den Hartog (2012a, s. 21, nr 13). Od lat trzydziestych XX w. rękojeść straciła mały fragment u dołu trzonu.

¹⁰² R. Koechlin (1924, t. II, s. 405, nr 1120) sądził, że jest to młody mężczyzna; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 219, nr 25) nie są pewni tej identyfikacji; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/05784055_aa9aabdac.html – uznano, że jest to przynęta.

¹⁰³ W www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/05784055_aa9aabdac.html – uznano, że jest to przynęta.

¹⁰⁴ W www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/36C6B34C_0b83933c.html – zapewne pod wpływem artykułu F. Comte, D. Gaborit-Chopin (1987, s. 150) dopuszczono bez uzasadnienia, że może to być rękojeść szpili, czemu przeczy wyłamany otwór na trzpień.

¹⁰⁵ Jak wyżej, bez uzasadnienia, dopuszczono, że może to być młodziwiec, czemu przeczy wiewiórka na ramieniu.

47	Anklam ¹⁰⁶	miasto	brak głowy	–	x 8,5	–	–	kobieta	sokół sięga po pokarm z tej ręki	trzyma poidelko lub przynęta	poidelko lub przynęta	XIII w.; 2. poł. XIII – 1. poł. XIV w.
48	Vysoké Mýto	miasto, jama odpadkowa	wyłamana podstawa i dolna część trzonu, pęknięcia, trzpień	kość bydłęca	8,9 ¹⁰⁷	2,4	0,5	mężczyzna	sokół	gest karmienia	przy prawej nodze siedzi pies, pęta	1. poł. XIV w.; XIV w.
49	Norymberga ○	–	wyłamana połowa podstawy i dolna część trzonu z prawej strony	poroże jelenia	9,3	2,4	0,5	mężczyzna ¹⁰⁸	sokół	gest głaskania	przy prawej nodze siedzi pies ¹⁰⁹ , pęta	późny XIII – wczesny XIV w.; 2. ćw. XIV w.; XIV w.
50	Castell y Bere koło Llanfangel-y-pennant (Walia)	zamek	brak głowy, barków i lewej ręki, wyłamany otwór na trzpień	kość	x 8,5	2,3	–	kobieta	sokół sięga po pokarm z tej ręki	–	–	ok. 1070 – ok. 1500 r. ¹¹⁰

¹⁰⁶ E. den Hartog (2012a, s. 22, nr 47) scaliła pod tym numerem rękójści pochodzące ze Schwerinu (nr 26), Anklam (nr 47) i Rostocku (nr 69), myląc literaturę przedmiotu. Powodem była zapewne błędna interpretacja źle opisanej fotografii zamieszczonej u H. Schäfer (2005, s. 347; tenże 2009, s. 547).

¹⁰⁷ L. Šmejda (1999, s. 187) podał wymiary: 8,8 cm długości, 2,3 cm szerokości, 0,8 cm grubości, a otwór na trzpień o głębokości 4,0 cm.

¹⁰⁸ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/173740da_4cc62dc4.html – kobieta. Przeczłą temu odslonięte nogi i pies siedzący u stóp postaci, por. niżej s. 114 oraz nr 48 Vysoké Mýto.

¹⁰⁹ Ta część rękójści jest wyłamana, widoczna jest jedynie uniesiona głowa psa i prawe ucho, por. rękójść, nr 48 z Vysokého Mýta.

¹¹⁰ Zamek wybudowano w 1220 r., zatem zdeponowanie zabytku mogło nastąpić dopiero po tym roku; nieporozumieniem jest identyfikacja z rękójścią łyżki, L.A.S. Butler, przy współudziale G.C. Dunning 1974, s. 91, nr B1.

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Płeć, postać	Ręce		Inne rekwizyty	Datowanie
					długość	szerokość	grubość		prawa	lewa		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
			z przodu i z tyłu, ubytki z przodu do 1/3 trzonu, złamana na wysokości 1/3									
51	Kolding	miało, śmietnisko	ułamane obie ręce, fragm. głowy z tyłu z prawej strony i rekwizyt, wyłamany otwór na trzpień z tyłu, spękania, liczne drobne ubytki	kość słoniowa	8,5 ¹¹¹	-	-	kobieta	sokół	?	-	1. poł. XIII w.; ok. 1300 r.; pocz. XIV w.
52	Kraków II	-	drobne uszkodzenia powierzchniowe, pęknięcie, zaszpachlowane drobne ubytki, otwór na trzpień i częściowo pęknięcie	kość długa	8,2	1,8	0,7	mężczyzna	sokół	gest. karminia	-	pocz. XIV w.

¹¹¹ V. Jensen 1987, s. 19 i ryc. na s. 20, zachował się tylko fragment tułowia i ogona ptaka; <https://arkiv.dk.vis/2203312>, dostęp 3 I 2019, podaje 8,3 cm; E. den Hartog 2012a, s. 14, ryc. 14 – lustrzana fotografia rękojeści.

53	Crowland	klasztór benedyktyński	prak bez głowy; wyłamana podstawa i dolna część trzonu z tyłu	kość owczy/kość	9,45	1,9	-	mężczyzna ¹¹²	poniżej lewej ręki, wyprostowane dwa palce	sokoł na krótkim berle	-	ok. 1250 – ok. 1400 r.; późny XIII w.; XIV w.
54	Londyn III	koło Bilingsgate	cała, trzpień	kość	8,5 ¹¹³	-	-	kobieta	poniżej lewej ręki, wyprostowane dwa palce	sokoł na krótkim berle	-	-
55	Oxford	fosa miejska, przy klasztorze kanoników regularnych i kościele św. Aldatesa ¹¹⁴	niewielkie uszkodzenia, przebarwienia	kość ¹¹⁵	8,5 ¹¹⁶	1,5	0,9	kobieta ¹¹⁷	poniżej lewej ręki, wyprostowane dwa palce	sokoł na krótkim berle	-	1250–1350 r.; XIV w.
56	York ¹¹⁸	śniatnisko klasztoru	wyłamana podstawa i dolna część trzonu	kość	9,608	1,595	0,889	kobieta	poniżej lewej ręki, wyprostowane dwa palce	sokoł na krótkim berle	-	XIV w.

¹¹² www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/ed7020fc_b7d44acd.html – użyto określenia *youth*, a na stronie Coventry Collections, www.conventrycollections.org/search/details/collect/85487, podano, że na rękojści przedstawiono kobietę, a datowanie zawężono do lat 1270–1290.

¹¹³ Brak podstawy. Rękojść znaleziono w ciężarówce służb sprząających.

¹¹⁴ Rękojść znaleziono w obrębie fosi miejskiej (Shire Ditch) wykopanej w XIII w., britisharchaeology.ashmuse.ox.ac.uk/collections/medieval.html.

¹¹⁵ M. Bencard (1975, s. 48–49, nr 13), a za nim G.F.W. Holtmann (1993, s. 306) i E. Hartog (2012a, s. 22, nr 64) podali kość sfonitową.

¹¹⁶ M. Bencard (1975, s. 48–49, nr 13), a za nim J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 219, nr 19), G.F.W. Holtmann (1993, s. 306) i E. den Hartog (2012a, s. 22, nr 64) podali długość 8,4 cm.

¹¹⁷ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 219, nr 19) mają wątpliwości, czy jest to kobieta; M. Hook, A. MacGregor (1997, s. 58) bez uzasadnienia piszą o młodym szlachcicu (*young noble*); E. den Hartog (2012a, s. 22, nr 64) – ukoronowany sokolnik (!). Za kobietą jednoznacznie przemawia nakrycie głowy z welonem.

¹¹⁸ Por. wyżej s. 45 przyp. 162.

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Płeć, postać	Ręce		Inne rekwizyty	Datowanie
					długość	szerokość	grubość		prawa	lewa		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
		gilbertynek przy kościele sw. An-drzej ¹¹⁹	z prawej strony						wane dwa palce			
57	Paryż I+	Sekwana	prawie cała, zniszczona przez wodę, duże ubytki w obrębie prąka i rekwizytu, ułamany koniec kolca	kość słoniowa	całość x 8,3 ¹²⁰	1,0	0,5	kobieta	sokoł na krótkim berle ¹²¹	?	?	2. ćw. XIV w.; 2. poł. XIV w.; ok. 1400 r.
58	Ribe II	miało	brak górnej części głowy, zachowana srebrna, grawerowana obejmą, być może wypełniona emalią, fragm. głowni	kość słoniowa	x 7,5 ¹²²	-	-	mężczyzna	poniżej lewej ręki, wyprostowane wane dwa palce	sokoł na długim berle	obejma ornamentowana motywem roślinnym	poł. XIII – poł. XIV w.

¹¹⁹ Zakon, początkowo żeński, założony na początku XII w. Gilbert z Sempringham. Kierowali nim kanonicy regularni. Istniał tylko w Anglii. Kościół w Yorku wybudowano między 1195 a 1202 r.

¹²⁰ E. Du Sommerard (1883, s. 637, nr 8045), R. Koechlin (1924, s. 406, nr 1124) i E. den Hartog (2012a, s. 10, nr 6) podali 9 cm, a więc przed ułamaniem końca kolca.

¹²¹ Znaczne zniszczenie przodu postaci uniemożliwia dokładny opis rękojeści.

¹²² J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 218, nr 3) podają omyłkowo 8,5 cm.

59	Coventry ¹²³	miasto	wyłamany otwór na trzpień z obu stron	kość	11,0	1,8	?	kobieta	poniżej lewej ręki, wyprostowane dwa palce	sokol	–	XIII w.; XIV w.
60	Lund III	miasto	brak głowy	kość	x 8,6	–	–	mężczyzna ¹²⁴	– ¹²⁵	–	–	1250–1350 r.
61	Kolonia I o	?	?	?	?	?	?	mężczyzna	?	sokol?	?	?

Tabela II. Rękojści typu II

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojść			Postać	Ręce		Inne rekwizyty	Datowanie
					długość	szerokość	grubość		prawa	lewa		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
62	Neu-Isenburg (Essen)	przy zamku Isenburg	(kopia części przedniej), pęknięcia	kość	8,2	1,5	1,1	kobieta	gest trzymania	pies	–	pol. XIII w.; pol. – 2. pol. XIII w. ¹²⁶
63	Schleswig	miasto	brak głowy, fragm. głowni	kość	x 8,3	–	–	kobieta	gest trzymania	pies ¹²⁷	–	k. XIII w.
64	Tartu I	miasto	wyłamana dolna część trzonu z przodu i z tyłu	kość ¹²⁸	7,4 ¹²⁹	–	–	kobieta	gest trzymania	pies	na prawym barku wiewiórka	1. pol. XIV w. ¹³⁰

¹²³ Por. wyżej s. 45 przyp. 162.

¹²⁴ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 219, nr 43) piszą o postaci z sokolem(?); E. den Hartog (2012a, s. 23, nr 73) – o postaci. Za mężczyzną przemawia szata z „ząbkowaniem”.

¹²⁵ Nie sposób określić, albowiem rękojść jest zaledwie stylizowana na przedstawienie postaci z sokołem.

¹²⁶ Zamek został zniszczony w 1288 r.

¹²⁷ I. Ulbricht (1984, s. 61), za nią J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 218, nr 15) błędnie przyjęli, że jest to owca.

¹²⁸ M. Aun (1996, s. 452) nie określa surowca; A. Mäesalu (2008, s. 590) pisał o kości.

¹²⁹ G.F.W. Holtmann (1993, s. 299) podał 7 cm; brak podstawy.

¹³⁰ Wedle M. Aun (1996, s. 452) zabytek znaleziono w nawarstwieniach kulturowych XVII–XIX w., tzn. na wtórnym złożu. W tym samym wykopie

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Postać	Ręce		Inne rekwizyty	Datowanie
					dlugość	szerokość	grubość		prawa	lewa		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
65	's-Heerenberg I o	–	wylamana podstawa	kość	9,0 ¹³¹ 2,0	2,0	1,0	kobieta	gest trzymania	pies	na prawym barku wiewiórka	3. ćw. XIII w.; 1. poł. XIV w.; 3. ćw. XIV w.
66	Lubeka I ¹³²	miasto, warsztat rogowniczy	brak głowy, wylamana podstawa i dolna część trzonu, pęknięcia	kość	–	–	–	kobieta	gest głaskania	pies	–	2. poł. XIII w.; poł. XIII – 1. poł. XIV w.; XIII–XIV w.; XIV w.
67	Nantes I o ¹³³	–	brak głowy, pęknięcia, wyrwany rekwizyt, bardzo duże starcie powierzchni i liczne uszkodzenia	kość słoniowa	x 7,3 ¹³⁴ 1,9	1,9	1,4	kobieta	wzdłuż ciała	pies ¹³⁵	u stóp siedzi drugi pies, prostokątna podstawa	–

(badania ratownicze) odsonięto nawarstwienia średniowieczne na długości ok. 100 m. Są one datowane na okres od XIII w.; A. Maesalu (2008, s. 588) odnosi rękojeść do pierwszej połowy XIV w., ale na s. 590 pisze o XIII–XIV w.

¹³¹ E. den Hartog (2012a, s. 21, nr 31) podał 8,8 cm.

¹³² H.-G. Stephan 1978, ryc. 23:4 – opublikowana schematycznie, w dużym zmniejszeniu, ze skalą cyfrową 2:3, bez opisu; lepiej widoczna jest u G.F.W. Holtmanna (1993, s. 311, ryc. 131b bez skali) oraz na fotografii u D. Mührenberg (2009, s. 548).

¹³³ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/3A4A6955_3de1b8ff.html – nie precyzuje, czy jest to rękojeść szpili, czy noża. Nasada i otwór w podstawie, o przekroju prostokątnym, wskazują na rękojeść noża.

¹³⁴ Tamże – masa 17,3 g.

¹³⁵ Tamże, sokoł(?). Ze względu na bardzo duże podobieństwo udrapowania szaty, ale w odwrotnym kierunku, do rękojeści, nr 80 ze Skanii?/Ólandii? oraz na rodzaj uszkodzeń po lewej stronie postaci sądzą, że postać trzyma małego psa na lewej ręce.

68	Brugia III †	stare miasto, Oosterlin-genplaats	przebarwienia, powierzchniowe uszkodzenia	kość	15,0	2,1	1,0	mężczyzna? (król?)	gest trzymania	pies	–	1300–1500 r.
69	Rostock	miasto	wyłamana podstawa, pęknięcia, trzpień	kość słoniowa/kość	9,4	–	–	kobieta	pies	gest trzymania	–	pol. XIII w.; 2. poł. XIII w.
70	Magdeburg	miasto	brak głowy, pęknięcia	poroże jelenia	x 7,3	–	–	kobieta	pies	gest trzymania	–	pol. XIII–XIV w.; 2. poł. XIII lub XIV w.
71	Rouen I ○	–	pęknięcia	kość słoniowa	–	–	–	kobieta	pies	gest trzymania	–	–
72	Cambrai †	miasto	brak głowy, lewego przedramienia i części psa	kość	całość x 14,0	2,2	1,5	kobieta	pies ¹³⁶	gest trzymania?	–	XIV w.
73	Angers II †	przedmieście, koło zamku, wnętrze domu	cała, pęknięcia	kość	całość 16,2; rękojeść 5,6 ¹³⁷	–	–	kobieta	pies	gest trzymania	–	ok. 1300 r.; późny XIII – wczesny XIV w.
74	Avignon II †	śmietnisko Małego Pałacu	ułamana głowa i część kolca, pęknięcia, w szyi otwór po reperowaniu	kość słoniowa	x 6,1	–	–	kobieta	pies	gest trzymania	–	przed 1370 r.

¹³⁶ W www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/03ddd8ee4_52bd6d47.html – przypomniano starszy pogląd, że jest to św. Agnieszka trzymająca owcę (*agnus Dei*), a nie psa.

¹³⁷ Średnica kolca wynosi od 1,4 cm do 0,9 cm, a długość 10,7 cm, F. Comte, D. Gaborit-Chopin 1987, s. 149.

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Postać	Ręce		Inne rekwizyty	Datowanie
					dlugość	szerokość	grubość		prawa	lewa		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
75	Arles ¹³⁸	kościół franciszkańców	cała, wyświęcona	kość	9,0	2,3	1,0	kobieta	pies	gest trzymania	–	XII–XIV w. ¹³⁹
76	Kolonia II	miasto	w dolnej części trzonu otwór po wylamaniu trzpienia, pęknięcie	kość	8,5	–	–	kobieta	pies	gest trzymania	–	ok. 1300 r.
77	Szczecin II	miasto, w nawarstwiach drewnianego budynku	pęknięcia, drobne uszkodzenia podstawy, przebarwienia, cała głownia	kość słoniowa/kiel morsa ¹⁴⁰	całość 17,0; rękojeść 9,0	1,6	1,4	kobieta	pies	gest trzymania	–	2. poł. XIII w. (1251–1269)
78	Tallin	dolne miasto	wylamana podstawa i dolna część trzonu z przodu i tyłu	kość	7,4 ¹⁴¹	–	–	kobieta ¹⁴²	pies ¹⁴³	gest głaskania	–	XIII w.; k. XIII w.; XIV w.
79	Bruksela	rzeka Escout	brak prawej dłoni, fragm. głowni, pęknięcia	kość słoniowa	9,4	–	–	kobieta	pies	gest głaskania	–	poł. XIV w.; XIV w.

¹³⁸ W www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/eb096da0_4fc-90f01.html – może być to rękojeść przekłuwacza.

¹³⁹ Tamże – datowanie odnosi się do przemieszanej warstwy, w której odnaleziono zabytek.

¹⁴⁰ Początkowo sądzono, że jest to poroże, karta inwentarza polowego, nr 133/16/6 w Dział Archeologii Muzeum Narodowego w Szczecinie.

¹⁴¹ V.P. Darkevič (1966, s. 44, nr 78), a za nim G.F.W. Holtmann (1993, s. 299) i E. den Hartog (2012a, s. 24, nr 94) podali długość 7,0 cm, a J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 219, nr 22) 7,5 cm.

¹⁴² V.P. Darkevič (1966, s. 44, nr 78) pisał o człowieku i nieokreślonym zwierzęciu, a M. Slivka (1984, s. 385) o sokolniku.

¹⁴³ L. Lecięjewicz (1974, s. 182) opowiedział się za ptakiem, a G.F.W. Holtmann (1993, s. 299) pisze o psie lub ptaku.

80	Skania? Ölandia? ^{o144}	–	brak głowy	kość	x 7,8 ¹⁴⁵	–	–	kobieta	pies	gest głaskania	u stóp siedzi drugi pies, na lewym barku wiewiórka	poł. XIII – pocz. XIV w. – poł. XIV – 1500 r.; XIV w. XIV w.
81	Walencja ¹⁴⁶	miasto	wyłamana podstawa i duża część trzonu z prawej strony	kość	8,5	2,2	1,0	kobieta	pies	gest trzymania	–	XIV w.
82	Paryż II +	Sekwana	brak kolca?	kość słoniowa	5,8	–	–	kobieta	pies	opusz- czona, podtrzy- muje fałdy sukni	–	poł. XIV w.
83	Ganzendries	miasto	brak przedniej części głowy, osobno zachowała się głownia	?	?	?	?	kobieta	pies	gest trzymania	?	XIV w.; pocz. XIV w.

¹⁴⁴ W www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/89e73be6_d090d69d.html podano, że miejsce znalezienia jest nieznane.

¹⁴⁵ G.F.W. Holtmann (1993, s. 302) i E. den Hartog (2012a, s. 23, nr 81) podali 7,6 cm.

¹⁴⁶ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/40079E15_6b6657cf.html – rękojeść noża lub szpili. Rodzaj uszkodzeń wskazuje na nóż.

Tabela III. Rękojści typu III

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojść			Płeć, postać	Ręce		Datowanie
					długość	szerokość	grubość		prawa	lewa	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
84	Visby I	miasto	wylamana podstawa i dolna część trzonu z prawej strony	kość	–	–	–	mężczyzna, duchowny ¹⁴⁷	w obu rękach trzyma księgę, przez lewą rękę ma przewieszoną stulę		pocz. XIV w.
85	Kalmar III	stare miasto	uszkodzona podstawa, pęknięcia, trzpień	kość	10,4	–	–	mężczyzna, duchowny	w obu rękach trzyma księgę		XIII–XIV w.; k. XIII–XIV w.
86	Kalmar IV	stare miasto	ułamana cała podstawa i dolna część trzonu, pęknięcia, trzpień	kość	x 9,6	–	–	mężczyzna, duchowny	w obu rękach trzyma księgę		k. XIII–XIV w.; XIII lub XIV w.
87	Kalmar V	stare miasto	ułamana podstawa i dolna część trzonu	kość	x 7,6	–	–	mężczyzna, duchowny	w obu rękach trzyma księgę		XIII–XIV w.; k. XIII–XIV w.; 1250–1350 r.; XIII lub XIV w.
88	Åhus	miasto	zachowana głownia ² , obejmą lub ślad po niej, drobne zniszczenia na całej powierzchni	kość	9,0 ¹⁴⁸	2,0	0,95	mężczyzna, duchowny	w obu rękach trzyma księgę		1300 r.?
89	Etląg II	stare miasto	brak głowy, wylamana podstawa i dolna część trzonu po bokach, trzpień	kość (zębro)	x 8,3	2,5	1,8	mężczyzna, duchowny	w obu rękach trzyma księgę ¹⁴⁹		k. XIII w.

¹⁴⁷ G. Westholm (2008, s. 658) widzi w tej postaci świętego, co jest wątpliwe.

¹⁴⁸ A. W[ählborg] 1975, s. 45 – z treści wypowiedzi wynika, że odnaleziono żelazny nóż, ale nie podano żadnej informacji o stanie zachowania głowni i jej wymiarach.

¹⁴⁹ M. Marcinkowski (2003, s. 333) brał początkowo pod uwagę również klepsydrę.

90	Pamaawa	stare miasto	ubytek z prawej strony głowy, wyłamany otwór na trzpień	-	-	-	-	-	mężczyzna, duchowny	w obu rękach trzyma księgę	k. XIII w. lub XIV w.
91	Będzin	zamek	wylamana dolna część podstawy i trzonu z przodu, trzpień	kość	1,8	9,2	0,9 ¹⁵⁰	1,0	mężczyzna, zakonnik	w obu rękach trzyma księgę, od pasa w dół widoczny jest sznur	poł. XIII w.
92	Ålborg	miasto, koło klasztoru franciszkańców (Gråbrødre) ¹⁵¹	zniszczona dolna część, brak trzonu od pasa w dół	kość/ poroże	-	x 8,3	-	1,0	mężczyzna, biskup	trzyma księgę	ok. 1300 r.
93	Paryż III	miasto	brak twarzy i górnej części torsu z przodu wraz z księgą, wylamana podstawa i dolna część trzonu z tyłu, zabarwiona na żółono	kość słoniowa/ kość	2,3	8,0	1,0	0,7	mężczyzna, zakonnik	trzyma krzyż ¹⁵²	XV lub XVI w.
94	Paryż IV ^o 154	-	pełnięta, wylamana część podstawy	kość słoniowa/ kość	1,5	7,7	0,7	0,7	kobieta	w obu rękach trzyma książkę	XV w.
95	Mahón	miasto, koło kościoła św. Marii	cała	kość	2,0	8,5	-	-	kobieta	w obu rękach trzyma książkę	k. XIV – pocz. XV w.

¹⁵⁰ Masa 18,35 g, wysokość podstawy 0,4 cm.

¹⁵¹ Klasztor założono ok. 1250 r.

¹⁵² Na krzyżu widoczne są cztery otwarki po umocowaniu postaci Chrystusa.

¹⁵³ O księdze pisał E. Du Sommerard (1883, s. 87, nr 1112) określając ją jako „le livre d'heures” – księgę godzin, średniowieczny modlitewnik przeznaczony dla osób świeckich, zawierający m.in. modlitwy na określone godziny, święta itp.; R. Koechlin 1924, t. II, s. 407, nr 1129. Brak tej informacji w www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/A2035B8A_a25d79e9.html.

¹⁵⁴ Zabytek pochodzi z kolekcji hrabiego Rochebrune z dziedzińca zamku d'Aron w Wandei.

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Płeć, postać	Ręce		Datowanie
					dlugość	szerokość	grubość		prawa	lewa	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
96	Gandawa III	klasztor benedyktyński św. Bavona	cała	kość	całość 15,9	0,8	-	kobieta	w obu rękach trzyma książkę		XIV w.?
97	Hargicourt †	Fort La Cologne	brak głowy	kość	całość ok. 16,0 zachowana x 14,6	-	-	kobieta	w obu rękach trzyma książkę		XIV w.?
98	Antwerpia †	-	cała	kość słoniowa	całość 15,7 rękojeść 6,8	-	-	kobieta	w obu rękach trzyma książkę/pudełko (puszka Pandory?)		XIV w.; poł. XIV w.
99	Liège II †	-	cała	kość słoniowa/kość	całość 18,5	2,1	1,1	kobieta	w obu rękach trzyma książkę/pudełko (puszka Pandory?)		XIV lub XV w.; XV w.
100	Brugia II †	fosa miejska	cała, przebarwiony kolec	kość słoniowa/kość	całość 17,5 ¹⁵⁵	1,8	0,8	kobieta	w obu rękach trzyma otwarte pudełko (puszka Pandory?)// książkę		poł. XIV w.
101	Saint-Denis I †	miasto, śmietnisko	brak górnej części postaci, lewej ręki i rekwizytu, ulamany duży fragm. kolca	kość słoniowa/kość	całość 11,2	1,6	0,9	kobieta	prawdopodobnie trzymała książkę		XIV w.
102	Paryż VIII ↓	-	cała, niewielkie przebarwienia	kość	8,3	1,1	-	kobieta ¹⁵⁶	w obu rękach trzyma książkę		XIV w.

¹⁵⁵ E. den Hartog (2012a, s. 20, nr 21) podała 16,0 cm.

¹⁵⁶ W www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/6B9CE00_ee7f7da0.html bez uzasadnienia uznano za postać młodzieńca (*young*).

103	Eilean Donan koło Dornie (Szkocja) †	zamek, śmietnisko	cała	poroże jelenia/ kość ¹⁵⁷	całość 11,1	–	–	kobieta ⁵⁸	w obu rękach trzyma książkę	XIV w.
104	Kraków III	stare miasto	zaspachlowane pęknięcia i drobne ubytki, przebar- wienia, nieobrobiona część surowca	poroże jelenia	całość 10,5; w tym rękojeść 8,9	2,4	0,9	kobieta	w obu rękach trzyma książkę	1. ćw. XV w. ¹⁵⁹

Tabela IV. Rękojeści typu IV

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Płeć, postać	Ręce		Datowanie
					długość	szerokość	grubość		prawa	lewa	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
105	's-Heeren- berg II o ¹⁶⁰	–	pęknięcia, wytarta	kość słoniowa	11,0 ¹⁶¹	3,4	2,0	mężczyzna/ św. Jan Ewangelista	zgięta w łokciu, uniesiona do góry spoczywa na pierśsi	zgięta w łokciu, opuszczona, trzyma księgę	pol. XIV w.; 2. poł. XIV w.; 3. ćw. XIV w.
106	Angers III Ho ¹⁶²	–	pęknięcia	kość słoniowa	8,0 ¹⁶³	–	–	mężczyzna/ św. Jan Ewangelista	zgięta w łokciu, uniesiona	zgięta w łokciu, na wysokości	XIV w.

¹⁵⁷ W pierwszej informacji o odkryciu tego zabytku, www.facebook.com/Eileandonancastle1/posts/10155025945787888:0, podano, że wykonano go z kości słoniowej, co zweryfikował M.A. Hall 2017, s. Ji.

¹⁵⁸ M.A. Hall (2017, s. Ji, Jii) bezpodstawnie sugerował, że może to być młody mnich, duchowny lub św. Donan.

¹⁵⁹ Moim zdaniem XIV w.

¹⁶⁰ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/618144AE_151f59f3.html – statuetka przerobiona na rękojeść noża.

¹⁶¹ Brak podstawy.

¹⁶² W www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/3AC82149_20137e75.html – dopuszczono, że może to być rękojeść szpili. Pierwotnie mogła to być statuetka.

¹⁶³ Brak podstawy.

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Płeć, postać	Ręce		Datowanie
					długość	szerokość	grubość		prawa	lewa	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
107	Seehausen	klasztor cysterek	brak głowy, części ramion i rekwizytów	kość	x –	–	–	mężczyzna/ św. Ambroży?	księga?/ lutnia?/ lira?/ ul ¹⁶⁴	liść palmowy? ¹⁶⁵	po 1250 r.
108	Strasbourg	–	wyswiecona, pęknięcia, ułamana dolna i lewa część trzonu do wysokości biodra	kość	7,4	2,0	1,1	kobieta, święta?	w obu dłoniach trzyma na wysokości pasa lilię		XIII w.
109	Rouen II	miasto, wzgórze św. Katarzyny	wylamana dolna część trzonu z lewej strony	kość	6,4	1,1	–	kobieta/ św. Katarzyna Aleksandryjska	opuszczona	trzyma koło	wczesny XVI w.
110	Londyn IV	miasto	pęknięcia, wylamana podstawa i część dolna trzonu z prawej strony, przebarwienia, trzpień	kość słonowa ¹⁶⁶	6,3	2,5	–	mężczyzna/ św. Paweł	w obu rękach trzyma miecz, wspiera się na nim		XIV lub XV w.; XIV–XV w.
111	Frankfurt nad Menem	–	przebarwienia, spękania, polichromowana	kość słoniowa	6,6	1,6	1,5	mężczyzna, święty?	zgięta w łokciu, trzyma zwój	ukryta pod szatą	1. ćw. XIV w.

¹⁶⁴ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski (2002, s. 218, nr 17) uważają, że rekwizyt trzymany w prawej ręce to księga lub lutnia; M. Marcinkowski (2006, s. 363) sugerował, że postać trzyma w prawej ręce ul(?), a w lewej bicz(?).

¹⁶⁵ Identyfikację uniemożliwia zła jakość fotografii. Rękojeść jest uszkodzona w miejscu, w którym postać zapewne lewą ręką trzyma boczną krawędź rekwizytu.

¹⁶⁶ W www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=465988&partId=1&searchText=knife-handle&page=15 podano jako alternatywę drewno.

¹⁶⁷ W www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/80BB78BC_440c90cb.html dopuszczono, że może to być część szpili. Natomiast W. Schenkluhn (1987 s. 205) identyfikuje jako statuetkę ukazującą proroka trzymającego wstęgę.

112	Paryż IX ↓ o	-	cała	kość	11,1 ¹⁶⁸	1,1	0,6	mężczyzna, św. Piotr	zgięta w łokciu, trzyma księgę	zgięta w łokciu, trzyma klucz	XV w.
113	Obrąby	gród	pęknięcia	kość	8,0	1,2	-	mężczyzna ¹⁶⁹	w obu rękach trzyma instrument muzyczny? owalnego kształtu	do k. XIII w. ¹⁷⁰	
114	Steyr o ¹⁷¹	-	wylamana podstawa i dolna część trzonu z tyłu, uzupełnione, pęknięcia, drobne przebarwienia, cała głownia	kość słoniowa/ kość	całość 18,0; rękojeść 8,0	1,5	-	kobieta ¹⁷²	gra na psalterium ¹⁷³ , lewą ręką przytrzymuje instrument, prawą gra na nim.	XIV w.; późny XIV w.; ok. 1400 r.	
115	Stralsund	klasztor?	pęknięcia	kość	8,1	-	-	anioł	gra na harfie	XIII-XIV w.	
116	Visby II	miasto, wewnątrz murów miejskich koło wieży Silverhättan	wyarta, wylamana podstawa i dolna część trzonu z prawej strony	kość	9,7	-	-	mężczyzna, dudyziarz	gra na dudach	ok. 1400 r.; późny XIV w.; 2. poł XIV w.; pocz. XV w.	

¹⁶⁸ R. Koechlin (1924, t. II, s. 407) podał 11,2 cm.

¹⁶⁹ V. Nekuda (1998, s. 115 ryc. 9 i s. 116) widzi w postaci kobietę. Na mężczyznę wskazuje szata z „ząbkowaniem”, por. niżej s. 182-186. Niewyrażna fotografia nie pozwala na uszczegółowienie opisu.

¹⁷⁰ Gród został zniszczony na początku XIV w.

¹⁷¹ Por. wyżej s. 17 przyp. 18.

¹⁷² Wedle opisu w *Katalog* (1912, s. 6, nr 69) na rękojeści ma być wyobrażona św. Cecylia; zdaniem R. Koechlina (1924, t. II, s. 406, nr 1126) i M. Slivki (1984, s. 385) jest to kobieta; J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 218, nr 48) – prawdopodobnie kobieta; G.F.W. Holtmann (1993, s. 307) sądzi, że to mężczyzna; G. Benker (1978, s. 47) pisze o postaci; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/CF8B0EF3_5677e03.html – kobieta, por. niżej s. 144-145.

¹⁷³ R. Koechlin (1924, t. II, s. 406, nr 1126) przypuszczał, że są to ręczne, przenośne organy (un orgue portatif); G.F.W. Holtmann (1993, s. 307), J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski (2002, s. 218, nr 48) i G. Benker (1978, s. 47) piszą o lutni; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/CF8B0EF3_5677e03.html – psalterium.

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Płeć, postać	Ręce		Datowanie
					długość	szerokość	grubość		prawa	lewa	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
117	Niort	–	pęknięcia	kość słoniowa	8,4 ¹⁷⁴	2,3	1,6	mężczyzna, dudziarz ¹⁷⁵	10	11	późny XIV w.; 2. ćw. XIV w.
118	Roskilde I ¹⁷⁶	miasto, koło klasztoru cysterek	uszkodzona podstawa z przodu	kość	9,0	–	–	mężczyzna, rycerz			–
119	Lubeka II	miasto	brak głowy, całkowicie wylamana podstawa i dolna część trzonu, fragm. głowni	kość	–	–	–	kobieta			2. poł. XIII w.
120	Kolonia III † ¹⁷⁶	–	cała? –	kość słoniowa/ kość	11,5	–	–	mężczyzna, zakonnik ¹⁷⁷			XV w.
121	Saint-Denis II †	miasto, śniatnisko	cała, utamany koniec kolca, przebarwienia	kość słoniowa	całość 12,2	1,3	–	mężczyzna			XIII–XV w.; XIII lub XIV w.; XIV w.; późny XIV – wczesny XV w.

¹⁷⁴ R. Koechlin (1924, t. II, s. 406–407, nr 1128) podał 9,4 cm; brak podstawy.

¹⁷⁵ Bardziej poprawne byłoby nazwanie tej postaci wędrownym dudziarzem; por. wyżej s. 67–68 przyp. 13.

¹⁷⁶ Por. wyżej s. 82 przyp. 76.

¹⁷⁷ W www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/86839d6f_6f40154.html podano w wątpliwość, czy jest to istotnie postać mnicha.

¹⁷⁸ Zdaniem E. den Hartog (2012a, s. 20, nr 16) jest to książka.

122	Parýz V o	–	cała	kość słoniowa	–	–	–	kobieta	na przedramieniu siedzi wiewiórka	ok. 1360 r.; k. XIV w.
123	Wyszehrad	miasto ¹⁷⁹ , ogród Búckl	wyłamana podstawa z prawej strony, wytarcia	kość	8,0 ¹⁷⁹	1,3	–	mężczyzna/rycerz	nóż/sztylet?, przy pasie z prawej strony	1–2. tercja XIV w.; 2. poł. XIV w.
124	Solingen o	–	pęknięcia, cała głownia, obejmą	kość słoniowa	całość 34,0; rękojeść ok. 12,1 ¹⁸⁰	2,0	–	mężczyzna, biskup	spoczywa na piersi	XV w.
125	Mauroux	zanikłe miasto Orgueil ¹⁸¹	znacznie uszkodzona, połamana, brak kilku części, cała głownia	kość (bydłocia) ¹⁸²	całość 14,0; rękojeść ok. 6,0	1,4	0,8	kobieta	opuszczona	poł. XIV w.; późny XIV – wczesny XV w. ¹⁸³
126	Nowy Jork I o ¹⁸⁴	–	pęknięcia, brak lewej dłoni, drobne ubytki, wyswiecona	kość słoniowa/kość	–	–	–	kobieta	w obu zgiętych rękach trzyma niezidentyfikowane przedmioty	–

¹⁷⁹ Postać stoi na dwuczęściowej podstawie.

¹⁸⁰ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/7383C772_631531e4.html – masa 10,4 dkg.

¹⁸¹ Miasto to, zwane też Castrum Pride, zostało opuszczone przez mieszkańców około 1360 r. Znajdowało się na obszarze obecnego Mauroux.

¹⁸² www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/9BAA844F_e0466eb5.html.

¹⁸³ Datowanie to nie jest spójne z podawaną datą opuszczenia i zaniku miasta.

¹⁸⁴ Zabytek znany jest wyłącznie z fotografii ze zbiorów The Georges Demotte Photograph Collection, The Metropolitan Museum of Art.

Tabela V. Rękojści typu V

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojść			Pleć, postać	Ręce		Inne rekwizyty	Datowanie
					długość	szerokość	grubość		prawa	lewa		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
127	Čáslav	miasto	uszkodzona podstawa, pęknięcia	kość	7,8 ¹⁸⁵	1,1	–	mężczyzna	schowane w kieszeni szaty		sakiewka	XV w.? 2. poł. XIV w.
128	Kraków I	rynek miasta	pęknięcia, trzpień	poroże/kość	9,6 ¹⁸⁶	1,3	–	mężczyzna ¹⁸⁷	schowane w kieszeni szaty		sakiewka	poł. XIII – k. XIV/pocz. XV w.; 2. poł. XIV w.
129	Bardo	zamek książęcy	pęknięcia, fragm. głowni	poroże jelenia/kość bydłęca	całość 17,3; rękojść 9,0	1,5 ¹⁸⁸	–	mężczyzna ¹⁸⁹	schowane w kieszeni szaty		–	2. poł. XIV w. ¹⁹⁰
130	Bratysława I	osada podgrodowa, studnia	pęknięcia, zielone przebarwienia, trzpień, obejmą ¹⁹¹	kość	7,8	–	–	mężczyzna, król	schowane pod szatą		–	do XIV w.

¹⁸⁵ Wysokość podstawy ok. 2,5 cm.¹⁸⁶ Wysokość podstawy 2,3 cm.¹⁸⁷ K. Wachowski (2013, s. 26, ryc. XXXVa) opowiedział się za kobietą, ale bez uzasadnienia.¹⁸⁸ Cz. Francke (1990, s. 219) podał: szerokość rękojści 1,4 cm, głowni 1,4 cm. Korekty pomiarów i datowania dokonał Paweł Madera z Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu, za co dziękuję; wysokość podstawy 3,0 cm.¹⁸⁹ Cz. Francke (1990, s. 219–220) sądził, że to kobieta, „z zawiciem z chusty na głowie”, „spowita w chustę”. Za tą identyfikacją opowiedział się K. Wachowski (2013, s. 89, ryc. XXXVb), ale bez uzasadnienia; Moim zdaniem postać nosi typowy dla XIV–XV w. kaptur i przedstawia mężczyznę.¹⁹⁰ Początkowo rękojść datowano na pierwszą połowę XIV – początek XV w., albowiem zamek istniał od pierwszej połowy XIV w. do lat 1425–1428 r., kiedy to zniszczyli go husyci. Zabytek znaleziono w wykopie 1/88, usytuowanym na dziedzińcu między murowaną zabudową mieszkalną zamku, Cz. Francke 1990, s. 221. W kolejnej publikacji (Cz. Francke, J. Lodowski 1991, s. 198) datowanie zawężono; karta inw. MAW/19/1989 Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu.¹⁹¹ Na rysunku, który otrzymałam od Michala Slivki, w połowie wysokości postaci i u podstawy widoczne są pozostałości skorodowanej metalowej obejm(ę?). Š. Holčík 1982, rys. III – na obu rękojściach widoczne są zielone przebarwienia, co może sugerować, że obejm(ę) wykonane były z brązu.

131	Bratysława II	osada podgro-dowa, studnia	pęknięcia, zielone przebarwienia, trzpień, obejma	kość	6,7	-	-	kobieta, królowa	schowane pod szatą ¹⁹²	-	do XIV w.
132	Nantes II + o ¹⁹³	-	cała	kość słoniowa/ kość	13,9 ¹⁹⁴	1,5	-	król/ królowa?	schowana pod płaszczem	wzdłuż ciała	-
133	Ludgershall Castle	zamek	drobne uszkodzenia	poroże jelenia ¹⁹⁵	ok. 9,3 ¹⁹⁶	-	-	kobieta ¹⁹⁷	schowane pod szatą, wzdłuż ciała	-	XIII-XIV w.; XIV w.; późny XIV lub XV w.
134	Southampton	miasto, St. Michael's Hause	drobne uszkodzenia	kość	8,7 ¹⁹⁸	1,5	-	kobieta ¹⁹⁹	niewidoczne	-	XIII w.
135	Oslo II	stare miasto	brak głowy	kość/ząb?	x 8,0	-	-	mężczyzna, duchowny	niewidoczne	-	-
136	Fishbourne	warstwa gleby ponad warstwami z okresu po-rzymskiego	wyłamany otwór na trzpień, pęknięcia, fragm. z okresu po-trzpienia	kość	ok. 9,0	-	-	Kobieta	niewidoczne	-	średniowiecze

¹⁹² Postać ma nieznacznie zaznaczone, ugięte w łokciach ręce, schowane pod szatą.

¹⁹³ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/CFAAFD17_e2b6e675.html – szpila lub przekłuwacz.

¹⁹⁴ Tamże, masa 11,62 g; brak podstawy.

¹⁹⁵ D.M. Wilson, D.G. Hurst (1970, s. 177) kość; A. MacGregor (2000, s. 163), poroże jelenia.

¹⁹⁶ Z tyłu rękójść jest płaska, brak podstawy; D.M. Wilson, D.G. Hurst (1970, s. 177) datują na XIV w., ale w podpiśmie planszy odnajdziemy szerokie datowanie od XIII po późny XIV lub XV w. Badacze nie mają pewności, czy jest to rękójść.

¹⁹⁷ Tamże, s. 177, tabl. XIII BC – postać duchownego, kleryk? i forma antropomorficzna; A. MacGregor (2000, s. 163) – kobieta; E. den Hartog (2012a, s. 22, nr 63) błędnie podała, że na rękójści widnieje kobieta z sokółm.

¹⁹⁸ Brak podstawy.

¹⁹⁹ E. den Hartog (2012a, s. 22, nr 66) podała mylnie, że jest to kobieta sokółm.

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Płeć, postać	Ręce		Inne rekwizyty	Datowanie
					długość	szerokość	grubość		prawa	lewa		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
137	Msténice	wieś	brak głowy, odłamana podstawa i dolna część trzonu, brak tylnej części, pęknięcia; poli-chromowana ²⁰⁰	kość	x 6,8	1,5	–	mężczyzna, ²⁰¹ święty?	zgięte w łokciach, dłonie uniesione do modlitwy		–	XV w.
138	Fürstenwalde	stare miasto	brak głowy, wyłamana podstawa, pęknięcia	kość słoniowa/kiel mors ²⁰²	x 7,2	–	–	mężczyzna, franciszkanin	złożone do modlitwy		od pasa zwisa sznur	późne średniowiecze
139	Kalmar VI	fosa zamkowa	cała	drewno	10,3 ²⁰³	–	–	kobieta	lekko zgięta w łokciu, spoczywa na miednicy	zgięta w łokciu, uniesiona do góry, spoczywa powyżej piersi	–	–
140	Paryż VI	Sekwana	zniszczona przez wodę, pęknięcia	kość słoniowa	7,0	1,0	–	kobieta ²⁰⁴	wzdłuż ciała	zgięta w łokciu, spoczywa w talii	–	2. ćw. XIV w.; 2. poł. XIV w.

²⁰⁰ V. Nektuda 1998, s. 111.

²⁰¹ Rodzaj szaty wskazuje na świętego.

²⁰² W. Faust, G.C. Soeters (1997, s. 125), ale na s. 124 w podpisie ryc. 86 określili surowiec jako kość.

²⁰³ Brak podstawy.

²⁰⁴ Była uznawana za przedstawienie religijne, E. Du Sommerard (1883, s. 637, nr 8044); R. Koechlin (1924, t. II, s. 406, nr 1125) – kobieta; por. niżej s. 132–133.

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Układ postaci, rekwizyty		Datowanie
					długość	szerokość	grubość	kobieta	mężczyzna	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
146	Nowy Jork II ^o	-	brak głowy kobiety, dolna część trzonu i podstawa niewidoczne, obrosnięte skorodowanym żelazem z obejmą ²⁰⁹	kość słoniowa/ kość	-	-	-	postaci stoją obok siebie, kobieta nieco z tyłu, z lewej strony ²¹⁰	10	11
147	Paryż VII ^o ²¹²	-	uszkodzona nasada i nieznacznie dolna część trzonu z przodu i z tyłu, pęknięcia, starta i wyświeconą, przebarwiona na brązowo	kość słoniowa	8,2	3,5	1,0	ręce niewidoczne sokoł na lewej ręce, ręka prawa gest karmienia, król		1300–1330 r.; pocz. XIV w.
148	Cambridge ^o	-	cała, pęknięcia, polichromowane na czarno oczy	kość słoniowa	całość 32,1	10,5 ²¹³	2,8	postaci stoją obok siebie, kobieta z prawej strony prawa ręka zgięta w łokciu spoczywa obejmuje kobietę za w pasie, lewą ręką ramiona, lewa ręka obejmuje mężczy- znę w pasie		XIV w.; ok. 1400 r.
149	Bolonia ^o	-	cała, polichromowana, złożona	kość	całość 29,3	-	-	postaci stoją jedna za drugą trzymając się za opuszczone ręce, kobieta z przodu, nieco po prawej stronie mężczyzny		XIV w.; 2. poł. XIV w.

²⁰⁹ Być może jest to pozostałość po skorodowanej żelaznej obejmie, tak jak na rękojeści, nr 33 z Ringkloster.

²¹⁰ Rękojeść widoczna jest tylko od przodu. Jest prawie identyczna z rękojeścią nr 145 z Roskilde II; w www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/7a600395_c88e05b3.html podano błędnie, że jest to tylko postać króla.

²¹¹ Zabytek znany jest wyłącznie z fotografii ze zbiorów The Georges Demotte Photograph Collection, The Metropolitan Museum of Art. Brak datowania, ale ze względu na identyczność z rękojeścią, nr 145 z Roskilde II jest to XIV w.

²¹² cartelen.louvre.fr/cartelen/visite?srv=car_not&idNotice=6995&lang=en – dopuszczono, iż może to być rękojeść szpili. Wylamana nasada i dolna część trzonu wskazują na rękojeść noża, por. D. Gaborit-Chopin 2003, s. 364, nr 133.

150	Florencja I [†] o	-	brak kolca, polichromowana, złocena	kość słoniowa	9,2	-	-	postaci stoją jedna za drugą, kobieta z przodu, po lewej stronie brodatego mężczyzny	1360–1400 r. XIV w.
								z opuszczonymi rękami	
								obejmuje ją obiema rękami za ramiona	
151	Florencja II [†] o	-	brak kolca, polichromowana, złocena	kość słoniowa	9,5	-	-	postaci stoją jedna za drugą, kobieta z przodu po prawej stronie brodatego mężczyzny	1360–1400 r.; XV w.
								trzyma w prawej ręce trzyma rozwinięty zwój, lewa ręka opuszczona	
								obejmuje ją obiema rękami w pasie	
152	Genewa ^o	-	pęknięcia, drobne ubytki	kość słoniowa	8,7 ²¹⁴	2,4	1,1	postaci stoją jedna za drugą, kobieta z przodu, z lewej strony mężczyzny	ok. 1300 r.; 1370–1400 r. ²¹⁵
								przytrzymuje lewą ręką obejmuje kobietę za szyję, podniesiony skraj sukni na wysokości biodra	
								prawy skraj sukni na wysokości łona	
153	Sankt Petersburg I [†] o	-	cała, spęknięcia, drobne uszkodzenia	kość słoniowa	całość x 23,0	1,7	1,3	postaci stoją jedna za drugą, kobieta z przodu, po prawej stronie brodatego mężczyzny	2. poł. XIV w.
								z opuszczonymi rękami, w których trzyma rozpięty pasek	
								lewą ręką trzyma lewą rękę kobiety, a prawą obejmuje kobietę i wkłada dłoń za dekolt	

²¹³ Taki nieprawdopodobny wymiar podano w www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/6750F284_0d49ef17.html.

²¹⁴ *Acquisitions* (1987, s. 251) – długość 8,8 cm.

²¹⁵ Zdaniem N. Piano (2007, s. 156) może to być współczesna kopia; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/7FF25DD9_513b30c9.html – zabytek nowożytny. Uznano też, że to kobieta podnosi dół sukni, z czym trudno się zgodzić.

Nr	Miejscowość	Miejsce znalezienia	Stan zachowania	Surowiec	Rękojeść			Układ postaci, rekwizyty		Datowanie	
					długość	szerokość	grubość	kobieta	mężczyzna		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
154	Sankt Petersburg II † ^o	-	cała, spękania, drobne uszkodzenia, ślady polichromii	kość słoniowa	całość 19,7	1,4	1,2	postaci stoją jedna za drugą, kobieta z przodu, po prawej stronie mężczyzny	kobieta	10	2. poł. XIV w.
155	Limerick † ^o	-	cała, spękania, ślady polichromii	kość słoniowa/ kieł morsa	19,5	2,5	1,4	postaci stoją przodem do siebie, całują się	obie ręce zgięte w łokciach, psa, prawa ręka spoczywa na prawym boku kobiety	XIV w.	
156	Mediolan † ^{o216}	-	spękania, wytarta, brak kolca	kość słoniowa	9,0	2,4	1,1	lewa ręka opuszczona, prawą obejmują mężczyzną za szyję	lewa ręka ma opuszczoną, prawą przyciąga głowę kobiety	XIV w.; koniec XIV w.	
157	Berlin II † ^o	-	cała, spękania, ślady polichromii	kość słoniowa	29,4	2,3	1,3	postaci stoją jedna za drugą, kobieta z przodu, nieco po prawej stronie mężczyzny	lewa ręka ugięta w łokciu, dłońi prawej ręki spoczywa na łonie	2. poł. XIV w.	
								lewa ręka obejmuje kobietę w pasie, a prawą za ramiona	lewa ręką obejmuje kobietę za szyję		

²¹⁶ W www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/07E99FB9_b2885543.html zabytek zaklasyfikowano jako przypuszczalną rękojeść sztyletu.

158	Wiedeń II ↓ ²¹⁷	–	cała, wytarta, drobne ubytki powierzchniowe	kość słoniowa	–	–	–	postaci stoją lekko zwrócone ku sobie trzymają w ugiętej lewej ręce wianek prawy ręką gładzi podbródek kobiety	XIV w.
159	Rawenna † ^o	–	cała, spękania, ślady polichromii	kość słoniowa	26,0	2,0	–	postaci stoją obok jedna z drugą, kobieta po prawej stronie mężczyzny lewa ręka wyprostowana, prawa zgięta w łokciu lewa ręka spoczywa na prawej piersi kobiety	1370–1390
160	Tartu II	stare miasto	pęknięcia, uszkodzona podstawa i nasada, ogólnie zniszczona	kość	–	–	–	postaci stoją plecami do siebie – św. Jerzy wsparty prawą ręką na mieczu, z psem, smokiem lub lwem u stóp oraz siedmioszybowym kołem na lewym ramieniu; św. Jan Chrzciciel z tarczą z wizerunkiem baranka w lewej ręce	XIII–XIV w.

²¹⁷ R. Koechlin 1924, t. II, s. 407–408, nr 1133; w www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/674168ad_fb30a8d1.html podano, że przed II wojną światową zabytek znajdował się w Wiedniu.

ROZDZIAŁ III

Budowa rękojeści i surowiec

Trudności związane z omówieniem obu zagadnień wynikają z faktu, że duża część wykorzystanych informacji pochodzi z prac napisanych przez historyków sztuki, którzy prawie nie zwracali uwagi na budowę całych zabytków i ich części składowych, na kolejność ich rzeźbienia, na ślady produkcyjne oraz rodzaj zniszczeń. Niewiele lepiej jest z częścią informacji pochodzących z publikacji archeologicznych. Badacze obu dyscyplin nie określali kryteriów pozwalających jednoznacznie rozstrzygnąć, czy mamy do czynienia z rękojeścią noża, czy szpili, co jest istotne, gdyż czynności wykonywane przy ich pomocy narzucały odmienną budowę. Znacznym ułatwieniem byłby tu szczegółowy opis zabytku, w tym informacja, czy w rękojeści jest otwór na trzpień, jakie są jego wymiary i kształt. Na tym etapie badań można jedynie stwierdzić, że brak otworu wskazuje na rękojeść szpili lub szpatułki, albowiem kompletnie zachowane ich egzemplarze wykonane były, wnosząc z dokumentacji fotograficznej, z jednego kawałka surowca. W przypadku rękojeści noży najistotniejszym elementem przemawiającym za taką identyfikacją jest wyłamany otwór na trzpień noża. Uszkodzenie to obejmowało nie tylko nasadę i podstawę, ale często znaczną część trzonu, czyli wyrzeźbioną postać ludzką. Powstawało na skutek zbyt silnego nacisku podczas posługiwania się tym narzędziem. Przykładem jest rękojeść nr 46 z Berlina I (ryc. 2), która ma wyłamaną nasadę i dolną część trzonu, a w przypadku której w GIP nie ustalono jednoznacznie, czy należała do noża, czy szpili. Moim zdaniem do noża. Rozłupaniu rękojeści sprzyjało także niesymetryczne nawiercenie otworu na trzpień noża, co można zaobserwować w przypadku rękojeści noża nr 36 z Zurichu (ryc. 51c)¹. Należy także pamiętać, że rękojeść wykonana z kości długiej posiada jamę szpikową, w której trzpień noża mógł być dodatkowo mocowany przy pomocy szczeliwa. Wskazuje na to kształt i wielkość otworu oraz trzpienia w rękojeści nr 89 Elbląg II (ryc. 52g).

Wówczas, gdy brak jest informacji o otworze na trzpień, wskazówką przemawiającą za rękojeścią szpili może być profilowana, rozbudowana podstawa, zdobiona, tworząca niekiedy rodzaj konsolki (np. nr 82 Paryż II, ryc. 35; nr 143

---

¹ G. Keck 1999, ryc. na s. 37.

miejsce nieznanne, ryc. 47c; oraz szpile lub ich rękojeści w typie VI, ryc. 49), która nie tylko wykluczała nałożenie obejmy, ale również czyniła ją zbędną ze względów konstrukcyjnych. Można to zaobserwować w szpilach z zachowanymi kółkami. Taki kształt podstawy w przypadku rękojeści noży występuje sporadycznie (nr 110 Londyn IV, ryc. 41c).

Trudności przy rozróżnianiu rękojeści noży i szpil dobrze ilustruje przykład trzech bardzo podobnych stylistycznie zabytków: nr 105 's-Heerenberg II (ryc. 40a), nr 106 Angers III (ryc. 40b) i nr 111 Frankfurt nad Menem (ryc. 40c). Pierwszy (bez podstawy) i trzeci uznano za statuetki religijne przerobione na rękojeści noża lub szpili. A zatem powinny mieć otwór na trzpień. Tymczasem, ze względu na to, że trzecia rękojeść ma profilowaną podstawę, należałoby raczej spodziewać się, że jest to rękojeść szpili, choć nie wiemy, czy podstawa jest jej integralną częścią. Wątpliwość wynika z faktu, że w dokumentacji GIP, na dolnych płaszczyznach statuetek znajdują się niekiedy otwory służące do mocowania podstaw, często profilowanych. Druga rękojeść (bez podstawy) zapewne pierwotnie była również statuettką. Uznano ją za rękojeść noża lub szpili, ale nie znamy przesłanek tej identyfikacji.

Brak określenia surowca, z którego wykonano rękojeści i całe przyrządy lub wątpliwości co do jego rodzaju są konsekwencją braku badań archeozoologicznych i nieumiejętności rozróżnienia poroża i kości słoniowej od kości oraz kości słoniowej od kłów morsów. Nie trzeba dodawać, że w istotny sposób utrudnia to dalsze rozważania. Można jedynie zauważyć, na ile pozwala na to jakość materiału ikonograficznego, że większość zabytków wykonanych z kości słoniowej jest doskonalsza technicznie i ma znacznie rozbudowany program. Ponadto, jakkolwiek wszystkie trzy rodzaje przyrządów były przeznaczone w większości dla ludzi z wyższych warstw społecznych, to można założyć, że szpile i szpatułki jako przyrządy toaletowe były częściej niż rękojeści noży wykonane z kosztowniejszego surowca.

Mimo podniesionych ograniczeń, w zebranych materiale można uchwycić cechy i prawidłowości w budowie rękojeści, które umożliwiają rozróżnienie przeznaczenia konkretnych zabytków.

Budowa rękojeści noży

Rękojeści noży należą do wszystkich typów klasyfikacyjnych, z takim zastrzeżeniem, że najmniej ich odnajdziemy w podtypie III/2 ukazującym kobiety trzymające książkę oraz w podtypie VI/1 z dwiema postaciami. Wzorcowa rękojeść noża powinna składać się z czterech elementów: trzonu (z wyrzeźbioną postacią lub postaciami), podstawy (na której one stoją i na którą można było niekiedy nałożyć obejmę przeciwdziałającą wyłamaniu trzpienia noża), nasady (służącej do osadzenia obejmy) oraz otworu na trzpień noża. Drugi i trzeci element mogą występować razem lub osobno. Niekiedy trudno jest jednoznacznie stwierdzić, bez autopsji, czy element poniżej trzonu jest podstawą czy nasadą.

Większość podstaw, podobnie jak wyrzeźbione postaci, wówczas gdy można to ustalić, jest spłaszczona i ma przekrój poprzeczny soczewkowaty, owalny (nr 43 Cieszyn, ryc. 52f), półowalny, okrągły (nr 133 Ludgershall Castle, ryc. 46d), półokrągły (nr 52 Kraków II, ryc. 18) lub nawet zbliżony do trójkąta (nr 136 Fishbourne, ryc. 46f). Niestety, tylko sporadycznie jest on opatrywany opisem i wymiarami. Wzajemny układ trzonów i podstaw może być dwojaki. W pierwszym przypadku podstawa jest bezpośrednim przedłużeniem trzonu i ma taką samą średnicę jak on. Bywa oddzielona od postaci tylko linią pojedynczego lub podwójnego dookólnego nacięcia, rzadziej kilkoma krótszymi nacięciami². W drugim przypadku trzon oddzielony jest od podstawy przewężeniem. Umożliwiało to ukazanie stóp lub obutych nóg powyżej kostek. Stopy są zwykle zredukowane do ukośnych linii lub oddane schematycznie po bokach trzonu. Jest to trudne do zaobserwowania, gdy brak jest widoku rękojeści z boku. Wyjątkowo trafiają się podstawy dwuczęściowe i profilowane, które tworzą rodzaj konsolki.

Podstawy mają bardzo zróżnicowaną wysokość, mieszczącą się w przedziale od 0,2 do 3,0 cm, ale są to dane pozyskane dla niewielkiej liczby egzemplarzy. Najwyższe odnajdziemy na trzech rękojeściach podtypu V/1 (nr 127–129, Čáslav, ryc. 45; Kraków I, ryc. 17; Bardo, ryc. 16). Liczą one około 2,5, 2,3, 3,0 cm i wyróżnia je stosunek do wysokości trzonów, który wyraża się jak 1:3,1, 1:4,2 i 1:3. Zbliżone proporcje mają też rękojeści nr 2 z Nijeklooster – około 1:5,3, i nr 113 z Obřan (ryc. 43) – około 1:4. W kilku innych rękojeściach, dla których dysponuję danymi, stosunek ten zawiera się w przedziale od około 1:7,5 do 1:22,2. Nie ulega wątpliwości, że w przypadku niskich podstaw nie można było nałożyć na nie obejm i pełniły one jedynie funkcję dekoracyjną.

W opisach rękojeści nie zwracano uwagi na kolejność powstawania poszczególnych jej elementów. Tymczasem jest to istotne przy określaniu funkcji podstaw. W przypadku, gdy są one prostym przedłużeniem trzonu, można dostrzec, że sfałdowania szat są przecięte dookólną, poziomą linią oddzielającą podstawę. Oznacza to, że wyodrębniono ją po wyrzeźbieniu postaci. Ilustrują to przykłady rękojeści: nr 31 Ribe I i nr 91 Będzin (ryc. 15). Odwrotną kolejność obserwujemy na rękojeściach: nr 85 Kalmar III (ryc. 36a) i nr 128 Kraków I (ryc. 17).

Przyczynkiem do kolejności rzeźbienia rękojeści noży jest zabytek nr 104 z Krakowa III. Wyrzeźbiona na nim kobieta stoi na niskiej podstawie. Na przedłużeniu podstawy, oddzielona dookólnym nacięciem, znajduje się niekształtna, nieobrobiona część, będąca zapewne różą poroża jelenia. Liczy ona 1,6 cm długości i 2,6 cm szerokości. Nie sposób stwierdzić, czy miała być ona odcięta w całości, czy też zamierzano wyrzeźbić z niej nasadę (ryc. 19). Rękojeść ta to ewidentnie nieukończony produkt i została porzucona z powodu wzdłużnego pęknięcia, idącego przez $\frac{3}{4}$ jej długości.

² M. Bencard (1975, s. 43) uważał, że rowek oddzielający trzon od podstawy służył do mocowania obejm, co nie ma uzasadnienia, ponieważ odnajdziemy go również na szpilach.

Następny element, nasada, pojawia się tylko w części rękojeści. Bywa, że niekiedy trudno ustalić, czy mamy do czynienia z podstawą, czy z nasadą, zwłaszcza gdy nie są one wyróżnione w opisach. Wątpliwości tych nie ma wówczas, gdy rękojeści mają zarówno podstawę, jak i nasadę (np. nr 67 Nantes I, ryc. 26b; nr 123 Wyszehrad). W tym przypadku oraz wówczas, gdy rękojeści mają tylko nasadę, to średnica jej jest mniejsza od średnicy podstawy lub trzonu (np. nr 18 Burg Bourscheid; nr 32 Herlufsholm; nr 47 Anklam; nr 85 Kalmar III, ryc. 36a). Zwężenie średnicy nasady umożliwiało nałożenie obejmmy tak, aby nie wystawała poza szerokość podstawy lub trzonu. Ponadto, w części egzemplarzy płaszczyna boczna nasady jest nieznacznie ścięta w kierunku główki (np. nr 6 Ryga II, ryc. 22c; nr 13 Lund I, ryc. 53; nr 16 Kalmar I, ryc. 30c; nr 20 Prenzlau; nr 25 Dobbertin; nr 37 Kalmar II, ryc. 22d; nr 85 Kalmar III, ryc. 36a; nr 118 Roskilde I, ryc. 44a).

Istnieją też rękojeści noży bez podstaw i nasad³ (np. nr 1 Gandawa I; nr 30 Skania, ryc. 22f; nr 54 Londyn III; nr 64 Tartu I; nr 117 Niort, ryc. 42b; nr 133 Ludgershall Castle, ryc. 46d; nr 134 Southampton, ryc. 46e; nr 139 Kalmar VI, ryc. 47d; nr 141 Moguncja, ryc. 47f). Nie sposób jednak ustalić, czy jest to stan pierwotny, czy też wynik reperacji po uszkodzeniu ich dolnych części podczas użytkowania noża.

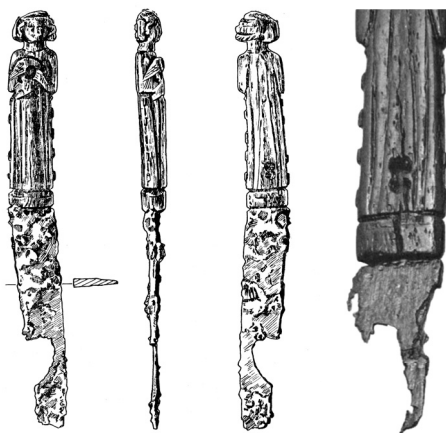
Proces niszczenia rozpoczynał się od pęknięć rękojeści. Aby zapobiec dalszemu jej rozszczepieniu można było wywiercić otwór na linii pęknięcia. Rezultat takiego zabiegu obserwujemy na tylnej stronie zabytku nr 34 z Rygi III (ryc. 50). Później dochodziło do wyłamania dolnej jej części z jednej lub obu stron i obruszenia albo wypadnięcia trzpienia noża. Naprawa polegała na odcięciu zniszczonych fragmentów i ponownym osadzeniu główki. Tak mogło się zdarzyć w przypadku rękojeści nr 15 z Oslo I (ryc. 29d), która liczy zaledwie 5,2 cm długości i obejmuje tylko tors mężczyzny z sokołem. Przemawia za tym także przycięta pod kątem spodnia jej płaszczyna.

Jeżeli zniszczenie było zbyt duże, obejmujące trzon, ale główka nie uległa uszkodzeniu, to można było osadzić ją ponownie w innej rękojeści. Tym można tłumaczyć brak trzpienia w wielu uszkodzonych egzemplarzach. Jeżeli złamaniu uległa natomiast główka, zwłaszcza w miejscu oddzielenia trzpienia, to usunięcie go z rękojeści mogło być trudne bez jej zniszczenia i wówczas ją porzucano, co obserwujemy w przypadku innych egzemplarzy.

Tylko sporadycznie zachowały się obejmmy rękojeści noży lub ślady po nich. Dwie z nich, zdobione, wykonane ze srebra, odnajdziemy na rękojeściach nr 58 z Ribe II (ryc. 24) i nr 124 z Solingen (ryc. 44e)⁴. Pierwsza jest w planie sześciokątna,

³ Pomijam rękojeści z całkowicie zniszczonymi dolnymi częściami.

⁴ Niezwykle bogato ornamentowana, emaliowana i innego kształtu obejmmy zachowała się na rękojeści noża z Sankt Petersburga (nieuwzględniony w tej pracy), por. s. 11 przyp. 4. Dokładny opis widocznych na niej dwóch scen figuralnych odnajdziemy na stronie www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/1a821742_04a34d06.html – tu obszerna literatura przedmiotu.

Ryc. 50. Nóż z rękojeścią podtypu I/2 nr 34 z Rygi III, mężczyzna trzyma ptaka na prawej ręce, lewą go karmi. Głównia przed i po konserwacji (widok z tyłu), widoczna próba zabezpieczenia rękojeści przed dalszym pękaniem za pomocą dwóch nawierconych otworów (A. Caune 1973, s. 395; I. Ose 2008, s. 575 ryc. 5).

szeroka na 1,0 cm. Jej zdobienie tworzą dwie poziome linie usytuowane wzdłuż obu krawędzi. Przestrzeń między nimi jest podzielona na sześć prostokątnych segmentów, wypełnionych stylizowanym ornamentem roślinnym (liśćmi), ale brak jej rozwinięcia uniemożliwia dokładny opis. Dopuszcza się, że segmenty mogły być wypełnione emalią⁵. Druga obejma, w planie kolista, ma ornament składający się z kółek z kropką w środku. Z braku jej rozwinięcia nie można podać ich liczby (zapewne osiem). Ponadto, na kilku innych rękojeściach zachowały się silnie skorodowane żelazne obejmy (nr 33 Ringkloster, ryc. 51; nr 88 Åhus, ryc. 9; nr 130–131 Bratysława I–II, ryc. 46a, b; i być może nr 146 Nowy Jork II, ryc. 44b) oraz przebarwienia, zapewne ślady po obejmie żelaznej (nr 95 Mahón) i miedzianej (nr 20 Prenzlau).

Nieznamość większej liczby omawianych zabytków i nieuwzględnienie procesu ich niszczenia spowodowało, że w polskiej literaturze przedmiotu, w odniesieniu do zabytku nr 38 z Torunia (ryc. 11) doszło do nieporozumienia merytoryczno-terminologicznego. Stwierdzono bowiem, że podstawa to miejsce „po skuwce, zapewne metalowej, która spinała(?) niegdyś trzpień i ostrze (!?) z oprawą kościanną”⁶. Autor tej wypowiedzi miał na myśli obejmę (okucie), gdyż skuwka spinała końce płytek okładziny w innym typie rękojeści⁷. Nigdy też skuwka nie „spinała”

⁵ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/9e6854c0_2811d90c.html.

⁶ Z. Połczyński 1990, s. 91.

⁷ Jest to odmienny konstrukcyjnie typ rękojeści (oprawki), składający się z płytek. W publikacjach archeologicznych natrafiamy na dużą dowolność w używaniu terminów opisujących rękojeści noży. Na zagadnienie to zwrócił uwagę Przemysław Michalik 2007, s. 17–21, ryc. 3.

Ryc. 51. Rękojeść noża nr 33 z Ringkloster koło Skanderborg z zachowaną skorodowaną żelazną obejmą (GIP).

ostrza (rozumiem, że autor miał na myśli głównię) z rękojeścią, a łączyła trzpień w kształcie listwy z płytkami okładziny. Nieporozumieniem była też dalsza część wypowiedzi: „na spodniej [tylnej – E. K.-H.] stronie zabytku [trzonu – E. K.-H.] widoczny jest mały otwór [ubytek – E. K.-H.] będący śladem po nicie metalowym łączącym trzpień z oprawą”, który miał zabezpieczać „przed obrotem rękojeści w stosunku do ostrza”⁸. Autor nie powiązał tego ubytku z wyłamaniem podstawy widocznym na przedniej stronie rękojeści. Podobne uszkodzenia w korpusie trzonu widoczne są na innych zabytkach, na przykład na przedniej stronie rękojeści nr 76 z Kolonii II (ryc. 34) lub tylnej stronie rękojeści nr 147 z Paryża VII, któremu towarzyszą ubytki w tylnej i przedniej części nasady (ryc. 48c). Powstały one w momencie wyłamania trzpienia, na skutek nacisku jego końca na ściankę otworu do jego osadzenia.

Długość zebranych rękojeści noży jest bardzo zróżnicowana⁹ i zawiera się między 5,2 a 12,1 cm¹⁰. Po wyłączeniu najkrótszej z nich, zapewne obciętej po uszkodzeniu (nr 15 Oslo I, ryc. 29d) i najdłuższej, liczącej około 12,1 cm (nr 124 Solingen, ryc. 44e), rozkład długości pozostałych 86 egzemplarzy poddających się pomiarom przedstawia się następująco: w przedziałach: 6,1–7,0 cm jest ich 10; 7,1–8,0 cm – 15; 8,1–9,0 cm – 37; 9,1–10 cm – 20; 10,1–11,0 cm – 4. Takie zróżnicowanie, dochodzące do 5 cm, sugeruje, że w rękojeści oprawiano główne

⁸ Z. Połczyński 1990, s. 91. Otwór znajduje się z tyłu postaci, mniej więcej na wysokości miednicy. Ma długość 0,9 cm i szerokość 0,2 cm. Umieszczenie w tym miejscu jakiegokolwiek nitu byłoby bezsensowne.

⁹ Uwzględniono tylko egzemplarze poddające się pomiarom.

¹⁰ Na podstawie nielicznych egzemplarzy G. Keck (1999, s. 43) oceniła ją na między 6 a 9 cm.

o różnej długości, a zatem i przeznaczenie noży musiało być odmienne. Nie można też zignorować możliwości, że długość rękojeści była zależna od tego, kto się posługiwał nożem, kobieta czy mężczyzna. Próbę przeprowadzono na rękojeściach typu I (tylko z postaciami mężczyzn) i II (z postaciami kobiet), zakładając roboczo (choć jest to ryzykowne posunięcie), że nożami z rękojeściami typu I posługiwali się mężczyźni, a noże z rękojeściami typu II służyły kobietom. W typie I długość 31 egzemplarzy mieści się między 6,6 a 10,0 cm i średnio miały one prawie 8,5 cm długości. W typie II długość 10 egzemplarzy zawiera się między 7,4 a 9,4 cm, co dało średnią prawie 8,6 cm. Zatem średnia długość rękojeści była prawie taka sama, co więcej – myśląca, sugeruje bowiem, że kobiety miały większe dłonie od mężczyzn.

Duże różnice obserwujemy w szerokości i grubości rękojeści noży. Dane o szerokości zebrano dla 62 egzemplarzy. Zawierają się one między 0,8 a 3,5 cm i trudno tu uchwycić jakieś prawidłowości. Jedno, co można stwierdzić, to że szerokość większości rękojeści wykonanych z kości mieści się w przydziale 0,8–2,5 cm (35 egz.). Najszersze rękojeści z tego surowca osiągają szerokość 2,15–2,5 cm (8 egz.). Rękojeści wykonane z kości słoniowej (12 egz.) osiągały przeciętnie szerokość od 1,6 do 2,5, ale odnajdziemy wśród nich zabytek węższy, liczący tylko 1,0 cm szerokości (nr 140 Paryż VI, ryc. 47e), oraz dwa zabytki znacznie szersze, mierzące 3,4 cm (nr 105 's-Heerenberg II, ryc. 40a) i 3,5 cm (nr 147 Paryż VII, ryc. 48c). Pierwszy był wtórnie użytą statuetką, a drugi to rękojeść z dwiema postaciami. Wśród rękojeści, dla których nie oznaczono ostatecznie gatunku surowca, wahając się między kością słoniową a kością (6 egz.), kością słoniową a kłami morsa (2 egz.), szerokość osiąga odpowiednio od 0,9 do 3,4 cm oraz 1,6 i 1,8 cm. Nieliczne rękojeści wykonane z poroża jeleni (4 egz.) osiągały szerokość od 1,7 do 2,4 cm, z poroża jeleni lub z kości (2 egz.) 1,3 i 1,5 cm, a z kła morsa (1 egz.) 1,8 cm.

Odnosnie do grubości rękojeści noży zebrano dane dla 39 zabytków. Grubość wykonanych z kości (19 egz.) mieści się między 0,5 a 1,8 cm, przy czym najgrubsza pochodzi z Elbląga II (nr 89, ryc. 12b). Nieco masywniejsze są rękojeści z kości słoniowej (9 egz.) osiągając 0,6–2,0 cm grubości. Dwa najmasywniejsze zabytki (nr 105 's-Heerenberg II, ryc. 40a; nr 117 Niort, ryc. 42b) mają odpowiednio 2,0 i 1,6 cm grubości. Sądzi się jednak, że pierwsza z nich pierwotnie była statuetką. W przypadku niepewnego surowca rękojeści wykonane z kości słoniowej lub kości (4 egz.) liczą od 0,7 do 1,3 cm grubości, z kości słoniowej lub kła morsa (1 egz.) – 1,4 cm. W przypadku kła morsa (1 egz.) jest to 1,3 cm, z poroża jelenia (3 egz.) – 0,5–0,7 cm, a z poroża jelenia lub kości (1 egz.) – 0,9 cm.

Z tych niekompletnych danych wynika, że masywność rękojeści noży była uzależniona od surowca, z którego je wykonano. Inne możliwości stwarzała bowiem kość słoniowa, inne kość bydlęca, poroże jelenia i kły morsa. Niestety, w odniesieniu do kości tylko wyjątkowo podawano, że użyto żebra lub kości długiej.

Surowiec użyty do produkcji rękojeści noży

Poczynione obserwacje są tu pełniejsze, gdyż na 127 egzemplarzy tylko w przypadku 4 zabytków (niemal 3,15%) nie określono surowca, a w przypadku 19 (prawie 12%) nie jest on pewny. Zebrane dane przedstawia Tabela VII. Wynika z niej, że większość rękojeści noży wykonano z kości (68 egz.), z reguły bez określenia jej rodzaju i gatunku zwierzęcia, z którego pochodziły. Tylko 3 razy rozpoznano ją jako kość bydłą i 1 jako przypuszczalną kość owcy. Na drugim miejscu lokuje się kość słoniowa (23 egz.). W 10 przypadkach nie rozstrzygnięto, czy jest to kość słoniowa, czy kość, a 3 razy uznano, że może to być kość słoniowa lub kły morsów. Z kłów morsów wykonano 2 rękojeści. Poroże jeleni wykorzystano przy produkcji 9 rękojeści, po 1 razie zasugerowano, że może to być poroże lub kość jelenia, 3 razy kość lub poroże. Jeden raz surowiec określono jako drewno (nr 139 Kalmar VI)¹¹ oraz jako kość lub ząb(?) (nr 135 Oslo II). Znamienne jest również to, że do wyprodukowania większości rękojeści noży w typie I użyto kości (33 egz. + 4 egz. kość słoniowa/kość). W typie III brak jest natomiast rękojeści noży wykonanych z kości słoniowej, z wyjątkiem 2 egz., co do których nie ma pewności czy jest to kość słoniowa, czy kość.

Tabela VII. Surowiec (noże)

Rodzaj surowca	Liczba
kość słoniowa	23
kość słoniowa/kość	10
kość słoniowa/kły morsa	3
kły morsa	2
kość	68
kość bydłą	3
kość owcy?/kość	1
kość/poroże jelenia	3
kość bydłą/poroże jelenia	1
kość jelenia/poroże jelenia	1
poroże jelenia	9
drewno	1
kość/ząb?	1

¹¹ Por. s. 16 przyp. 16.

Interesujące jest rozprzestrzenienie rękojeści noży wykonanych z tych surowców. Oto zabytki z kości słoniowej znane są z całego obszaru ich występowania¹². Rękojeści z poroża lub kości jeleni grupują się na obszarze Europy Środkowej (nr 11 Pułtusk, nr 23–24 Greifswald I–II, nr 26 Schwerin, nr 42 Szczecin I, nr 49 Norymberga – choć tu nie znamy miejsca jej znalezienia, nr 70 Magdeburg, nr 104 Kraków III). Ponadto jest to Wielka Brytania (nr 133 Ludgershall Castle) i Luksemburg (nr 18 Burg Bourscheid). W odniesieniu do trzech innych rękojeści (nr 92 Ålborg, nr 128 Kraków I i nr 129 Bardo) oznaczenie tego surowca nie jest pewne. Rękojeści wykonane z kłów morsów odnajdziemy na obrzeżach Morza Północnego (nr 7 Hamburg I, nr 15 Oslo I) i Bałtyku, ale tu, w przypadku zabytków nr 35 z Elbląga I, nr 77 ze Szczecina II oraz z położonego dalej na południe nr 138 z Fürstenwalde, jako alternatywę podano kość słoniową. Można zatem rozważyć, czy rozprzestrzenienie zabytków z poroża nie przemawia za ich miejscową, środkowoeuropejską produkcją, a w przypadku rękojeści z kłów morsów za strefą północną. Istotne jest również to, że jak się przekonamy niżej, z kłów morsów, poroża i kości jeleni nie wykonano żadnej szpili i szpatułki.

Głownie

Ze względu na to, że tylko 14 zabytków ma zachowane głownie lub ich fragmenty, informacje o nich zebrano i zamieszczono osobno w Tabeli VIII. W zestawieniu nie uwzględniono rękojeści (20 egz.), w których zachowały się jedynie żelazne trzpienie.

Tabela VIII. Głownie

Podtyp, nr	Miejscowość	Stan zachowania głowni	Całkowita długość zachowanego zabytku	Długość głowni lub zachowanej jej części ¹³	Szerokość głowni	Uwagi
I/1, 34	Ryga III	ułamana na ok. $\frac{1}{5}$ długości	ok. 18,0 ¹⁴	ok. 8,1	ok. 1,7	
I/2, 35	Elbląg I	ułamana na ok. $\frac{2}{3}$ długości	20,55	11,7	2,5	

¹² W obliczeniach uwzględniono rękojeści o nieznanym miejscu znalezienia. M. Bencard (1975, s. 55) był zdania, że tylko noże z rękojeściami z kości słoniowej mogły należeć do przedstawicieli najwyższych warstw, inne wyprodukowano w miejscach lub na obszarze, na którym je znaleziono. Trzeba jednak pamiętać, że pogląd ten sformułował na podstawie zaledwie 24 zabytków typu I i VI, co stanowi 15% obecnego zbioru.

¹³ Z pominięciem trzpienia.

¹⁴ Wymiary przed konserwacją; G.F.W. Holtmann (1993, s. 298) podał 8 cm.

Podtyp, nr	Miejscowość	Stan zachowania głowni	Całkowita długość zachowanego zabytku	Długość głowni lub zachowanej jej części	Szerokość głowni	Uwagi
I/2, 40	Wiedeń I	ułamana na ok. $\frac{2}{3}$ długości	16,9	ok. 7,5	ok. 1,8	
I/2, 58	Ribe II	ułamana	ok. 12,0	ok. 1,5	ok. 1,1	srebrna obejmą z ornamentem roślinnym, być może emalowana
II/1, 63	Schleswig	ułamana na ok. $\frac{2}{3}$ długości ¹⁵	ok. 20,0	ok. 12,0	ok. 2,6	na przednim płacie głowni 3 punce
II/2, 77	Szczecin II	cała	17,0	8,0	1,7	głownia jednostronnie inkrustowana drutem miedzianym na płacie strony przedniej wzdłuż tyłca, 3 półkoliste wcięcia na szpicu ostrza
II/1, 83	Ganzen-dries	?	?	?	?	głownia znaleziona osobno, ale należąca do rękojeści o tym nr
II/2, 79	Bruksela	ułamana na ok. $\frac{2}{3}$ długości ¹⁶	?	?	?	
III/1, 88	Åhus	cała?	?	?	?	podano tylko, że jest to żelazny nóż, ale na fotografii widać obejmę lub ślad po niej

¹⁵ W opracowaniu I. Ulbricht (1984, tabl. 42:11) ukazano ten zabytek z głownią ściętą pod kątem prostym. W rzeczywistości zachowany fragment jest nieco dłuższy, w miejscu złamania zachował się bowiem wystający zadziór od strony ostrza (ryc. 31).

¹⁶ W literaturze przedmiotu (por. wyżej s. 44 przyp. 154) nie podano całkowitych wymiarów zabytku, a jedynie długość rękojeści.

Podtyp, nr	Miejsowość	Stan zachowania głowni	Całkowita długość zachowanego zabytku	Długość głowni lub zachowanej jej części	Szerokość głowni	Uwagi
IV/2, 114	Steyr	cała	18,0	10,0	ok. 1,4	
IV/3, 119	Lubeka II	ułamana na ok. 1/3 długości	?	?	?	
IV/3, 124	Solingen	cała	34	ok. 21,9	2,0	srebrna obejmą z ornamentem kółek z kropką w środku
IV/3, 125	Mauroux	cała	14,0	ok. 7,5	ok. 3,42	głownia ze stali damasceńskiej, inkrustowana srebrną nicią na płaszczyźnie strony przedniej
V/1, 129	Bardo	ułamana	17,3	8,3	1,8	

W zebranych materiałach odnajdziemy tylko 4 całe egzemplarze noży (nr 77, 114, 124, 125). Długość ich głowni mieści się między 7,5 a 21,9 cm¹⁷. O piątej głowni, przypuszczalnie całkowicie zachowanego noża z Åhus (nr 88), brak danych. Wszystkie głownie mają jednostronne ostrza o zróżnicowanej długości i o różnych kształtach, co sugeruje ich odmienne przeznaczenie. W przypadku noży ze Szczecina II, Steyr i Mauroux, długości rękojeści i głowni są zbliżone. Tylko nóż z Solingen ma głownię prawie o 10 cm dłuższą od rękojeści.

Spśród całkowicie zachowanych noży najciekawsze są trzy zabytki. Pierwszy, to nóż ze Szczecina II (ryc. 14). Jego głownia ma lekko wypukłe ostrze, zwięzające się dopiero na szpicu. Tu też znajdują się trzy półokrągłe, o różnej cięciwie łukowate wycięcia, dwa na tyłcu i jedno na końcu szpica. Wskazują one na wyspecjalizowaną funkcję noża, ale na obecnym etapie badań nie potrafimy jej ustalić¹⁸. Tylec jest prosty. Ponadto, przedni płaz głowni¹⁹, wzdłuż tyłca, jest jednostronnie

¹⁷ G. Keck (1999, s. 43) określiła ją na między 14 a 19 cm.

¹⁸ Nie znalazłam takiej głowni w opracowaniu G.F.W. Holtmanna (1993). Jest to jedyny, znany mi, taki zabytek. W artykule M. de Neergaard (2008, s. 51, ryc. 14) widoczne są noże stołowe z płasko lub wklęsło ściętym szpicem i jednym takim wycięciem na ostrzu, a na s. 57, ryc. 25 – na szpicu głowni (ryc. 72). Autorka podaje, że używano ich do jedzenia ryb. Nóż o takim kształcie, z trzema niewielkimi, półokrągłymi wcięciami na tyłcu, pozyskano w trakcie wykopalisk we Wrocławiu i dopuszczono takie samo przeznaczenie, J. Szajt 2018, s. 382, 386, ryc. 259a; por. A. Schultz 2011, ryc. 7–10.

¹⁹ Jest to strona głowni odpowiadająca przedniej stronie rękojeści. Bardzo podobnie zdobiona jest głownia noża pozyskanego ostatnio na zamku Pusty Hrad w Zwoleniu, M. Čierny, N. Beljak Pažinová, J. Beljak 2020, s. 378, rys. 5:2. Zabytek jest datowany na początek XIV w.

ornamentowany (inkrutowany) drutem miedzianym. Zdobienie to przypomina bordiurę w kształcie obramowanych dwóch przeplatających się wici roślinnych. Na rękojeści wyrzeźbiona jest kobieta z psem. To sugeruje, że nóż mógł być używany przez kobietę o wysokim statusie społecznym.

Drugi nóż pochodzi z Mauroux. Ma proste ostrze, lekko zwężające się dopiero przy szpicu, tylec jest prosty. Na jego przednim płazie fragmentarycznie zachowała się rozbudowana inkrustacja wykonana ze srebrnych nici. Tworzy ją kilka pasm prawie równoległych linii ułożonych w bardzo wydłużony trójkąt na długości około $\frac{2}{3}$ głowni. Część nici krzyżuje się lub ich zakończenia są pozwijane. Na rękojeści ukazano kobietę trzymającą puchar.

Na przednim płazie częściowo zachowanej głowni trzeciego noża, ze Schleswigu, wzdłuż prostego tyłka widoczne są trzy wybite w równych odległościach punce (ryc. 31). Brak widoku drugiej strony płazu uniemożliwia stwierdzenie, czy odznaczają się one na niej lub czy znajdują się tu inne znaki²⁰.

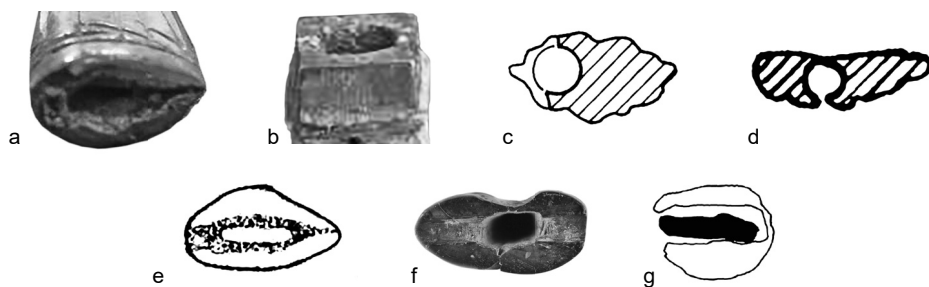
Głownie pozostałych noży mają następujące kształty. Nóż ze Steyr (ryc. 1b) ma głownię prostą, wysmukłą, łagodnie zwężającą się ku szpicowi, tylec prosty. W publikacji Alfreda Walchera von Moltheina jest ona skorodowana, natomiast w pozostałych publikacjach jest już po konserwacji i widać tylko niewielkie ubytki powierzchni spowodowane korozją²¹. Głownia noża z Solingen jest wąska i prosta, łagodnie zwężająca się ku szpicowi, tylec prosty. Wyróżnia się długością. O głowni noża z Åhus z braku danych nie można nic powiedzieć, podobnie jak o znalezionej osobno głowni noża z Ganzendries.

Osiem egzemplarzy (nr 34, 35, 40, 58, 63, 79, 119, 129) ma głownie zachowane fragmentarycznie na długości od około 1,5 do około 12 cm, przy szerokości od 1,1 do około 2,6 cm. Trzeba jednak pamiętać, że podczas konserwacji zdarza się, że tracą one ponad połowę zachowanej substancji. Tak się stało w przypadku zabytku z Rygi III, którego zachowana część głowni po wydobyciu mierzyła około 8,1 cm, a po konserwacji mniej niż połowę (ryc. 50). Wszystkie głownie miały jednostronne ostrza na całej zachowanej długości, przy czym głownia noża z Ribe II zachowała się w zbyt małym fragmencie, aby można było o niej cokolwiek powiedzieć, a dla fragmentów głowni noży z Lubeki II i Brukseli brakuje jakichkolwiek wymiarów²². Ukształtowanie tyłców jest minimalnie zróżnicowane, od prostego w przypadku większości głowni, do lekko wypukłego w nożu z Barda (ryc. 16). W innych egzemplarzach nie można tego określić. Długość i kształt najlepiej zachowanych fragmentów głowni wskazuje, że większość z nich była długością zbliżona do noża ze Steyr. To pozwala przyjąć, że głownia noża z Barda miała nie mniej niż 15 cm długości, a z Wiednia I – nie mniej niż 12 cm. Głownie

²⁰ I. Ulbricht (1984, s. 61) nie wspomina o nich.

²¹ Por. wyżej s. 17 przyp. 18.

²² Zachowana zapewne w ok. $\frac{1}{3}$ długości; H.-G. Stephan 1978, ryc. 23:4; G.F.W. Holtmann 1993, s. 296, 311, ryc. 131b, 320, fot. IIb.

Ryc. 52. Otwory na trzpień w rękojeściach noży, a – nr 55 Oxford (GIP), b – nr 67 Nantes I (GIP), c – nr 36 Zurich (G. Keck 1999, s. 37), d – nr 50 Castell y Bere (L.A.S. Butler, przy współudziale G.C. Dunning 1974, s. 92 ryc. 6 B1), e – nr 23 Greifswald I (P. Enzenberger 2007, s. 107, ryc. 51:11), f – nr 43 Cieszyn (fot. K. Firla, Muzeum Śląska Cieszyńskiego), g – nr 89 Elbląg II (rys. B. Kiliński).

noży z Elbląga I (ryc. 12a) i Schleswigu (ryc. 31) mogły być natomiast dłuższe. Szacunkowo można przyjąć, że osiągały nawet około 23 cm długości, co zbliżałoby je do noża z Solingen, którego głównia liczy około 21,9 cm. Podsumowując: zróżnicowanie kształtów i długości głów, najlepiej widoczne w przypadku zabytków ze Szczecina II i Solingen, przemawia za tym, że mamy do czynienia z nożami o odmiennym przeznaczeniu.

Z powodów oczywistych niewiele można powiedzieć o trzpieniach noży. Na egzemplarzach ze Schleswigu, Steyr, Lubeki II i Mauroux są one dwustronnie wyodrębnione, a w nożu z Solingen zapewne jednostronnie. W przekroju otwory na trzpień przyjmowały rozmaite kształty: soczewkowaty (nr 11 Pułtusk), kolisty (nr 36 Zurich, ryc. 52c; nr 50 Castell y Bere, ryc. 52d; nr 133 Ludgershall Castle, ryc. 46d; nr 134 Fishbourne, ryc. 46f), wrzecionowaty (nr 23 Greifswald I, ryc. 52e), prostokątny, zbliżony do kwadratu lub owalu (nr 43 Cieszyn, ryc. 52f; nr 67 Nantes I, ryc. 52b; nr 89 Elbląg II, ryc. 52g) oraz nieregularny (nr 48 Vysoké Mýto, ryc. 25a; nr 55 Oxford, ryc. 52a). Brak pomiarów głębokości otworów uniemożliwia określenie ich długości i kształtu. Jedynie w rękojeściach z Pułtuska, Cieszyna, Zurichu i Vysokého Mýta osiągała ona odpowiednio 3,4, 3,4, 4 i 4 cm. W pierwszej rękojeści przekrój podłużny otworu ma kształt trójkąta, którego podstawa jest niewiele mniejsza (1,9 cm) od szerokości podstawy rękojeści (2,1 cm).

Budowa szpil

Znacząco lepiej przedstawia się sprawa ze szpilami. W zebranych materiale odnajdziemy 20 egzemplarzy całych szpil lub z prawie kompletnie zachowanym kolcem²³ (nr 4 Londyn I, ryc. 1a; nr 57 Paryż I; nr 68 Brugia III; nr 73 Angers II; nr 96

²³ W kilku przypadkach rysunki i fotografie szpil nie objęły kolców lub ukazują je fragmentarycznie.

Gandawa III, ryc. 39a; nr 98 Antwerpia, ryc. 39c; nr 99 Liège II, ryc. 39d; nr 100 Brugia II, ryc. 7e; nr 103 Eilean Donan, ryc. 39g; nr 120 Kolonia III(?); nr 121 Saint-Denis II, ryc. 44c; nr 132 Nantes II, ryc. 46c; nr 144 Florencja III, ryc. 47g; nr 148 Cambridge, ryc. 49a; nr 149 Bolonia, ryc. 497b; nr 153–154 Sankt Petersburg I–II, ryc. 49e, f; nr 155 Limerick, ryc. 49g; nr 157 Berlin II, ryc. 49i; nr 159 Rawenna, ryc. 49j;). W kolejnych 4 egzemplarzach postaci mają utracone głowy, ale kolec zachował się cały lub częściowo (nr 72 Cambrai; nr 74 Avignon II; nr 97 Hargicourt, ryc. 39b; i nr 101 Saint-Denis I, ryc. 39f). Sześć innych rękojeści przypisano szpilom, na co można się zgodzić ze względu na profilowaną podstawę (nr 12 Avignon I, ryc. 28a; nr 82 Paryż II, ryc. 35; nr 143 nieznanie miejsce, ryc. 47c; nr 150–151 Florencja I–II, ryc. 49c, d; nr 156 Mediolan, ryc. 49h). Należy jednak przypomnieć, że w odniesieniu do trzech z nich w GIP i literaturze przedmiotu wyrażono przypuszczenie, że może to być: stylus – Londyn I, rylec – Eilean Donan i przekłuwacz – Nantes II oraz rękojeść sztyletu – Mediolan. W przypadku rękojeści nr 106 z Angers III (ryc. 40b) sądzi się, że pierwotnie była statuetką o charakterze religijnym, przerobioną na rękojeść szpili lub noża. Brak informacji o istnieniu w jej podstawie otworu do osadzenia kolca uniemożliwia wiążące wypowiedzenie się w tej kwestii. W literaturze przedmiotu dopuszczano ponadto, że kolejne 11 zabytków mogło być rękojeściami szpil (nr 8 Angers I; nr 13 Lund I, ryc. 54; nr 26 Schwerin; nr 28 Liège I; nr 45 Arras, ryc. 5; nr 46 Berlin I; nr 49 Norymberga, ryc. 25b; nr 67 Nantes I; nr 81 Walencja; nr 126 Nowy Jork I, ryc. 44f; nr 147 Paryż VII, ryc. 48c). Jednak kształt ich podstaw i istnienie nasad oraz rodzaj uszkodzeń jednoznacznie wskazuje na rękojeści noży.

Teoretycznie szpile powinny posiadać trzon, podstawę, na której stoi postać lub postaci oraz kolec. Tymczasem wśród pozyskanych szpil można wyróżnić kilka egzemplarzy bez podstaw, w których trzon przechodzi bezpośrednio w kolec lub jest od niego oddzielony pojedynczym dookólnym nacięciem (Londyn I, Paryż I, Gandawa III, Nantes II, Eilean Donan, Brugia III). W innych, podstawy wmodelowano za pomocą dwóch lub trzech dookólnych nacięć, oddzielających trzon od kolca w postaci jednego, dwóch lub trzech półwałków (Angers II, Avignon II, Antwerpia, Liège II, Brugia II). Pozostałe rękojeści mają profilowane, rozbudowane podstawy, o bogatej ornamentyce.

Wszystkie egzemplarze szpil z zachowanym kolcem lub jego fragmentem wykonano z jednego kawałka surowca. Podstawy nie miały wobec tego charakteru funkcjonalnego, a wyłącznie dekoracyjny, a nasady były po prostu zbędne. Można zatem przyjąć, że otwory w podstawie rękojeści i nasady są tymi elementami, które pozwalają uznać konkretny zabytek za rękojeść noża, choć trzeba przypomnieć, że także w statuetkach istniały otwory pozwalające mocować je do podstaw. Wydaje się, że nasad nie powinno być również w szpilach dwuczęściowych, o ile takie istotnie istnieją, albowiem nacisk na część pracującą był minimalny i nie było potrzeby nakładania obejm. Istnienie takich szpil mógłby sugerować pozbawiony podstawy zabytek (szpila lub przekłuwacz) nr 132 z Nantes II (ryc. 46c), z bardzo

cienkim kolcem (prawie igłą), gdyby nie to, że jego widok z boku ukazuje wygięcie całego zabytku wynikające z kształtu i rodzaju użytego surowca, co wskazuje, że wykonano go z jednego jego kawałka.

W zachowanych egzemplarzach szpil można wyróżnić trzy rodzaje kolców. Pierwszy ma kształt mniej lub bardziej wysmukłego, długiego stożka. Jego długość jest niewiele większa od długości rękojeści. Drugi przypomina głownię noża, niekiedy lekko wygiętą, o przekroju wydłużonego prostokąta, trójkąta(?) lub owalu. Wygięcie to narzucał rodzaj użytego surowca, kość słoniowa (nr 148 Cambridge, nr 153 Sankt Petersburg I, nr 155 Limerick, nr 159 Rawenna). Wreszcie trzeci, to bardzo wydłużony ostrosłup o podstawie prostokąta (nr 149 Bolonia). Długość kolców jest zróżnicowana. Niektóre są niewiele dłuższe od rękojeści, inne nawet pięciokrotnie dłuższe.

Tabela IX. Szpile²⁴

Typ, nr	Miejscowość	Długość całkowita	Długość rękojeści	Uwagi	Stan zachowania
I/4	Londyn I	11,1		stylus?	cała
I/12	Avignon I	–	7,3		brak kolca
I/57	Paryż I	x 8,3			ułamany kolec
II/68	Brugia III	15,0			cała
II/72	Cambrai	x 14,0			brak głowy
II/73	Angers II	16,2	5,6		cała
II/74	Avignon II	x 6,1			brak głowy, ułamany kolec
II/82	Paryż II	–	5,8		brak kolca
III/96	Gandawa III	15,9			cała
III/97	Hargicourt	x ok. 16,0			brak głowy
III/98	Antwerpia	15,7	6,8		cała
III/99	Liège II	18,5			cała
III/100	Brugia II	17,5			cała
III/101	Saint-Denis I	x 11,2			brak górnej części
III/103	Eilean Donan	11,1		rylec?	cała

²⁴ Znak x oznacza egzemplarz uszkodzony.

Typ, nr	Miejscowość	Długość całkowita	Długość rękojeści	Uwagi	Stan zachowania
IV/120	Kolonia III	11,5			cała?
IV/121	Saint-Denis II	12,2			cała
V/132	Nantes II	13,9		przekłuwacz?	cała
V/143	miejsce nieznane	–	11,0		brak kolca
V/144	Florencja III	29,6			cała
VI/148	Cambridge	32,1			cała
VI/149	Bolonia	29,3			cała
VI/150	Florencja I	–	9,2		brak kolca
VI/152	Florencja II	–	9,5		brak kolca
VI/153	Sankt Petersburg I	x 23,0			ułamany kolec
VI/154	Sankt Petersburg II	19,7			cała
VI/155	Limerick	19,5			cała
VI/156	Mediolan	–	9,0	sztylet?	brak kolca
VI/157	Berlin II	29,4			cała
VI/159	Rawenna	26,0			cała

Całkowita długość kompletnie zachowanych szpil jest bardzo zróżnicowana. Większość mieści się w przedziale między 11,1 a 19,7 cm. Tylko sześć (Florencja III, Cambridge, Bolonia, Sankt Petersburg I, Berlin II i Rawenna) jest znacząco dłuższych. Liczą one odpowiednio 29,3, 29,3, 32,1, ponad 23,0, 29,4 i 26,0 cm. Z pomiarów wyłączono cztery szpile z Cambrai, Avignon II, Hargicourt i Saint-Denis I, gdyż wyrzeźbione postaci pozbawione są głów lub większych fragmentów górnej części trzonu. Sądzę, że nie osiągały one więcej niż 18 cm długości. Dwa najmniejsze egzemplarze (Paryż I i Avignon II) mają ukruszone końce kolców, były zatem o kilka milimetrów dłuższe, ale i tak ich długość nie przekraczała odpowiednio 9 i 7 cm.

Rękojeści szpil, zwłaszcza zebranych w podtypie VI/2, charakteryzuje jeszcze jedna cecha. Mianowicie zachowały się na nich ślady polichromowania lub polichromowania i złocenia (nr 148 Cambridge, nr 149 Bolonia, nr 150–151

Florencja I–II, nr 154 Sankt Petersburg II, nr 155 Limerick, nr 157 Berlin II, nr 159 Rawenna).

Surowiec wykorzystany do produkcji szpil (Tabela X)

Dla siedmiu zabytków (prawie 32%) szpil brak jest jednoznacznego określenia surowca (kość słoniowa/kość lub kieł morsa, poroże/kość). Aliści już na pierwszy rzut oka widoczna jest różnica surowcowa zachodząca między nimi a rękojeściami noży, także w rozkładzie ilościowym. Większość szpil lub rękojeści, o których sądzi się, że są ich częścią, wykonano z kości słoniowej (18 egz.). W przypadku pięciu kolejnych nie ustalono ostatecznie, czy jest to kość słoniowa, czy kość, a w po jednym kość słoniowa lub kieł morsa oraz poroże jelenia lub kość. Sześć razy surowiec określono jako kość, ale bez uszczegółowienia. Brak jest szpil wykonanych z kłów morsów oraz drewna.

Tabela X. Surowiec (szpile)

Rodzaj surowca	Liczba
kość słoniowa	18
kość słoniowa/kość	5
kość słoniowa/kieł morsa	1
kość	6
kość/poroże jelenia	1

Zasięg rozprzestrzenienia zebranych szpil obejmuje Francję, Belgię, Holandię, Niemcy, Wielką Brytanię i Irlandię oraz północne Włochy. Dwa zabytki z Sankt Petersburga zostały pozyskane zapewne we Francji, gdzie tworzył swoją kolekcję Aleksander Basilewski²⁵. Postaci wyobrażone na rękojeściach należą do wszystkich typów. Najwięcej szpil odnajdziemy w podtypie VI/1 (10 egz.) z dwiema postaciami (kobieta i mężczyzna) stojącymi w różnych pozach, głównie frywolnych oraz w podtypie III/2 (7 egz.) ukazującym kobiety trzymające książkę lub pudełko. W pozostałych typach szpile lub ich rękojeści pojawiają się rzadko. Pięć egzemplarzy odnajdziemy w typie II, po trzy w typach I, IV i V.

²⁵ Por. wyżej s. 17.

Łyzeczki do czyszczenia uszu (szpatułki)

Zbiór tych przyrządów higienicznych jest bardzo mały, obejmuje zaledwie trzy egzemplarze (nr 102 Paryż VIII; nr 112 Paryż IX i nr 158 Wiedeń II, ryc. 1c). Wszystkie wykonane są z jednego kawałka surowca. Mają budowę taką samą jak szpile z wydłużonym stożkowatym kolcem, z tym tylko, że nie jest on zakończony ostro, ale rozszerza się łódkowato, tworząc rodzaj miseczki, pozwalającej usunąć woskowinę z uszu. Długość dwóch pierwszych przyrządów wykonanych z kości wynosi odpowiednio: 8,3 i 11,2 cm. Dla trzeciego, z kości słoniowej, brak danych metrycznych. Ich rękojeści należą w kolejności do podtypów III/2, IV/1 i VI/1. Długość łyżeczki jest taka sama jak rękojeści lub do 1,5 razy większa. Postaci stoją na różnego kształtu podstawach o funkcji dekoracyjnej. Pierwsza i trzecia szpatułka są datowane na XIV w., druga na XV w.²⁶ Tak niewielki zbiór uniemożliwia wyciągnięcie innych wniosków, zwłaszcza, że wszystkie zabytki pochodzą ze zbiorów muzealnych i nie znamy miejsc ich pozyskania.

* * *

Podsumowując zróżnicowanie surowcowe zebranego zbioru, można postawić hipotezę, że zabytki z kości słoniowej wykonano w warsztatach zachodnioeuropejskich, z kłów morsów w warsztatach angielskich i skandynawskich, a z poroża w większości w warsztatach Europy Środkowej. To zróżnicowanie surowcowe, z wyłączeniem kości, ilustrują mapy 9–12. Uwzględniono na nich zabytki o nieznanym miejscu znalezienia oznaczone odmiennym symbolem.

---

²⁶ W kolejności: E. Du Sommerard 1883, s. 637 nr 8051; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/6B93CE00_ee7f7da0.html; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/674168ad_ff30a8d1.html; R. Koechlin 1924, t. II, s. 407, nr 1129bis; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/D95D0AD3_84844821.html.

ROZDZIAŁ IV

Uwagi o technice wykonania i stylistyce rękojęści jako elementach datowania i określania miejsc produkcji

Podniesione niedostatki opisu i dokumentacji powodują, że spostrzeżenia na temat technik produkcji rękojęści są powierzchowne, selektywne i przypadkowe. Trudności te pogłębia w nieco ponad 19% brak lub niepewne rozpoznanie surowca, z którego wykonano zabytki. Wszystko to ogranicza możliwości określenia kręgu warsztatów, w których wyprodukowano rękojęści i ich poziomu wytwórczego.

W literaturze przedmiotu przyjmuje się zazwyczaj, że omawiane zabytki powstały w wyspecjalizowanych zachodnioeuropejskich warsztatach, charakteryzujących się wysokim poziomem technicznym i artystycznym wytwarzanych przedmiotów, głównie niemieckich, francuskich, ale też włoskich i angielskich. Przyjmując ten pogląd, brano pod uwagę dystrybucję omawianych zabytków na znaczne odległości. W roli pośredników (w Europie Środkowej) widziano najczęściej kupców hanzeatyckich i duńskich¹. Nie wydaje się to w pełni uzasadnione, ponieważ poziom artystyczny, surowiec, a nawet zasięg występowania części zabytków skłania do wniosku, że mogły być one naśladownictwem, produkcją prowincjonalnych warsztatów zachodnioeuropejskich lub własną inwencją wyspecjalizowanych warsztatów działających w Europie Środkowej.

Podstawy datowania

Zadowalającego rozstrzygnięcia tego zagadnienia nie ułatwiają rozbieżności w datowaniu dużej części zabytków. Te z nich, które pochodzą ze starszych zbiorów muzealnych, w większości są pozbawione kontekstu archeologicznego i z zasady nie poddają się dokładnemu datowaniu. Są zwykle odnoszone ramowo do XIII–XIV w. lub do różnych faz XIV stulecia. W przypadku zabytków pozyskanych w trakcie badań wykopaliskowych ograniczenia w datowaniu spowodowane są

---

¹ Por. wyżej s. 38 przyp. 95.

zaleganiem ich w warstwach przemieszanych lub powstających w dłuższym okresie. Datowanie takich warstw bywa przenoszone na zabytki (np. nr 43 Cieszyn, nr 75 Arles, nr 127 Čáslav). Ale nawet wówczas, gdy rękajeści pozyskano z jednorodnej warstwy kulturowej narosłej w krótkim czasie, nie oznacza to automatycznie, że są one jej współczesne, albowiem użytkowanie tych przedmiotów mogło być długie. Dlatego nie dziwi, że w przypadku wielu zabytków z biegiem lat datowanie zmieniało się i w literaturze przedmiotu różnice między poszczególnymi ustaleniami dochodzą do 150 i więcej lat. Oznacza to, że tę samą rękajeść część badaczy odnosiła na przykład do pierwszej połowy XIII w., inni do schyłku XIV w. Należy też pamiętać, że dla 16 zabytków (10%) brak jest jakiegokolwiek datowania w dostępnej literaturze przedmiotu.

Uwzględniając powyższe ograniczenia, można stwierdzić, że większość rękajeści jest datowana na różne fazy XIII i XIV w. lub ramowo na stulecia XIII–XIV. Wyjątkowo pojawiło się bardzo szerokie datowanie na całe średniowiecze (nr 21 Greifswald III², nr 136 Fishbourne)³; na okres od około 1070 po około 1500 r. (nr 50 Castell y Bere)⁴; na XII–XIV w. (nr 75 Arles) – ale odnosi się ono do warstwy kulturowej⁵, oraz na XII w. (nr 141 Moguncja) – co ustalono w XIX w.⁶ Niekiedy dopuszczono wyprodukowanie rękajeści w XIV lub XV w. (nr 99 Liège II⁷; nr 110 Londyn IV, ale też w XIV–XV w.⁸), w XIV–XV w. (nr 44 Valenciennes)⁹; od końca XIV do początku XV w. (nr 95 Mahón¹⁰; nr 121 Saint-Denis II, również na XIII–XV w., XIII lub XIV w. albo XIV w.¹¹; nr 125 Maurox, także połowa XIV w.¹²); na późny XIV lub XV w. (nr 133 Ludgershall Castle, ale też XIII–XIV w.)¹³; na XV w. (nr 39 Londyn II¹⁴; nr 94 Paryż IV¹⁵;

² *Archäologie* 2016.

³ A. Down 1996, s. 210, ryc. nr 1.

⁴ museum.wales/collections/online/object/ce9d03dd-19c6-3d18-8e37-5fd6e16eb827/Medieval-bone-handle/.

⁵ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/eb096da0_4fc90f01.html.

⁶ L. Lindenschmit 1899, s. 408.

⁷ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/1e4762c_e8f34808.html.

⁸ W kolejności: www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/698C3AB0_7bbe115c.html; britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=465988partId=8&searchText=figure+of+St+Paul.

⁹ M. B[ertho] 2016, s. 139, nr 108.

¹⁰ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/68cb2aad_a7d22b8e.html.

¹¹ W kolejności: www.saint-denis.culture.fr/en.vignet_fich3.html; J.-F. Goret 2004, s. 117 ryc.; E. den Hartog 2012a, s. 20, nr 16; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/6c1c-38c8_85ca4c96.html.

¹² W kolejności; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/9BAA844F_e0466eb5.html; D. Klodzinski 1987, s. 93, fot.

¹³ W kolejności: D.M. Wilson, D.G. Hurst 1970, tabl. XIII BC, ale na s. 177 podaje XIV w.; A. MacGregor 2000, s. 163, nr 22.

¹⁴ collections.museumoflondon.org.uk/online/object/31622.html.

¹⁵ collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010113528.

nr 112 Paryż IX¹⁶; nr 120 Kolonia III¹⁷; nr 124 Solingen¹⁸; nr 127 Čáslav¹⁹; nr 137 Mstěnice²⁰); na XV lub XVI w. (nr 93 Paryż III²¹) i na wczesny XVI w. (nr 109 Rouen II²²). Zwraca uwagę datowanie rękowości pozyskanych w Skandynawii, niekiedy też w Holandii i Belgii, na lata 1250–1350²³.

Precyzja wykonania a datowanie

Przejdźmy do relacji zachodzących między poziomem wykonania zabytków i ich stylistyką a datowaniem. Już na pierwszy rzut oka można dostrzec, że w zebranych zbiorze natrafiamy na egzemplarze wyróżniające się wysokim lub stosunkowo wysokim poziomem artystycznym i technicznym, inne są standardowymi, a nawet schematycznymi, niekiedy wręcz topornymi wytworami warsztatów rogowniczych. Rzecz idzie przy tym nie tylko o kształt całej wyrzeźbionej postaci i jej proporcje, ale także o precyzję i kunszt oddania poszczególnych elementów, na przykład głowy postaci, rysów jej twarzy oraz rekwizytów. Obserwacje są jednak utrudnione z powodu niepełnej dokumentacji ikonograficznej i uszkodzeń zabytków.

W wyglądzie postaci istotnym elementem jest rysunek nóg. Stopy lub większe fragmenty nóg widoczne są prawie wyłącznie na przedstawieniach mężczyzn, choć nie na wszystkich. Na niebudzących wątpliwości wizerunkach kobiet szaty sięgają ziemi i stopy są z reguły niewidoczne. Odnotowano tylko trzy wyjątki. Pierwszy, to podwójna rękomość noża nr 152 z Genewy (ryc. 48d). Kobieta ma tu lewą nogę odsłoniętą aż do biodra, co jest motywowane charakterem ukazanej sceny. Druga noga jest niewidoczna. Rękomość datowana jest na około 1300 r. lub na lata 1370–1400. Istnieje jednak domniemanie, że może to być kopia z XIX w. lub zabytek nowożytny²⁴. Drugim odstępstwem jest postać na rękomości nr 140 z Paryża VI (ryc. 47e). Początkowo uznano, że jest to przedstawienie religijne, jednak bez określenia płci postaci, następnie rozpoznano w nim kobietę, biorąc zapewne pod uwagę kształt bioder. Szata postaci sięga nieco powyżej kostek. Na nią nałożony jest krótszy roboczy fartuch(?) zakładany przez głowę. Pozwoliło to na ukazanie prawidłowo ustawionych stóp. Rękomość jest datowana na drugą ćwierć lub na drugą

¹⁶ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/D95D0AD3_84844821.html.

¹⁷ R. Koechlin 1924, t. II, s. 407, nr 1130.

¹⁸ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/7383C772_631531e4.html.

¹⁹ J. Frolik i in. 1999, s. 45, nr 221 – datowanie prawdopodobne; ze względu na podobieństwo do rękomości nr 127 z Krakowa I, moim zdaniem, jest to druga połowa XIV w.

²⁰ V. Nekuda 1998, s. 111.

²¹ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/A2035B8A_a25d79e9.html.

²² www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/03C41804_f0803c3b.html.

²³ Np. M. Bencard 1975.

²⁴ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/7FF25DD9_513b30c9.html; por. wyżej s. 109 przyp. 215.

połowę XIV w.²⁵ Na trzeciej rękojęści (nr 143 nieznane miejsce, ryc. 47c) spod szaty kobiety wystają czubki obutych stóp. Jest ona datowana na koniec XIII w.²⁶

Na znacznej liczbie rękojęści z postaciami mężczyzn nie zaznaczono nóg, a skraj szaty postaci sięga bezpośrednio do podstawy lub nasady (np. nr 2 Nijeklooster; nr 11 Pułtusk, ryc. 13; nr 18 Burg Bourscheid; nr 20 Prenzlau; nr 22 Gandawa II; nr 27 Fryzja; nr 28 Liège I; nr 31 Ribe I; nr 32 Herlufsholm; nr 33 Ringkloster, ryc. 51; nr 34 Ryga III, ryc. 50; nr 58 Ribe II, ryc. 24; nr 85 Kalmar III, ryc. 36a; nr 88 Åhus, ryc. 9; nr 89 Elbląg II, ryc. 12b; nr 91 Będzin, ryc. 15; nr 110 Londyn IV, ryc. 41c; nr 127 Čáslav, ryc. 45; nr 128 Kraków I, ryc. 17; nr 129 Bardo, ryc. 16; nr 130 Bratysława I, ryc. 46a; nr 132 Nantes II, ryc. 46c (szpila). Ich datowanie jest zróżnicowane, ale najczęściej odnoszone są do drugiej połowy XIII – początku lub drugiej połowy XIV w. Należy też uwzględnić, że dwie z nich (z Fryzji i Liège I) nie mają kontekstu archeologicznego, a dwie inne (Prenzlau, Burg Bourscheid) nie są datowane. Istotne jest natomiast datowanie rękojęści z Gandawy II na okres przed 1290 r.²⁷ Stopy są niewidoczne również w przypadku rękojęści bez podstaw i nasad (np. nr 1 Gandawa I; nr 30 Skania, ryc. 22f i nr 117 Niort, ryc. 42), ale mogły być one odcięte przy reparaacji rękojęści.

Ukazanie nóg na wizerunkach mężczyzn było możliwe dzięki oddzieleniu podstawy od trzonu rękojęści. Na wielu rękojęściach stopy zaznaczono schematycznie lub symbolicznie po bokach postaci dwiema ukośnymi liniami poprowadzonymi między skrajem szaty a postawą (np. nr 3 Ryga I, ryc. 22b; nr 19 Hoeke; nr 25 Dobbertin; nr 26 Schwerin; nr 36 Zurich; nr 37 Kalmar II, ryc. 22d; nr 41 Brugia I; nr 42 Szczecin I, ryc. 10; nr 43 Cieszyn, ryc. 20; nr 52 Kraków II, ryc. 18; nr 53 Crowland; nr 135 Oslo II, ryc. 46g). Ich datowanie mieści się w XIII–XIV w. Nie wykluczam, że tak oznaczonych stóp jest więcej, ale częsty brak widoku postaci z boku utrudnia lub wręcz uniemożliwia dostrzeżenie tego elementu. Ponadto, kilka rękojęści ma całkowicie zniszczone podstawy i dolne części trzonu. Nie można zatem wykluczyć, że i na nich były widoczne stopy.

Na kilkunastu rękojęściach widoczne są obute nogi, odsłonięte nieco powyżej stóp. Są zbyt cienkie, zwrócone najczęściej palcami do siebie, ustawione zwykle po bokach postaci, zaznaczone płytkim reliefem: nr 6 Ryga II (ryc. 22c), nr 9 Hamburg II, nr 10 Bazylea, nr 16 Kalmar I (ryc. 30c), nr 24 Greifswald II, nr 40 Wiedeń I, nr 48 Vysoké Mýto (ryc. 25a), nr 49 Norymberga (ryc. 25b), co utrudnia ich dostrzeżenie w materiale ikonograficznym (np. nr 123 Wyszehrad). Niekiedy prawa noga jest widoczna z boku, a lewa z tyłu (nr 145 Roskilde II, ryc. 4; nr 152 Genewa, ryc. 48d). Jedynie na rękojęści nr 160 z Tartu II stopy zwrócone są palcami na zewnątrz. Datowanie tej grupy jest najczęściej odnoszone do końca

²⁵ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/5F917B77_54370900.html; por. wyżej s. 106 przyp. 204. .

²⁶ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/fe5eebbe_9bb46496.html.

²⁷ E. den Hartog 2012a, s. 10.

XIII–XIV w., ale rękowości z Hamburga II, Wiednia I, Norymbergi i Genewy nie mają kontekstu archeologicznego.

Wśród zgromadzonych zabytków odnajdziemy kilka rękowości o odmiennej rzeźbie nóg. Oto na rękowości noża nr 93 z Paryża III (ryc. 37b) mnich ma prawidłowo ustawione gołe stopami, z widocznymi tylko palcami, ale za to dokładnie wyrzeźbionymi. Jest ona datowana na XV lub XVI w.²⁸ Na rękowości szpili nr 121 z Saint-Denis II (ryc. 44c) widoczne są ustawione prawidłowo stopy mężczyzny powyżej kostek. Zabytek jest datowany na XIII i XIV w. lub, co bardziej prawdopodobne, na późny XIV – wczesny XV w.²⁹ Bardziej zróżnicowany widok nóg pojawia się na rękowościach szpil i szpatałki w typie VI (nr 150–151 Florencja I II, ryc. 49d; nr 153 Sankt Petersburg I, ryc. 49e; nr 155 Limerick, ryc. 49g; nr 156 Mediolan, ryc. 49h; nr 158 Wiedeń II, ryc. 1c; nr 159 Rawenna, ryc. 49j). Mężczyźni odziani są w krótkie szaty odsłaniające poprawnie ustawione nogi do kolan i powyżej kolan, w różnych pozycjach. Tylko na szpili podtypu V/3 nr 144 z Florencji III (ryc. 47g) mężczyzna ma nogi ustawione po bokach i odsłonięte do kolan. Zabytki te nie mają kontekstu archeologicznego i są w większości datowane na drugą połowę XIV w. lub na całe to stulecie. Prawidłowo ustawione obute(?) nogi, widoczne prawie do kolan, odnajdziemy również na rękowości szpili nr 68 z Brugii III. Identyfikacja płci postaci nie jest jednak pewna. Datowanie tego zabytku jest szerokie – między rokiem 1300 a 1500.

Wyrzeźbienie rąk sprawiało rzemieślnikom niekiedy trudność, wówczas są one zbyt krótkie, cienkie, niekształtne, słabo opracowane. W typie I ręka, na której siedzi ptak, odziana jest w rękawicę sokolniczą, niekiedy dość schematycznie oddaną. Wyjątkowo rękawica jest nałożona również na drugą rękę (nr 10 Bazylea, ryc. 28a; nr 20 Prenzlau, ryc. 28c). Na kilku rękowościach podtypu I/3 (nr 53 Crowland, ryc. 23a; nr 54 Londyn III, ryc. 23b; nr 55 Oxford, ryc. 23c; nr 56 York, ryc. 23f; nr 58 Ribe II, ryc. 24; nr 59 Coventry, ryc. 23e) prawa dłoń postaci, ułożona poniżej lewej ręki na berle, ma wyprostowane dwa palce (wskazujący i środkowy). Podobne ułożenie prawej ręki odnajdziemy na rękowościach nr 15 z Oslo I (ryc. 29d), nr 16 z Kalmaru I (ryc. 30c) i nr 17 z Cirencester (ryc. 27b), ale liczba wyprostowanych palców prawej ręki jest zróżnicowana i postaci trzymają nimi pęta. Datowanie obu grup jest szerokie, od początku stulecia XIII po cały XIV w., lub nie ma go wcale.

Najlepiej opracowanie ręce i dłonie odnajdziemy na przykład w podtypach IV/1 i V/3 z postaciami świętych i duchownych (nr 105 's-Heerenberg II, ryc. 40a; nr 106 Angers III, ryc. 40b; nr 110 Londyn IV, ryc. 41c; nr 138 Fürststenwalde, ryc. 47b; nr 144 Florencja III, ryc. 47g), w podtypie IV/2 z postaciami z instrumentami muzycznymi (nr 116 Visby II, ryc. 42a; nr 117 Niort, ryc. 42b) oraz na przedstawieniach z dwiema postaciami w podtypie VI/1

²⁸ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/A2035B8A_a25d79e9.html.

²⁹ W kolejności: J.-F. Goret 2004, s. 117 ryc.; www.saint-denis.culture.fr/en.vignet_fich3.html.

(np. nr 152 Genewa, ryc. 48d; nr 153 Sankt Petersburg I, ryc. 49e; nr 156 Mediolan, ryc. 49h; nr 157 Berlin II, ryc. 49i i nr 159 Rawenna, ryc. 49j). Rękojeści te są najczęściej datowane na XIV w., drugą jego połowę lub na jego schyłek, wyjątkowo na XV w. (Londyn IV)³⁰, ale część z nich nie ma kontekstu archeologicznego. Można też zauważyć, że zdecydowanie wyższy poziom artystyczny mają rękojeści przerobione ze statuetek oraz rękojeści szpil.

Rozważając spostrzeżenia dotyczące techniki i stylistyki przedstawień, trzeba brać pod uwagę, że nie muszą one zawsze przemawiać za tym, że rękojeści słabsze stylistycznie i technicznie to lokalne naśladownictwa wytworów warsztatów francuskich i niemieckich. Natrafiamy bowiem na nie na całym obszarze Europy Zachodniej. I odwrotnie, na obszarach oddalonych od tych centrów odnajdujemy rękojeści doskonale warsztatowo, ale co ważniejsze – reprezentujące typ nie-spotykany w innych częściach Europy. W tym przypadku wnioskowanie o nich jako o importach może być nieuzasadnione. Co więcej, można postawić hipotezę o wyprodukowaniu ich poza kręgiem północnofrancuskim i północnoniemieckim, do tego w tym samym warsztacie.

Przykładem są dwie dobre artystycznie i technicznie rękojeści podtypu V/1 z Čáslava i Krakowa I oraz podobna z Barda (nr 127–129, ryc. 45, 17, 15), które odnaleziono stosunkowo blisko siebie, za to w oddaleniu od zachodnioeuropejskich centrów produkcyjnych³¹. Co ważniejsze, jak dotąd nie znamy rękojeści tego podtypu z Europy Zachodniej. Postaci stoją na wysokiej podstawie, oddzielonej dookólnym nacięciem. Szkoda wszakże, że nie dysponujemy pewnym rozpoznaniem surowca, z którego je wykonano. W kolejności ma to być kość, poroże lub kość, poroże jelenia lub kość bydłęca.

Zabytek z Krakowa I przedstawia młodego, smukłego mężczyznę³² z trefionymi włosami spływającymi w lokach na kark i plecy, z precyzyjnie zaznaczonymi sześcioma ich pasmami, przedziałkiem z przodu głowy oraz skrajem fryzury na plecach. Rysy twarzy młodzieńca są szczegółowo opracowane. Widzimy wypukłe oczy z nawierconymi źrenicami, dobrze wymodelowany nos i policzki, usta i podbródek z dołkiem, a nawet dwie lekko łukowate, pionowe fałdki w kąciakach ust, nadające twarzy pogodny wyraz. Jedyne ugięte w łokciach ręce i ukryte w obszernej kieszeni górnej części szaty, opadającej poniżej przepasanej talii, są nieco za cienkie. Zaznaczono nie tylko brzeg kieszeni, ale wymodelowano także kształt ukrytych w niej dłoni. Postać jest odziana w długą, przepasaną i wyluzowaną w pasie szatę. Prostym ośmiu fałdom jej dolnej części odpowiadają głębiej zaznaczone, ukośne, odchyłone w lewo sfałdowania jej skraju. Przy prawym boku młodzieńca ma przytroczoną do paska sakiewkę. Umieszczono na niej znak

³⁰ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/8168da5e_7bbe115c.html.

³¹ Por. niżej.

³² Opisane cechy postaci, a zwłaszcza utrefione włosy, jednoznacznie, moim zdaniem, wskazują na mężczyznę, por. wyżej s. 104 przyp. 187.

przypominający pięcioramienną gwiazdę. Sam pasek nie jest wyrzeźbiony, a tylko zaznaczony wcięciem talii, widocznym z tyłu. Tu też, powyżej paska, zaznaczono dwa symetryczne, podłużne sfałdowania szaty. Z przodu pasek jest zakryty przez zwisającą kieszeń. Prząd szaty, od szyi w dół, jest ozdobiony pionową, wypukłą aplikacją w postaci drobnej ukośnej kratki, oddającej haft.

Ten sam poziom przedstawia rękkojeść z Čáslava, leżącego koło Kutnej Hory. Na niej również wyobrażono mężczyznę, tylko starszego, z dobrze widocznym zarostem (nie brodą), zaznaczonym drobnymi nakłuciami. Rękkojeść tę znam z niewielkiego schematycznego rysunku ukazującego postać z czterech stron, co uniemożliwia szczegółowe obserwacje. Na jego podstawie można jedynie stwierdzić, że część wyrzeźbionych elementów, jak modelowanie twarzy, utrefione włosy, układ rąk i pofałdowanie szat, są takie same, jak na rękkojeści z Krakowa I. I ten mężczyzna ma przytroczoną z prawego boku sakiewkę, z tym tylko, że ozdobioną czterema otworkami, układającymi się w krzyż.

Obie rękkojeści charakteryzuje dbałość o szczegóły, precyzja, staranność rysunku i wykonania. Ich podobieństwo stylistyczne i tematyczne sugeruje, że pochodzą z któregoś warsztatu Europy Środkowej, może z Polski lub Czech, gdzie istniały warsztaty snycerskie stojące na wysokim poziomie, mogące być wzorem dla warsztatów rogowniczych. Być może wykonał je ten sam rzemieślnik.

Trzeci zabytek odnaleziono w Bardzie. Jego odkrywcy sądzili, że mają do czynienia z wizerunkiem starej kobiety z głową spowitą w chustkę³³. Tymczasem jest to kaptur wkładany przez głowę. Jego dolny skraj jest wyraźnie oddzielony od szaty ze wszystkich stron, a szpic lekko zagięty do przodu. Za kobietą mogłaby przemawiać wyłącznie lekko wypukła linia bioder. Sądzę jednak, że na rękkojeści ukazano tęgawego mężczyznę. Samo przedstawienie jest mniej rozbudowane i słabsze technicznie niż dwa poprzednie. Ręce postaci są mniej proporcjonalne i nieco za krótkie, a twarz rysuje się mało wyraziście, co jest w dużym stopniu następstwem zatarcia rysunku na skutek długiego lub częstego używania noża. Szata postaci od pasa w dół jest lekko pofałdowana, a skraj jej prostych fałd jest z przodu nieznacznie odchylony ukośnie w lewo. Nie jest jednak przepasana w talii i tylko kieszeń, w której schowane są ręce, jest dobrze widoczna. Brak jest sakiewki.

Przykład tych trzech rękkojeści pozwala dostrzec, jak zwodnicze bywa datowanie poszczególnych zabytków. Zacznę od tego, że dwie pierwsze miejscowości, Kraków I i Čáslav, dzieli w linii napowietrznej odległość około 325 km, ale forma i stylistyka wyrzeźbionych postaci nasuwa przypuszczenie, że obie rękkojeści wyprodukowano w tym samym czasie, jakkolwiek ich wymiary są nieco inne. Rękkojeść z Krakowa I jest o 1,8 cm dłuższa. Oba zabytki są różnie datowane. Rękkojeść krakowska jest odnoszona wstępnie do połowy XIII w., choć warstwa mierzwy (nr 83A), w której ją odkryto, zalegająca w wykopie B, narosła po północnej stronie

³³ Por. wyżej s. 104 przyp. 189.

Ryc. 53. Fragmenty rękojeści noży podtypu VI/1 pochodzących z jednego warsztatu rogowniczego, mężczyzna z ptakiem na lewej ręce, karmi go prawą ręką, po lewej stronie stoi kobieta z utraconą głową na obu rękojeściach: a – nr 145 Roskilde II, b – nr 146 Nowy Jork II (GIP).

sukiennic między rokiem 1258 a około 1400³⁴. Rękojeść z Čáslava jest natomiast datowana prawdopodobnie na XV w.³⁵ Tak więc wyprodukowanie obu rękojeści dzieliłoby nawet ponad 150 lat, co jest nie do przyjęcia. Pomocna w dokładniejszym datowaniu jest trzecia rękojeść z Barda, odległego od obu miejscowości odpowiednio o około 235 i 115 km. Ona również może pochodzić z tego samego warsztatu. Datowano ją na okres od pierwszej połowy XIV do pierwszej ćwierci XV w., ze wskazaniem na drugą połowę XIV w.³⁶ I do tego okresu, moim zdaniem, należy odnieść dwie pierwsze rękojeści³⁷.

Potwierdzeniem przypuszczenia o istnieniu w Polsce warsztatów rogowiarskich stojących na wysokim poziomie jest, moim zdaniem, nieukończona rękojeść noża podtypu III/2 nr 104 z Krakowa III (ryc. 19), którą uznano za produkt francuski. Na przedłużeniu podstawy ma ona, oddzieloną dookolnym nacięciem, niekształtną, nieobrobioną część. Jest to zapewne część róży poroża jelenia. Być może zamierzano wykonać z niej nasadę. Pracę jednak przerwano, ponieważ rękojeść pękła prawie na $\frac{3}{4}$ długości, poczynając od tej nieobrobionej części. Nie sądzę zatem, aby był to produkt francuski, a krakowski, zwłaszcza że wykonano ją z poroża. Co więcej, porównanie stylistyki i precyzji wykonania tej rękojeści z innymi zabytkami podtypu III/2 skłania do zaliczenia jej do grupy o dość wysokim poziomie wykonania.

Jeszcze lepszym przykładem wskazującym na ten sam warsztat są dwie rękojeści należące do podtypu VI/1, nr 145 z Roskilde II (ryc. 48a, 53a) i nr 146 z Nowego Jorku II (ryc. 48b, 53b). W katalogu GIP opisano je błędnie, podając, że przedstawiono na nich mężczyzn, podczas gdy są to rękojeści z dwiema

³⁴ W kolejności: *Kraków* 2007, s. 260; informacja ustna od Sławomira Dryi.

³⁵ J. Frolik i in. 1999, s. 45, nr 221.

³⁶ Cz. Francke 1990, s. 221; Cz. Francke, J. Lodowski 1991, s. 198.

³⁷ Gdyby jednak kierować się cechami stylistycznymi dwóch pierwszych rękojeści, to okaże się, że identyczne ufyzowanie włosów opadających na ramiona i plecy było modne w Europie Środkowej jeszcze na początku XVI w., co można dostrzec na miniaturze *Koronacja na króla z Pontyfikału* Erazma Ciołka, pochodzącego z lat 1506–1518, pl.wikipedia.org/wiki/Pontyfikał_Erazma_Ciołka#/media/File:Koronacja_na_króla_Pontyfikał_Erazma_Ciołka.jpg, dostęp 6 III 2021 r.

postaciami³⁸. Drugą postacią jest kobieta, stojąca po lewej stronie mężczyzny, ale w obu egzemplarzach ma utraconą głowę. W przypadku rękojęści z Nowego Jorku nie znamy miejsca jej pochodzenia. Dziwi jednak fakt, że nie dostrzeżono, że jest ona identyczna ze znaną od lat rękojęścią z Roskilde II, włączoną wcześniej do tego zbioru.

Identyczność obu rękojęści, mimo że fotografia rękojęści z Nowego Jorku II ukazuje ją tylko z przodu, doskonale widać w rysunku elementów głowy mężczyzny (króla) – brwi, oczy z zaznaczonymi źrenicami, nos, usta, fryzura, w wyrazie twarzy oraz w układzie obu rąk, w „ząbkowaniu” dolnej części szaty i w jej sfałdowaniach oraz w czterech guziczkach pod szyją. Taki sam układ sfałdowań mają szaty kobiet. Identycznie wyrzeźbiony jest ptak, nieco odmiennie tylko oddano jego upierzenie. Na obu rękojęściach są to podłużne linie na ogonie i poprzeczne na szyi, ale na rękojęści z Roskilde II także na skrzydłach, a na rękojęści z Nowego Jorku II ptak ma na skrzydłach ukośną kratkę. Niewielka różnica w zarysie rękawic sokolniczych nałożonych na lewe ręce mężczyzny wynika z niedoskonałości fotografii ukazującej zabytek z Nowego Jorku II oraz z niewielkiego jego uszkodzenia w tym miejscu. Rękojęść z Roskilde II wykonano z kości słoniowej(?), a dla rękojęści z Nowego Jorku II jako surowiec podano kość słoniową lub kość, czego nie sposób potwierdzić, albowiem znana jest ona tylko z fotografii. Z tego samego powodu nie można porównać wielkości obu zabytków. Sądzę jednak, że mają takie same wymiary lub zbliżone. Postaci na rękojęści z Roskilde II stoją na niewysokiej podstawie. Między nią a skrajem szaty mężczyzny widać z prawego boku i z tyłu obute nogi do połowy łydek (ryc. 4). Niestety, tego elementu nie dostrzeżemy na rękojęści z Nowego Jorku II, ponieważ do jej dolnej części, prawie na $\frac{1}{5}$ długości, przywarła nieokreślona substancja, pochodząca być może ze skorodowanej obejmmy lub resztek główki noża. Wymienione cechy obu rękojęści dowodzą, że pochodzą one nie tylko z jednego warsztatu, ale że wyszły spod jednej ręki. Dalszym ustaleniom stoi na przeszkodzie brak datowania zabytku z Nowego Jorku II. Rękojęść z Roskilde II Mogens Bencard datował szeroko na lata 1250–1350. Inne datowanie to XIV w., a wedle opinii Nationalmuseet w Kopenhadze, powstała ona około 1300 r.³⁹

Kolejnym przykładem prawie identycznych rękojęści są cztery zabytki odnalezione w Wielkiej Brytanii (w środkowej Anglii), należące do podtypu I/3 (nr 54 Londyn III, ryc. 23b; nr 55 Oxford, ryc. 23c; nr 56 York, ryc. 23f; nr 59 Coventry, ryc. 23e). Nie mają one odpowiednika wśród rękojęści znanych z kontynentu. Ukazano na nich kobiety⁴⁰ trzymające w lewej ręce krótkie berło sokolnicze⁴¹,

³⁸ Por. wyżej s. 14; E. Kowalczyk-Heyman 2018.

³⁹ M. Bencard 1975, s. 43–44, nr 3; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/e6a45fd1_47fe56c3.html.

⁴⁰ Por. wyżej s. 55 i s. 89 przyp. 117.

⁴¹ Por. wyżej s. 55.

na którym siedzi ptak. Prawa ręka postaci jest opuszczona i tylko jej dłoń jest zgięta w lewą stronę, a dwa wyprostowane palce spoczywają poniżej lewej ręki na berle. Kobiety ubrane są w długie szaty o prostych fałdach, z niewielkim, zaokrąglonym wycięciem pod szyją, obszytym lamówką. Wąskie rękawy mają w łokciach przewężenia obszyte lamówką i mankiety. Na głowach kobiety noszą niskie, ozdobne czółka ze spływającym na plecy welonem. Oczy mają nawiercone źrenice. Jakkolwiek początkowo nie było pewności co do surowca, z którego wykonano część z nich, to obecnie przyjmuje się, że jest to kość.

Trzy z tych rękojęści (nr 55, 56, 59) są identyczne do tego stopnia, że można przypuszczać, iż mogły powstać w tym samym warsztacie. Taki sam kształt ma bowiem spływający na plecy welon, identycznie wyrzeźbiono pofalowane jego brzegi po obu stronach twarzy, identyczny jest wizerunek ptaka i układ rąk postaci. Niewielkie różnice są widoczne w sfałdowaniu sukni. Datowanie rękojęści jest podobne. Pierwsza jest odnoszona do lat 1250–1350 lub do XIV w.⁴², druga do XIV w.⁴³, trzecia do XIII lub XIV w.⁴⁴ O rękojęści nr 54 z Londynu III trudno powiedzieć coś więcej, ponieważ znamy jej wygląd tylko z przodu, do tego ze słabo czytelnej fotografii. Mimo to nie można wykluczyć, że powstała także w tym samym warsztacie. Znalaziono ją poza kontekstem archeologicznym, jest niedatowana.

Czytelny związek z tymi rękojęściami wykazują dwa inne zabytki angielskie. Są to rękojęści podtypu V/1 nr 134 z Southampton (ryc. 46e) i nr 136 z Fishbourne (ryc. 46f) o bardzo zredukowanym programie, wykonane z kości. Na dobrą sprawę przestrzennie wyrzeźbiono na nich tylko głowy kobiet odzianych w długie suknie o pionowych, prostych sfałdowaniach, z ukrytymi rękami, nie widać zatem rękawów. Postaciom nie towarzyszą żadne rekwizyty, za to widoczne są górne części ich sukni. Na pierwszej rękojęści suknia ma trójkątny dekolt i jest zapięta na cztery guziczki. O drugiej można powiedzieć tylko tyle, że głowa na wysokości ramion jest oddzielona od tułowia poziomą linią. Głowy kobiet zdobią niskie ozdobne czółka ze spływającym na plecy trójkątnie zarysowanym welonem. Pierwsza rękojęść jest odnoszona do XIII w.⁴⁵, drugą datowano ogólnie na średniowiecze⁴⁶.

Równie oszczędna w rysunku i technice jest zaliczona do tego samego podtypu kolejna rękojęść angielska nr 133 z Ludgershall Castle, wykonana z poroża jelenia. Przedstawia kobietę (ryc. 44d)⁴⁷. Rękojęść jest płaska na stronie tylnej, a tylko strona przednia jest wypukła. Szczegóły ubioru oddano za pomocą nacięć prostych linii i jedynie rysy twarzy, włosy i nakrycie głowy mają głębszy relief, ale

⁴² W kolejności: M. Bencard 1975, s. 48–49, nr 13; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/b7a7c8b8_b475a530.html.

⁴³ *Blue Bridge Lane*, bdw.

⁴⁴ W kolejności: E. den Hartog 2012a, s. 23, nr 58; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/28f5adb5_a6fc75c1.html.

⁴⁵ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/addb6ec5_927d0389.html.

⁴⁶ A. Down 1996, s. 210, ryc. nr 1 – „post-Roman”.

⁴⁷ Por. wyżej s. 105 przyp. 197.

ze względu na zły stan zachowania jest to mało czytelne. Długa suknia o prostych fałdach jest zapięta pod szyją na cztery lub pięć guziczków. Po bokach w ten sam sposób zaznaczono szcążkowo proste rękawy, ale ręce są niewidoczne. Na plecach widać trójkątny kaptur. Na głowie postać ma również płaskie, zdobione czółko z krótkim welonem. Rękojęść jest datowana bardzo szeroko na XIII–XIV w., XIV w., późny XIV lub na XV w.⁴⁸ Datowanie ostatnich trzech rękojęści nie pozwala na jednoznaczne ustalenie, czy oszczędny ich program przemawia za tym, że są one starszą, jeszcze nierozwiniętą na gruncie angielskim formą, czy młodszą, zredukowaną.

Zwracają też uwagę dwie rękojęści nr 48 z Vysokého Mýta (ryc. 25a)⁴⁹ i nr 49 z Norymbergi (ryc. 25b) o rozbudowanym programie. Należą do podtypu I/2, odmiany *a* i prezentują dobry poziom wykonania. Pierwszą wyrzeźbiono z kości bydłowej, drugą z poroża lub kości jelenia. Na obu rękojęściach mężczyznom⁵⁰ z sokolem trzymanym na prawej ręce towarzyszy siedzący przy prawej nodze pies z podniesioną do góry głową, z tym, że na zabytku z Norymbergi, na skutek uszkodzenia trzonu, widoczny jest zaledwie jej niewielki fragment. Rękojęść z Vysokého Mýta, pozyskana w trakcie prac wykopaliskowych, jest datowana na pierwszą połowę XIV w. lub na XIV w.⁵¹, a z Norymbergi ma pochodzić z końca XIII w. – wczesnego XIV w., z XIV w. lub z drugiej jego ćwierci⁵². Nie ma ona jednak kontekstu archeologicznego i nie znamy miejsca jej pochodzenia. Obie rękojęści sprawiają wrażenie, jakby powstały w jednym warsztacie lub były naśladownictwem wspólnego wzorca⁵³. Łączy je wiele elementów: fryzura mężczyzny, opaska-diadem na włosach, ozdoba szaty przy szyi, długość szaty do połowy łydek i układ odsłoniętych dolnych części obutych nóg, ustawionych po bokach palcami do siebie, wyraz twarzy, zaznaczone źrenice. Różnice odnajdziemy w wizerunku i upierzeniu ptaka oraz w geście wykonywanym przez mężczyznę. Na rękojęści z Vysokého Mýta lewą ręką karmi on ptaka, a na rękojęści z Norymbergi – ptak ma głowę skręconą w prawo, a mężczyzna lewą ręką gładzi go po głowie.

Bardzo duże podobieństwo cechuje również sześć rękojęści podtypu III/1 z postaciami duchownych świeckich z księgą⁵⁴. Pochodzą one z trzech krajów: Szwecji (nr 85–87 Kalmar III–V, ryc. 36a–c; nr 88 Åhus, ryc. 9), Polski (nr 89

⁴⁸ W kolejności: A. MacGregor 2000, s. 163, nr 22; D.M. Wilson, D.G. Hurst 1970, s. 177, ale na tabl. XIII BC podaje to ostatnie datowanie.

⁴⁹ Leży koło Pardubic, na wschód od Pragi czeskiej.

⁵⁰ Nie rozumiem przesłanek, które umożliwiają uznanie postaci na rękojęści z Norymbergi za kobietę, por. wyżej s. 87 przyp. 108.

⁵¹ P. Sommer 1981, s. 317; tenże 1977, s. 120.

⁵² W kolejności: F. Comte, D. Gaborit-Chopin 1987, s. 151; W. Josephi 1910, s. 368, nr 649; H. Stafski 1965, s. 238–239, nr 214; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/173740da_4cc62dc4.html.

⁵³ Jej odkrywca, P. Sommer (1981, s. 315) był skłonny wiązać ją z warsztatem francuskim.

⁵⁴ Por. wyżej s. 63 przyp. 7–8.

Elbląg II, ryc. 12b)⁵⁵ i Estonii (nr 90 Parnawa, ryc. 36d). Pod względem warsztatowym i artystycznym plasują się na średnim poziomie. Widać to zwłaszcza na rękojęściach szwedzkich i estońskiej, których rysunek jest schematyczny. Wykonane są z kości, a stan ich zachowania jest bardzo zróżnicowany. Nie wszystkie znamy z obu stron, co utrudnia wychwycenie wspólnych cech. Podobieństwo jest najlepiej widoczne w odniesieniu do rękojęści z Åhus, Parnawy i Elbląga II, choć na tej ostatniej postać pozbawiona jest głowy. Duchowni są ubrani w długie szaty o prostych fałdach, przy czym na rękojęściach z Kalmaru III i V, Åhus i Elbląga II mają one po bokach, od pasa w dół, „ząbkowania”, w układzie po trzy ząbki. Wnioskując z widoku tylnej strony rękojęści z Åhus i Elbląga II, szaty mają proste sfałdowania idące od szyi po dolny jej skraj. Pod szyją są ozdobione rodzajem futrzanej lamówki wzdłuż płaskiego wycięcia. Wąskie rękawy są zapięte na guziczki, co najlepiej jest widoczne na rękojęści z Elbląga II. Identyczny jest również układ rąk i wygląd trzymanej w nich księgi. Duchowni trzymają ją w obu rękach ugiętych w łokciach, pośrodku klatki piersiowej. Lewą ręką podtrzymują ją od dołu, a prawa spoczywa na jej górnej krawędzi. Ornament ksiąg jest taki sam. Tworzy go ukośny krzyż na środku prostokątnej okładki.

Bardzo zbliżoną realizację tematu odnajdziemy na rękojęściach nr 91 z Będzina (ryc. 15) i nr 84 z Visby I. Na pierwszej wyrzeźbiono zakonnika (franciszkanina) w habicie przepasanym sznurem, z kapturem spoczywający na plecach, oznaczonym prostymi nacięciami. Trzyma on księgę w taki sam sposób, jak na omówionych rękojęściach, ale po lewej stronie. Jest ona ozdobiona ukośnym krzyżem z kropkami między ramionami. Na drugiej rękojęści duchowny świecki trzyma księgę ozdobioną poziomymi liniami po prawej stronie, w odwrotnym układzie rąk. Drugim elementem wyposażenia jest stula zwisająca z jego lewej ręki.

Datowanie rękojęści z Kalmaru jest szerokie i odnoszone do XIII–XIV w., końca XIII–XIV w. oraz do XIII lub XIV w.⁵⁶, ale należy uwzględnić, że odnaleziono je w trakcie badań wykopaliskowych w połowie XIX w., co nie pozostaje bez wpływu na to datowanie. Tylko rękojęści z Visby I, Åhus, Elbląga II, Będzina i Parnawy pochodzą ze współczesnych badań wykopaliskowych. Pierwsze dwie są odnoszone do początku XIV w. i do około 1300 r.⁵⁷ Rękojęści polskie są natomiast datowane: Elbląg II – koniec XIII w.⁵⁸ i Będzin – połowa XIII w.⁵⁹, a rękojęść

⁵⁵ Należy pamiętać, że Elbląg należał wówczas do państwa zakonu krzyżackiego, a Będzin leżał w Małopolsce tuż przy granicy ze Śląskiem.

⁵⁶ W kolejności: Kalmar III – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/f70e4a44_dbef532b.html; mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=114652; Kalmar IV – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/082cdc13_9b06d076.html; mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=114589; Kalmar V – www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/4ffd15f6_0ffc4061.html; mis.historiska.se/mis/sok/fid.asp?fid=114594.

⁵⁷ W kolejności: G. Westholm 2008, s. 657, ryc. 8, s. 658; A. W[ihlborg] 1975, s. 45.

⁵⁸ M. Marcinkowski 2006, s. 360.

⁵⁹ W. Błaszczuk 1982, s. 611.

z Parnawy jest odnoszona do schyłku XIII lub do XIV w.⁶⁰ Ze względu na postać franciszkanina, rękkojeść z Będzina należałoby raczej odnieść do drugiej połowy tego wieku. Ponadto zalegała ona pod warstwą rumowiska wczesnośredniowiecznego wału i czternastowiecznych warstw budowlanych. Analizując datowanie, należy uwzględnić wspomniane wyżej „ząbkowanie” szat. Skłonna byłabym zatem datować wszystkie egzemplarze na drugą połowę XIII w.⁶¹ Ponadto, biorąc pod uwagę uderzające podobieństwo rękkojeści tej grupy i obszar ich występowania, należałoby się zastanowić, czy nie są one produktami jednego warsztatu rogowniczego ulokowanego w basenie Bałtyku, może istotnie w Szwecji. Rękkojeść z Będzina może natomiast pochodzić z warsztatu środkowoeuropejskiego.

Ostatnią grupę rękkojeści bardzo podobnych do siebie odnajdziemy w podtypie III/2. Tworzy ją dziewięć rękkojeści szpil (nr 96 Gandawa III, nr 97 Hargicourt, nr 98 Antwerpia, nr 99 Liège II, nr 100 Brugia II, nr 101 Saint-Denis I, nr 103 Eilean Donan) oraz po jednej rękkojeści szpatułki (nr 102 Paryż VIII) i noża (nr 104 Kraków III). Ukazano na nich kobiety trzymające książkę (lub pudełko?)⁶². Surowiec, z którego je wykonano określono kolejno jako: kość, kość, kość słoniowa, kość słoniowa/kość, kość słoniowa/kość, kość słoniowa/kość, kość słoniowa, kość i poroże jelenia. Datowanie ich jest dość zgodnie umieszczane w XIV w.⁶³, jakkolwiek trzy z nich (nr 98, 99, 102) nie mają odniesienia archeologicznego i pochodzą ze zbiorów muzealnych w Belgii i północno-wschodniej Francji. Tylko pięć (Hargicourt, Gandawa III, Brugia II, Eilean Donan, Parnawa) pozyskano w trakcie badań wykopaliskowych, a szóstą (Kraków III) podczas kopania fundamentów. W kontekście innych rękkojeści tego podtypu, datowanie tej ostatniej na pierwszą ćwierć XV w. jest chyba zbyt późne.

Prawie identyczne są egzemplarze z Antwerpii (ryc. 39c) i z Liège II (ryc. 39d). Jest to widoczne w rzeźbie głowy, układzie szat sfaldowanych ukośnie z prawego boku w dół lewego oraz w trzymanym rekwizycie. Podobieństwo dostrzegamy również między uszkodzonymi rękkojeściami z Saint-Denis I (ryc. 39f), Hargicourt (ryc. 39b) i Eilean Donan (ryc. 39g), choć tu pojawia się kaptur na głowie kobiety. Zbliżone w rysunku są rękkojeści z Brugii II (ryc. 39e), Paryża VIII i Krakowa III (ryc. 19).

W literaturze przedmiotu nie ma zgodności co do identyfikacji rekwizytów trzymanych przez kobiety. Prostokątne przedmioty na rękkojeściach szpil z Antwerpii, Liège II i Brugii II, ozdobione czterema i dwiema kropkami w polu między dwiema równoległymi liniami, uznawane są za książkę lub małe pudełko (puszkę Pandory). Podobny przedmiot, ze wzorem z czterech kropek przedzielonych poziomą linią, widoczny na rękkojeści z Hargicourt, określono jako ewangelizator(?)⁶³, z Krakowa III (ryc. 19) jako psalterium (na co nie znajduję uzasadnienia),

⁶⁰ E. Heinloo, R. Vissak 2011, s. 157.

⁶¹ Por. niżej s. 182–186.

⁶² Por. wyżej s. 63–64.

⁶³ Por. wyżej Katalog pod nazwami miejscowości i Tabela III.

a z Gandawy III (ryc. 39a) i Eilean Donan (ryc. 39g), które są ozdobione poziomymi liniami, identyfikuje się z książkami, tak jak na rękojeściach noży nr 94 z Paryża IV (XV w., ryc. 38a)⁶⁴ i nr 95 Mahón (koniec XIV – początek XV w., ryc. 38b)⁶⁵. Nieco inny wzór odnajdziemy na książce widocznej na rękojeści szpatułki z Paryża VIII, ale ze względu na jakość fotografii trudno go opisać. Poziom wykonania i walory artystyczne wymienionych zabytków są zróżnicowane.

W odniesieniu do kilku innych rękojeści elementem przybliżającym datowanie mogłaby być wiewiórka towarzysząca kobietom na pięciu rękojeściach. Siedzi ona na lewym lub prawym ich barku: podtyp I/2 nr 46 Berlin I (ryc. 3), podtyp II/1 nr 64 Tartu I i nr 65 's-Heerenberg I (ryc. 33a), podtyp II/2: nr 80 Skania?/Ólandia? (ryc. 33b). Jedynie na rękojeści nr 122 Paryż V (ryc. 44d), podtyp IV/3, siedzi na lewym przedramieniu. Datowanie zabytków jest dość rozbieżne, obejmujące okres od połowy XIII w. po cały wiek XIV, ale tylko rękojeść z Tartu I (pierwsza połowa XIV w. lub XIII–XIV w.)⁶⁶ pozyskano w trakcie badań wykopaliskowych, ale w nawarstwieniach z XVII–XIX w.⁶⁷ Po uwzględnieniu różnic stylistycznych i warsztatowych, każdy z tych zabytków mógłby powstać w XIV w., choć w różnych jego fazach⁶⁸.

Omawiając technikę wykonania i poziom artystyczny rękojeści, należy również zwrócić uwagę na kilka egzemplarzy reprezentujących, jak dotąd, pojedyncze realizacje tematu, a stojących na dość wysokim lub wysokim poziomie artystycznym i technicznym. Można rozważyć, czy nie były one własną wizją rzemieślnika pracującego na czyjeś konkretne zlecenie. Należą do nich egzemplarze typu I, na przykład nr 13 Lund I, nr 14 Rotterdam, podtypu IV/2, nr 114 Steyr i rękojeści szpil podtypu VI/1.

Rękojeść z Lundu I, wykonana z kości słoniowej, przedstawia kobietę⁶⁹ zabawiającą się z sokołem (ryc. 54). Ptak siedzi na lewej ręce odzianej w rękawicę. Głowę ma oddzieloną od postaci kobiety i zwróconą na zewnątrz, w lewą stronę. W prawej ręce kobieta trzyma trudny do zidentyfikowania przedmiot, zapewne drugą rękawicę, a nie kapturek dla sokoła lub przynętę. Uwagę przyciąga suknia przepasana powyżej talii paskiem. Jego długi koniec z trzynastoma dziurkami dochodzi prawie do ziemi. Górna część sukni jest suto marszczona, z wyraźnie zaznaczonym wycięciem pod szyją i z nieco przedłużonym stanem. Spódnica układa się w regularne fałdy. Jej część z przodu i z tyłu zebrano w trzy duże fałdy, podniesiono, zawinięto i zatknięto za pasek. Umożliwiało to swobodne poruszanie się, na przykład w ogrodzie, podczas zabawy z ptakiem⁷⁰. Rękawy sukni są

⁶⁴ collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010113528.

⁶⁵ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/68cb2aad_a7d22b8e.html.

⁶⁶ A. Mäesalu 2008, s. 588, ryc. 6, s. 590 – różne datowania.

⁶⁷ M. Aun 1996, s. 452.

⁶⁸ Por. niżej s. 169–170.

⁶⁹ Por. wyżej s. 77 przyp. 50.

⁷⁰ Podkasywanie spódnicy było powszechne jeszcze w XIX w., co obserwujemy na obrazach ukazujących pracujące kobiety.

Ryc. 54. Rękojeść noża podtypu I/2 nr 13 z Lundu I, kobieta z sokołem (M. Rydbeck 1931, tabl. V).

obszerne, lekko pofałdowane. Wszystkie elementy twarzy są wyraziste, a układ ust oddaje lekki uśmiech. Postać ma nieco skośne oczy (bez źrenic) i zaznaczone powieki. Włosy tworzą misterną fryzurę, ułożoną w dwa pukle po obu bokach twarzy. Na nią nałożony jest diadem. Prawa dłoń postaci ma dobrze opracowane palce. Zabytek nie ma kontekstu archeologicznego, a jego datowanie umieszcza się od połowy XIII do połowy XIV w., od późnego XIII do wczesnego XIV w., do około 1400 r., do około 1300 r., od 1300 r. do pierwszej połowy XIV w., XIII lub XVI w., połowa XIV w.⁷¹

Kolejną rękojeść, z Rotterdamu (ryc. 28b), wykonano z kości słoniowej lub kości. Przedstawia kobietę trzymającą na lewej ręce sokoła, który spożywa pokarm trzymany w palcach tej ręki. W prawej ręce kobieta trzyma rekwizyt identyfikowany z poidelkiem lub przynętą. U stóp kobiety, pośrodku, leży pies (ryc. 26a). Zwracają uwagę starannie wymodelowane rysy twarzy. Włosy opina misterna siatka z romboidalnych pól z małymi kółeczkami na środku (ryc. 70a). Na nią nałożony jest diadem z pięcioma aplikacjami w kształcie czterolistnych kwiatków. Suknia jest oddana starannie, zwłaszcza udrapowanie jej dolnej części. Zabytek datowany jest na lata około 1375–1400, ale bez kontekstu archeologicznego⁷².

Na rękojeści ze Steyr (ryc. 1b) ukazano kobietę grającą na psalterium. Jest ubrana w wierzchnią, długą, pofałdowaną szatę. Z tyłu ma proste fałdy na całej długości. Z przodu jest natomiast rozcięta i rozchylona. Jej ukośnie ścięte poły

⁷¹ W kolejności: M. Bencard 1975, s. 48, nr 12; F. Comte, D. Gaborit-Chopin 1987, s. 151; M. Rydbeck 1931, s. 97–98; E.V. Philippovich 1961, s. 262; H. Pöppelmann 2009a, s. 544–545; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/B9F18D1D_4fb7b3d6.html; Å. Ahrlund 2018, s. 874.

⁷² W kolejności: G. Keck 1999, s. 43; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/D3536D9A_c133b4aa.html.

są po obu stronach ułożone w dwie fałdy. W rozcięciu widać spodnią suknię uszytą ze wzorzystej tkaniny, również pofałdowaną. Na wzór składają się poprzeczne prążkowania. Pod szyją suknia ma płaski dekolt. Włosy ułożone są w trzy pukle po obu stronach twarzy. Na nie nałożony jest diadem. Surowca rękojęści nie określono jednoznacznie. Ma to być kość słoniowa lub kość. Zabytek jest datowany na XIV w., późny XIV w. i na około 1400 r., ale bez kontekstu archeologicznego⁷³.

Niekiedy rzemieślnikom trudność sprawiało oddanie rysów twarzy. Widoczne jest to na rękojęści nr 58 z Ribe II (ryc. 24), wykonanej z kości słoniowej i przedstawiającej mężczyznę. O ile cała rękojęść technicznie stoi na dość wysokim poziomie, o tyle twarz mężczyzny ma rysunek schematyczny, z dużymi oczami z zaznaczonymi źrenicami, wyrazistym nosem i ustami oraz wymodelowaną długą, wąską szyją. Włosy, wyraźnie podzielone na pasma, z tyłu podwinięte są w wałek. Mężczyzna ubrany jest w długą, luźną szatę, zebraną na karku w symetrycznie rozchodzące się cztery fałdy. Wzdłuż boków jej dolnej części widoczne jest ciągłe „ząbkowanie”. Obszerne rękawy są pofałdowane. Lewą ręką mężczyzna trzyma długie berło sokolnicze, na którego grzędzie siedzi wyprostowany, widoczny z profilu ptak, z głową skierowaną w prawą stronę postaci. Ptak umieszczony jest pośrodku torsu mężczyzny, z lekkim przesunięciem w lewą stronę. Jego sylwetka jest wyraziście wymodelowana i częściowo oddzielona od postaci. W rysunku prawej ręki postaci zwracają uwagę dwa wyprostowane palce, wskazujący i środkowy, położone na drągu berła, kciuk natomiast obejmuje berło od spodu. Rękojęść jest datowana od połowy XIII po połowę XIV w.⁷⁴

Inny przykład to wykonana z kości rękojęść podtypu II/2 nr 75 z Arles (ryc. 55), datowana bardzo szeroko na XII–XIV w.⁷⁵ Ukazana na niej kobieta trzyma na prawej ręce psa, lewą obejmuje go za szyję. Ubrana jest w długą, prostą szatę o nieregularnych sfaldowaniach. Nosi nakrycie głowy w kształcie stożka, ze spływającym na plecy wąskim welonem. Po bokach twarzy widoczne są włosy. Sama twarz jest wyrzeźbiona bardzo schematycznie, żeby nie powiedzieć – topornie. Zaznaczone wąską kreską usta, szeroki i wydatny nos, małe oczy w postaci kropek oraz łuk brwiowy nadają twarzy tępy wyraz. Jeszcze bardziej toporna jest postać i twarz mężczyzny? (kobiety?) na rękojęści szpili nr 68 z Brugii III.

Należy też zwrócić uwagę na kilka charakterystycznych cech rysunku postaci i towarzyszących im rekwizytów, głównie w typach I i II, choć pełne i poprawne ich omówienie oraz wyliczenie nie jest możliwe ze względu na stan dokumentacji ikonograficznej i opisowej.

⁷³ R. Koechlin 1924, t. II, s. 406, nr 1126; A.W. Molthein 1912, s. 3, ryc. 4; E. den Hartog 2012a, s. 22, nr 54; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/20D0D334_56772e03.html.

⁷⁴ M. Bencard 1975, s. 36–37, 42, nr 1; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/9e-6854c0_2811d90c.html.

⁷⁵ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/eb096da0_4fc90f01.html.

Ryc. 55. Rękkojeść noża podtypu II/2 nr 74 z Arles, kobieta trzyma psa na prawej ręce, lewą obejmuje jego szyję (GIP).

Bardzo zróżnicowany jest sposób wyrzeźbienia ptaka w typie I. Na części rękkojeści jest zaznaczony płytszym lub głębszym reliefem (np. nr 1 Gandawa I; nr 15 Oslo I, ryc. 29d; nr 20 Prenzlau, ryc. 28; nr 32 Herlufsholm; nr 40 Wiedeń I; nr 55 Oxford, ryc. 23c), na innych jego sylwetka jest wymodelowana, jakkolwiek przylega do korpusu postaci (np. nr 6 Ryga II, ryc. 31c; nr 17 Cirencester, ryc. 27b; nr 36 Zurich, ryc. 29b; nr 42 Szczecin I, ryc. 21) lub wyraźnie odcina się od postaci, wykraczając poza jej obrys (np. nr 14 Rotterdam, ryc. 29b; nr 24 Greifswald II). Wyjątkowo głowa ptaka lub prawie cała sylwetka są wymodelowane przestrzennie. Obserwujemy to na rękkojeści nr 13 z Lundu I (ryc. 54). Ptak ma głowę zwróconą w lewo i jest częściowo oddzielony od postaci. Na rękkojeści nr 49 z Norymbergi (ryc. 25b) ma głowę skręconą w prawo i wysuniętą poza relief, a na rękkojeści nr 45 z Arras (ryc. 5) górna część jego tułowia jest oddzielona zarówno od torsu postaci, jak i od prawej ręki, z której pobiera on pokarm. Inne przykłady oddzielenia ptaka od postaci odnajdziemy na rękkojeściach nr 10 z Bazylei (ryc. 28a, 29a), nr 12 z Avignonu I (ryc. 30a) i nr 58 z Ribe II (ryc. 24).

Bardzo podobne w rysunku są psy trzymane na ręku przez kobiety w typie II. Są to niewielkie psy pokojowe, o dużych, opadających uszach, należące do tej samej rasy, podobnie jak psy siedzące lub leżące u stóp kobiet, widoczne na rękkojeściach nr 67 z Nantes I (ryc. 26b), nr 80 ze Skanii?/Ólandii? (ryc. 33b) i na rękkojeści podtypu I/1 nr 14 z Rotterdamu (ryc. 26a). Co dziwniejsze, podobne są także psy siedzące u stóp mężczyzn na rękkojeściach podtypu I/2 nr 48 z Vysokého Mýta (ryc. 25a) i nr 49 z Norymbergi (ryc. 25b) oraz na rękkojeści z podtypu IV/2 nr 117 z Niort (ryc. 42b), przedstawiającej dudziarza. Psy są tu większe i poza rękkojeścią z Rotterdamu mają łby uniesione do góry. W wizerunkach psów w typie II również wystąpiły elementy rzeźby przestrzennej. Poza płaszczyznę trzonu wysunięta jest głowa psa i gładząca ją ręka na rękkojeści nr 77 ze Szczecina II (ryc. 14)

i nr 80 ze Skanii?/Ölandii? (ryc. 33b) lub sama głowa – na rękojęściach nr 62 z Neu-Isenburga i nr 64 z Tartu I.

Na większości rękojęści typu I i na dwóch rękojęściach podtypu VI/1 starano się oddać charakterystyczne cechy upierzenia ptaków. Niestety, i w tym przypadku obserwacje utrudnia dokumentacja ikonograficzna, gdyż nie zawsze ptak jest widoczny w całości. Upierzenie oznaczano na wiele sposobów: za pomocą podłużnych nacięć na skrzydłach (np. nr 17 Cirencester, ryc. 27b; nr 35 Elbląg I, ryc. 12a; nr 47 Anklam), na skrzydłach i ogonie (np. nr 11 Pułtusk, ryc. 13; nr 16 Kalmar I, ryc. 30c; nr 43 Cieszyn, ryc. 20), tylko na ogonie (np. nr 39 Londyn II), podłużnych nacięć na skrzydłach i ogonie, poprzecznych na szyi (nr 145 Roskilde II, ryc. 48a), podłużnych nacięć na ogonie, poprzecznych na szyi i prostokątnej lub romboidalnej kratki na skrzydłach (nr 52 Kraków II, ryc. 18; nr 146 Nowy Jork II, ryc. 48b), podłużnych nacięć na skrzydłach z cętkami między nimi (nr 4 Londyn I, ryc. 1a), poprzecznych nacięć na skrzydłach i na ogonie (np. nr 8 Angers I; nr 36 Zurich, ryc. 29b), tylko na skrzydłach (np. nr 1 Gandawa I; nr 13 Lund I, ryc. 54), tylko na ogonie (np. nr 42 Szczecin I, ryc. 10), poprzecznych nacięć na skrzydłach i podłużnych na ogonie (np. nr 24 Greifswald II; nr 30 Skania, ryc. 22f; nr 33 Ringkloster, ryc. 51), ukośnych, przecinających się linii tworzących romboidalną kratkę na całym upierzeniu ptaka (np. nr 28 Liège I), na tułowiu i skrzydłach (nr 19 Hoeke), na tułowiu i skrzydłach, a na ogonie podłużnych nacięć (np. nr 5 Lille, ryc. 22a; nr 20 Prenzlau, ryc. 28c; nr 25 Dobbetin; nr 26 Schwerin; nr 29 Lund II, ryc. 22e; nr 32 Herlufsholm; nr 41 Brugia I) lub ukośnych, przecinających się linii tworzących romboidalną kratkę w środkowej części tułowia i częściowo na skrzydłach, przychodzących w linii proste na tułowiu, skrzydłach i ogonie (np. nr 38 Toruń, ryc. 11), romboidalną kratkę na skrzydłach (nr 50 Castell y Bere, ryc. 30b), prostokątną kratkę z cętkami na tułowiu i podłużne linie na skrzydłach i ogonie (nr 45 Arras), cętek na szyi i podłużnych linii na skrzydłach, przeciętych poprzeczną linią (nr 14 Rotterdam, ryc. 28b). Wyróżnia się odmienne upierzenie ptaka w postaci podłużnych cętek na skrzydłach (nr 58 Ribe II, ryc. 24), na skrzydłach i na ogonie (nr 49 Norymberga, ryc. 25b), na całym ptaku (nr 10 Bazylea, ryc. 28a, 29a), a także rozbudowanego ornamentu linii poprzecznych i podłużnych na skrzydłach i ogonie (nr 48 Vysoké Mýto, ryc. 25a). Zapewne należałoby zadać pytanie, czy takie zróżnicowanie rysunku upierzenia miało na celu oznaczenie gatunkowe ptaków, czy też było tylko wyrazem inwencji artystycznej rogownika.

Inną cechą bardzo wielu rękojęści jest zaznaczenie źrenic oczu postaci za pomocą nawierconych dziurek. W ten sam sposób oddano również oczy ptaka na części rękojęści typu I i w podtypie VI/1 oraz detale ubiorów i innych rekwizytów. Jednak wykorzystanie tego elementu dla przybliżenia czasu powstania rękojęści i warsztatu, bez poszerzonych badań ikonograficznych, jest bezprzedmiotowe.

ROZDZIAŁ V

Miejsca znalezienia rękoięści i ich wpływ na datowanie

Analizując (w obecnym stanie badań) rozprzestrzenienie omawianych zabytków, nawet po wykluczeniu tych o nieznanym miejscu pochodzenia, dostrzeżemy kilka skupisk na obszarach Europy Zachodniej i Środkowej (mapa 1). Pierwsze obejmuje północno-zachodnią Polskę (Szczecin), północno-wschodnie Niemcy, Danię i południową Szwecję, drugie – północno-zachodnie Niemcy, Holandię, Belgię, Luksemburg i północną Francję, trzecie – południową i środkową Anglię. Czwarte skupisko to południowa Polska, Czechy, Słowacja, Austria i Węgry. Nagromadzenie znalezisk na obszarach przytykających do Bałtyku i Morza Północnego przyczyniło się, jak sądzę, do postawienia tezy o powiązaniu tego faktu z obszarem działalności Hanzy, rzadziej Danii. Obawiam się jednak, że wyciąganie takich wniosków może być obciążone błędem wynikającym z intensywności i rozmieszczenia badań wykopaliskowych oraz tym, że znacząca liczba zabytków z drugiego skupiska pochodzi ze zbiorów muzealnych i nie znamy miejsc ich odnalezienia. Dlatego też są one datowane ramowo. Podobnie jest w przypadku części zabytków z pozostałych obszarów. Utrudnia to ich wykorzystanie w ustalaniu czasu ich powstania i zdeponowania.

Niewiele lepiej jest z interpretacją miejsc znalezienia rękoięści pozyskanych w trakcie badań wykopaliskowych, zwłaszcza starszych. Wynika to z odnajdywania ich w warstwach kulturowych między obiektami, w warstwach przemieszanych i zasypiskowych wkopów, budynków, śmietnisk i itp., w których zabytki pochodziły z różnych okresów i zalegały na wtórnym złożu. Najlepszym przykładem jest omówiona wyżej rękoięść nr 42 ze Szczecina I, datowana początkowo nawet na koniec IX w., połowę X lub na X w., ostatecznie na XIII–XIV w., ze wskazaniem na pierwszą lub na drugą połowę XIII w.¹ oraz dwie rękoięści nr 3 i 34 z Rygi I i III datowane odpowiednio od wczesnego XIII w., od jego połowy do

---

¹ T. Wieczorowski 1952a, s. 172–173; tenże 1952b, s. 342; M. Rulewicz 1964, s. 101, ryc. 40; L. Leciejewicz 1974, s. 178, 186–188; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/f978f0f6_655938d9.html.

połowy XIV w., na XIII – początek XIV w., przełom XIII i XIV w. i ramowo na XIII–XIV w.² Także rękoięść nr 127 z Čáslava znaleziona w warstwie z XV w. z dużym stopniem prawdopodobieństwa pochodzi z drugiej połowy XIV w.³ Dlatego też podejmując rozważania na temat miejsc znalezienia rękoięści i ich związku z datowaniem, należy zachować wyjątkową ostrożność badawczą.

Zagadnienia badawcze związane z miejscami pozyskania omawianych zabytków i ich wpływem na datowanie muszą być rozpatrywane w trzech płaszczyznach. Pierwszą jest miejscowość, drugą – miejsce w obrębie jej średniowiecznej zabudowy, trzecią – kontekst archeologiczny (obiekt lub warstwa kulturowa). Niestety, informacje zawarte w literaturze przedmiotu, nawet odnośnie do zabytków pozyskanych w trakcie badań archeologicznych, są często zdawkowe, a przez to mylące, co zostanie zegzemplifikowane niżej.

Zacznijmy od miejscowości, w których pozyskano rękoięść lub cały zabytek. Wiadomość, że znaleziono je w mieście, bywa niewystarczająca, zwłaszcza w przypadku dużych, współczesnych aglomeracji. Najczęściej podawano, że jest to obszar starego, nowego lub dolnego miasta. Jednak w innych przypadkach trudno jest ustalić, czy miejsce to istotnie znajdowało się w średniowieczu na obszarze miasta, czy była to jedna z otaczających je osad lub obiektów sakralnych. Przykładem jest rękoięść z wizerunkiem św. Katarzyny (nr 109 Rouen II, ryc. 41b), datowana na wczesny XVI w.⁴, znaleziona w trakcie badań wykopaliskowych w połowie XIX w. na wzgórzu św. Katarzyny, znajdującym się poza obszarem średniowiecznego miasta. W 1030 r. założono tu benedyktyńskie opactwo św. Trójcy, przemianowane następnie na św. Katarzyny i ufortyfikowane w XIV w. Brak informacji o kontekście znalezienia rękoięści uniemożliwia weryfikację jej datowania i pewne powiązanie z klasztorem.

Podobnie jest w przypadku innych klasztorów i kościołów wzniesionych w obrębie średniowiecznych miast i poza nimi oraz w położonych obok miast zamkach. Tu powstaje wątpliwość, czy określenia „przy”, „w pobliżu” i podobne należy powiązać z klasztorem lub zamkiem, czy traktować jako lokalizację w mieście. Jest to istotne, ponieważ ponad 1/3 zabytków (65 egz.) pozyskano właśnie na terenie obecnych miast (nr 1, 3, 4, 6, 13, 15–17, 20–24, 29, 31, 34–38, 43, 44, 47, 48, 51, 58–60, 63, 64, 66, 68–70, 72, 76–78, 81, 83–90, 92, 93, 95, 101, 104, 109, 110, 118, 119, 121, 125, 127, 128, 134, 135, 138, 145, 160). Kolejne cztery zabytki odnaleziono w obrębie umocnień miejskich (nr 45 Arras, nr 55 Oxford, nr 100 Brugia II, nr 116 Visby II), 1 egzemplarz (nr 19 Hoeke) w porcie, a inny

² W kolejności: V.P. Darkevič 1966, s. 44, nr 77; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/b399649e_a0d1bad5.html; E. den Hartog 2012a, s. 24, nr 93; I. Ose 2008, s. 575, ryc. 5, s. 576; i G.F.W. Holtmann 1993, s. 298; E.A. Rybina 2001, s. 295, ryc. 3:13; A. Caune 1973, s. 396, ryc. na s. 395; A. Caune 2009, s. 20–21, 22, ryc. 4 [a–b]; M. Bencard 1975, s. 54, nr 22–23 i www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/30c89a88_76876a38.html.

³ Por. wyżej s. 132 przyp. 19.

⁴ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/03C41804_f0803c3b.html.

(nr 123) w ogrodzie Bückl w Wyszehradzie na Węgrzech. Niektóre zalegały w rzece lub w jej namulach (nr 7 Hamburg I, nr 57 Paryż I, nr 79 Bruksela, nr 82 Paryż II, nr 140 Paryż VI) i choć przydano im nazwy miast, to związek ten może okazać się zwodniczy ze względu na możliwość przemieszczenia zabytków przez wody rzek na duże odległości.

Znaleziska kilkunastu rękoiści łączone są z klasztorami i kościołami. Ten fakt miałby istotne znaczenie przy datowaniu zabytków, albowiem zwykle znamy daty rozpoczęcia budowy tych założeń. Jednak przy bliższym rozpatrzeniu tego związku okazuje się, że tylko ich część pozyskano istotnie w obrębie zabudowań klasztornych i w okresie ich istnienia. Wyłączenie z tej liczby kilku zabytków spowodowane jest tym, że znaleziono je zaledwie w pobliżu klasztorów i kościołów lub w warstwie lub obiekcie poprzedzających ich wzniesienie. Z tego powodu związek z budowlą sakralną jest niepewny lub wręcz wykluczony. Przykładem jest rękoiść nr 55 z Oxfordu odkryta w fosie miejskiej (*Share Ditch*) koło kościoła św. Aldatesa, należącego do klasztoru zgromadzenia kanoników regularnych, inną pozyskano blisko klasztoru franciszkanów w Ålborg (nr 92), kolejną, Roskilde I (nr 118), znaleziono koło klasztoru cysterek, a następną, z Mahón (nr 95), odkopano na placu blisko kościoła św. Marii.

Nieprecyzyjne informacje spowodowały wadliwe powiązanie rękoiści nr 38 z Torunia z kościołem św. Mikołaja i klasztorem dominikańskim, a tym samym błędne jej datowanie. W poświęconym tej rękoiści artykule podano, że pozyskano ją na obszarze zajęтым przez wspomniany kościół i powiązano chronologicznie i funkcjonalnie z tym obiektem. W rzeczywistości rękoiść zalegała w wypełnisku jamy o nieokreślonym pochodzeniu, przeciętej przez wkop fundamentowy południowej ściany kościoła, po jego wewnętrznej stronie. Oznacza to, że wypełnisko jamy było starsze niż wkop pod jego fundamenty⁵. Ponieważ Toruń założono w 1233 r., a wznoszenie kościoła rozpoczęto w 1263 r., nie jest możliwe przyjęcie datowania rękoiści ramowo na XIII w.⁶ Sądzę, że jej porzucenie należałoby odnieść do okresu między 1233 a 1263 r., a wyprodukowanie do pierwszej połowy lub połowy XIII w.

W lepszej sytuacji jesteśmy w przypadku rękoiści nr 22 z Gandawy II, znalezionej pod kościołem klasztoru karmelitów bosych. Zalegała ona w warstwie poprzedzającej budowę kościoła, co musiało nastąpić przed 1290 r., kiedy ją rozpoczęto. Nie podano jednak, z czym należałoby tę warstwę powiązać⁷.

Po wątpliwościach związanych z wymienionymi sześcioma rękoiściami okazuje się, że na terenie klasztorów pozyskano 11 innych egzemplarzy. Z klasztorów

⁵ Z. Polczyński (1990) nie sprecyzował miejsca znalezienia rękoiści, co spowodowało, że M. Marcinkowski (2006, s. 368) powiązał ją z funkcjonowaniem klasztoru. Za informację o miejscu znalezienia rękoiści i stratygrafii stanowiska dziękuję pani Romualdzie Uziębło z Działu Archeologii Muzeum Okręgowego w Toruniu. Klasztor obecnie nie istnieje, rozebrany przez Niemców w 1821 r.

⁶ Z. Polczyński 1990, s. 94; M. Marcinkowski 2006, s. 362.

⁷ E. den Hartog 2012a, s. 20, nr 35.

benedyktynów i benedyktynek pochodzą zabytki: nr 25 Dobbertin, nr 32 Herlufsholm, nr 33 Ringkloster, nr 53 Crowland, nr 96 Gandawa III i być może nr 109 Rouen II; z klasztorów cystersów i cysterek: nr 2 Nijeklooster, nr 107 Seehausen; z klasztoru gilbertynek: nr 56 York; z kościoła franciszkanów: nr 75 Arles. Ostatnia rękojeść ma pochodzić z klasztoru w Stralsundzie (nr 115), ale nie udało się ustalić, z którego. Nie wiemy też, czy znaleziono ją na jego obszarze i w jakim kontekście kulturowym, czy też pochodzi z tamtejszych zbiorów. Ponadto jedną rękojeść noża znaleziono w rezydencji biskupiej w Pułtusk (nr 11), a dwie szpile w śmietnikach rezydencji papieskiej: Avignon I–II (nr 12 i 74).

W grodach, zamkach i rezydencjach świeckich odnaleziono 14 zabytków: nr 5 Lille, nr 10 Bazylea, nr 18 Burg Bourscheid, nr 41 Brugia I, 42 Szczecin I, nr 50 Castell y Bere, nr 91 Będzin, 97 Hargicourt, nr 103 Eilean Donan, nr 113 Obřany, nr 129 Bardo, nr 133 Ludgershall Castle, nr 139 Kalmar VI, nr 142 Lilleborg. Poza murami miast i zamków, na przedmieściu przy zamku, w osadzie przygrozdowej i wiejskiej pozyskano natomiast 5 zabytków: nr 62 Neu-Isenburg, nr 73 Angers II, nr 130–131 Bratysława i nr 137 Mstěnice.

Powyższe lokalizacje dotyczą rękojeści lub całych egzemplarzy noży i szpil. Gdyby jednak wziąć pod uwagę same szpile, to okaże się, że z obszaru miast pochodzą 4 egzemplarze, z ich umocnień – 2, z pałaców i zamków – 3, z okolic zamku – 1, z klasztoru – 1 i z rzek – 2. W przypadku 17 szpil i 3 szpatulek nie znamy miejsca ich znalezienia. Wyciąganie zatem z obu zestawień wiążących wniosków jest mało celowe.

Tylko w odniesieniu do nielicznych zabytków dysponujemy informacjami o ich związku z wypełniskami konkretnych obiektów archeologicznych. Kilka znaleziono w śmietniskach (nr 12 Avignon I, nr 51 Kolding, nr 56 York, nr 74 Avignon II, nr 101 Saint-Denis I, nr 103 Eilean Donan, nr 121 Saint-Denis II) i w jamie odpadkowej obłożonej drewnem (nr 48 Vysoké Myto), inne w studni (nr 130–131 Bratysława I–II), w kloace (nr 29 Lund II, nr 31 Ribe I), w wypełnisku fosy miejskiej lub zamkowej oraz w obrębie umocnień miejskich (nr 45 Arras, nr 55 Oxford, nr 100 Brugia II, nr 116 Visby II, nr 139 Kalmar VI), wewnątrz domu (nr 73 Angers II, nr 77 Szczecin II). Zniszczona (bez głowy i dolnej części) rękojeść nr 66 z Lubeki I pochodzi z zasypiska obiektu rozpoznanego jako warsztat rogowniczy. Jej związek z nim jest jednak wątpliwy, ponieważ nie nadawała się do naprawy, chyba że rogownik miał wykonać jej kopię. Sądzę, że mogła dostać się tu dopiero w fazie destrukcji tego obiektu. Podobnie przedstawia się sprawa z nożem ze Szczecina II, zalegającym w nawarstwieniach drewnianego budynku. W jego przypadku pozyskano datę dendrochronologiczną (1251–1269). Nie podano jednak, z czego pobrano próbkę, jaki jest związek noża z warstwą, w której zalegał ani czy jest to data kalibrowana⁸. Zabrakło też opisu warstwy i omówienia innych

⁸ Np. encyklopedia.szczecin.pl/wiki/Nóż_z_rękojeścią_antropomorficzną_ze_Szczecina; S. Słowiński 2014, s. 23.

pochozących z niej zabytków. Wszystkie te znaleziska zalegały w warstwach powstających przez dłuższy czas.

Większość pozostałych rękopisów odkryto poza obiektami, w warstwach kulturowych narastających przez dziesiątki lat (np. nr 128 Kraków I) lub w warstwach przemieszanych. Ich datowanie jest zwykle szerokie i może jedynie w przybliżeniu określić czas zdeponowania zabytków. Wydaje się zatem, że znacznie lepszym punktem odniesienia dla określenia lub przybliżenia czasu powstania omawianych zabytków są dobrze datowane źródła ikonograficzne różnego typu (rzeźby, obrazy, miniatury itp.).

ROZDZIAŁ VI

Symbolika rekwizytów i gestów a określenie płci i pozycji społecznej wyrzeźbionych postaci

Jak dotąd w literaturze przedmiotu nie wypracowano kryteriów pozwalających na jednoznaczną identyfikację płci postaci ukazanych na rękojęściach. Dlatego badacze często nie są zgodni w tej materii w odniesieniu do tych samych zabytków. Dotyczy to głównie rękojęści typu I. Rozbieżności dobrze ilustruje jedno z opracowań badaczy niemieckich. Spośród 35 zebranych rękojęści z sokołem, w 5 przypadkach uznano ukazane na nich wizerunki za kobiety, 4 razy prawdopodobnie za kobiety, 7 razy określono je mianem postaci, a w 12 przypadkach miał to być mężczyzna i 7 razy przypuszczalnie mężczyzna¹.

W zebranych obecnie zbiorze 61 rękojęści typu I, w odniesieniu do 33 egzemplarzy część badaczy sądziła, iż ukazano na nich kobiety, a nie mężczyzn, dopuszczała, że mogą to być kobiety, nie była pewna, czy są to mężczyźni lub pisała o postaci (nr 2, 3, 4, 5, 7, 11–13, 16, 18, 23–34, 37, 40, 42–46, 49, 53, 55, 60). Inni przyjmowali, że w większości są to mężczyźni. W GIP natomiast wiele postaci z sokołem, nawet o ewidentnych cechach kobiecych, określano słowem *youth* (młodzieniec). Powyższe rozterki badaczy dobrze ilustruje przykład postaci na rękojęści nr 29 z Lundu II (ryc. 22e, 71d) uznanej przez Jonathana Burrowsa, Joachima Krügera i Franka Wietrichowskiego² za kobietę, a przez Elizabeth den Hartog za sokolnika³. Tymczasem postać ma fryzurę identyczną jak np. mężczyzna na rękojęści nr 35 z Elbląga I (ryc. 12a) oraz mężczyzna-król na rękojęści nr 145 z dwiema postaciami z Roskilde II (ryc. 48a, 71e). Inny przykład złęgo określenia płci dotyczy postaci z rękojęści nr 49 z Norymbergi (ryc. 25b), którą ostatnio uznano w GIP za kobietę⁴, choć bez wątplenia jest to mężczyzna, tak jak na podobnej rękojęści nr 48 z Wysokého Mýta (ryc. 25a). Napotykamy też na

---

¹ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrichowski 2002, s. 218–220.

² Tamże, s. 229, nr 44.

³ E. den Hartog 2012a, s. 23, nr 72.

⁴ Por. wyżej s. 87 przyp. 108.

odwrotną interpretację, w której ewidentne postaci kobiet określono jako mężczyzn lub prawdopodobnych mężczyzn (nr 4 Londyn I, ryc. 1a; 12 Avignon I, ryc. 30a; 13 Lund I, ryc. 54; nr 46 Berlin I, ryc. 29c; nr 55 Oxford, ryc. 23c; nr 78 Tallin, ryc. 32; nr 102 Paryż VIII; nr 103 Eilean Donan, ryc. 39g; nr 114 Steyr, ryc. 1b). Najjaskrawszym tego przykładem jest rękojęść z Lundu I. Monica Rydbeck widziała na niej młodzieńca, a Eugen von Philippowich, Gerhard Folke Wulf Holtmann i Elizabeth den Hartog – sokolnika⁵. Tymczasem ubiór wskazuje jednoznacznie na kobietę i tak postać tę zidentyfikowali Burrows, Krüger i Wietrzichowski oraz autorzy opisu w GIP⁶. Inny przykład to postać na rękojęści z Berlina I, którą w GIP, zapewne pod wpływem artykułu François Comte i Danielle Gaborit-Chopin, uznano za kobietę lub młodzieńca⁷. Za jednoznacznym rozpoznaniem w postaci kobiety przemawia typowy rekwizyt: wiewiórka siedząca na barku. Równie błędna jest identyfikacja postaci na rękojęściach noża z Oxfordu⁸, szpatułki z Paryża VIII⁹ i szpili z Eilean Donan¹⁰, które uznano za młodych mężczyzn, a w przypadku ostatniej dopuszczono identyfikację z duchownym, mnichem lub nawet św. Donanem, podczas gdy bez wątplenia są to kobiety, tak jak na większości rękojęści podtypu I/3 oraz w całości w podtypie III/2.

W niniejszym opracowaniu przyjąłam, że w przypadkach wątpliwych, o płci postaci, głównie na rękojęściach typu I, decydują takie elementy, jak długość i układ sfałdowań szat, „ząbkowanie” ich dolnej części¹¹, nakrycie głowy – np. rodzaj chustki zawiązanej z boku głowy, fryzura, widoczne stopy i nogi lub ich brak, wystąpienie innych rekwizytów (np. wiewiórki) oraz porównanie z rękojęściami, w których określenie płci postaci nie sprawia kłopotu. Biorąc to wszystko pod uwagę, uznałam, iż wśród rękojęści typu I jedynie w odniesieniu do 18 egzemplarzy (nr 4 Londyn I, ryc. 1a; nr 12 Avignon I, ryc. 30a; nr 13 Lund I, ryc. 54; nr 14 Rotterdam, ryc. 28b; nr 17 Cirencester, ryc. 27b; nr 21 Greifswald III; nr 33 Ringkloster, ryc. 51; nr 38 Toruń, ryc. 11; nr 39 Londyn II; nr 46 Berlin I, ryc. 29c; nr 47 Anklam; nr 50 Castell y Bere, ryc. 30b; nr 51 Kolding, ryc. 8; nr 54 Londyn III, ryc. 23b; nr 55 Oxford, ryc. 23c; nr 56 York, ryc. 23f; nr 57 Paryż I, ryc. 23d i nr 59 Coventry, ryc. 23e) mamy do czynienia z wizerunkami kobiet.

Prawidłowe oznaczenie płci jest istotnym elementem badań, w których ustalany jest przekaz niesiony przez temat zrealizowany na rękojęściach. Aby go odczytać

⁵ Por. wyżej s. 77 przyp. 50.

⁶ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 220, nr 45; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/B9F18D1D_4fb7b3d6.html.

⁷ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/36C6B34C_0b83933c.html; F. Comte, D. Gaborit-Chopin 1987, s. 150.

⁸ Por. wyżej s. 89 przyp. 117.

⁹ Por. wyżej s. 98 przyp. 156.

¹⁰ M.A. Hall 2017, s. Ji, Jii.

¹¹ Por. niżej s. 182–186.

i właściwie zinterpretować, trzeba odwołać się do symboliki średniowiecznej. Powszechnie przyjmuje się, że średniowiecze jest przesycone symbolami rozpoznawanymi i rozumianymi ówczesnie przez znaczną część ludności, służącymi komunikacji kulturowej. Przy bliższym wniknięciu w tę problematykę okazuje się jednak, że identyfikacja i zrozumienie symbolicznego przekazu niesionego przez postaci wyrzeźbione na rękojęściach nie jest zadaniem łatwym i nastęcza trudności części współczesnych badaczy. Przesłanie to niosą zarówno towarzyszące postaciom rekwizyty, jak i ubiór, układ rąk oraz wykonywane gesty. Znaczenie rekwizytów powinno być ponadto brane pod uwagę nie tylko przy określaniu płci postaci i ich przynależności społecznej, ale także przy rozpatrywaniu przeznaczenia oprawionych w omawiane rękojęści noży, szpil i szpatulek. Oznacza to tym samym, że zebrane rękojęści są jednym ze źródeł służących poznaniu niektórych aspektów kultury i życia średniowiecznego społeczeństwa¹².

Przystępując do interpretacji symboliki rekwizytów, zwłaszcza zwierząt, należy uwzględnić jej wieloznaczność, często krańcowo różną oraz kontekst, w którym dany rekwizyt wystąpił. Jednak nie w każdym przypadku jesteśmy w stanie jednoznacznie ustalić, czy wizerunek ukazany na rękojęści istotnie niesie przesłanie symboliczne, czy też jest wyłącznie odbiciem ówczesnej obyczajowości, mody lub przejawem codziennego życia. Należy też zwrócić uwagę na to, że słabe rozeznanie badaczy w zasobie poszczególnych rękojęści, i to nie tylko noży, znacząco ograniczało interpretację symbolicznych treści zawartych w ukazanych wizerunkach.

Sokół

Najczęstszym rekwizytem pojawiającym się na rękojęściach jest drapieżny ptak identyfikowany z sokołem – łaciński *falco* (typ I i podtyp VI/1, odmiana *a*), w literaturze angielskiej często nazywany *hawk* (jastrząb, sokół). W opracowaniach średniowiecznej symboliki zwierzęcej zwraca się uwagę na to, że w ikonografii trudno jest niekiedy odróżnić sokoła od jastrzębia, a nawet od orła¹³. Ptaki te są symbolami solarnymi wyrażającymi dążenie ku górze, wolność, zwycięstwo, inspirację, szczęście, dumę, tryumf ducha i rozumu nad ciałem, czystość. W przypadku sokoła jest to także symbol rycerza kochanka, zmysłu dotyku oraz zwycięstwa słonecznego pierwiastka męskiego nad księżycowym pierwiastkiem kobiecym (ryc. 56). W konsekwencji sokoły i inne ptaki drapieżne są atrybutem majestatu, szlachectwa, myśliwego¹⁴, a postać z ptakiem na ręce to szlachetny mąż, niekiedy

¹² Symboliką przedstawię na średniowiecznych przedmiotach codziennego użytku pozyskanych w Polsce zajął się K. Wachowski (2013), jednak pojawiające się na rękojęściach poszczególne symbole i gesty omówił jednostronnie lub w okrojonym kształcie.

¹³ J. Tresidder 2001, s. 70.

¹⁴ J.C. Cooper 1998, s. 86–87, 181–184, 255–256; W. Kopaliński 2006, s. 396–398; J. Tresidder 2001, s. 70, 201; M. Mazaraki 1977, s. 32; por. G.F. W. Holtmann 1993, s. 368–372 – skoncen-

Ryc. 56. Obudowa lusterka ze sceną miłosną (Tristan i Izolda), mężczyzna z sokołem na ręce, kobieta z psem (GIP).

istotnie idealny władca, co może wyrażać się w nałożonej na głowę koronie lub diademie¹⁵. Stąd też w średniowieczu paradne noszenie sokoła na rękę przysługiwało mężczyźnie szlachetnie urodzonemu, szlachcicowi¹⁶, było jego znakiem rozpoznawczym i nie w każdym przypadku, jak sądzi Krzysztof Wachowski, musiało mieć związek „z miłością dworną”¹⁷.

Sokół nie miał jednak jednoznacznej wymowy. Zdaniem Stanisława Kobielusza w symbolice chrześcijańskiej ma „raczej złe konotacje”, symbolizując pożądlivość, lubieżność, obzarstwo i niesprawiedliwość (niszczenie niewinnych)¹⁸. Ponadto ptaki drapieżne dzielono na dzikie i oswojone. Każde z nich wyrażały inne treści. Ptak dziki oznaczał człowieka niegodziwego, oswojony – każdego ojca duchowego¹⁹. Dlatego też sokół był powiązany z postaciami niektórych świętych (np. Adauktem, Hubertem, Bawonem – patronem sokolników, Bałdrykiem), w tym także z kobietami (np. św. Cecylią)²⁰.

trował się na symbolu miłości dworskiej szerzonej przez poezję miłosną. Symbolice sokoła i innych ptaków oraz polowaniom z nimi nieco uwagi poświęciły, między innymi, G. Keck 1999, s. 39; i E. den Hartog 2012a, s. 16–18.

¹⁵ E. den Hartog (2012a, s. 11) sądziła, że pojawienie się na głowie postaci korony lub diademu nie musi przesądzać o jej identyfikacji jako króla. W tym miejscu należy odnotować odosobniony pogląd Erkiego Russowa (2019), że na rękonoścach może być ukazany hodowca ptaków myśliwskich, z czym trudno się zgodzić, wiele bowiem postaci nosi korony lub diademy lub są to kobiety.

¹⁶ M. Mazaraki 1977, s. 32.

¹⁷ K. Wachowski 2013, s. 123.

¹⁸ S. Kobielus 2002, s. 299–300.

¹⁹ S. Kobielus 2005, s. 110–111.

²⁰ Por. M. Bencard (1975, s. 56–59) odrzuca taką identyfikację, albowiem na części rękonoścy (w tym na przedstawieniach nieuwzględnionych w obecnej pracy ze względu na formę) mężczyźni

Na omawianą symbolikę nałożył się szeroko rozpowszechniony w średniowieczu obyczaj ekskluzywnych, elitarnych polowań z ptactwem (ryc. 57), w Polsce zwany polowaniem „pod pierzem”. Stąd, w zachodnioeuropejskiej literaturze przedmiotu często określa się postaci wyrzeźbione na rękajeściach terminami „sokolnik” i „sokolniczka”. Przyjmuje się także jako pewnik, że jakkolwiek polowania z ptakami drapieżnymi znane były już w Europie barbarzyńskiej i wczesnośredniowiecznej, to ich upowszechnienie związane jest dopiero z wyprawami krzyżowymi i przejęciem obyczajów ludów wschodu oraz z osobą cesarza Fryderyka II Hohenstaufa (1194–1250), autora podstawowego europejskiego dzieła o sokolnictwie – *De arte venandi cum avibus*²¹. Tego zdania był na przykład Martin D. Howe, który uważał, że sokolnictwo w Europie rozwinęło się po 1200 r.²² Wysłunięto nawet hipotezę, iż postaci z sokołem na rękajeściach są przedstawieniami wspomnianego władcy²³.

Tymczasem istota sprawy polegała na tym, że polowania z ptakami drapieżnymi, uznawane za najbardziej szlachetny rodzaj polowań, były zarezerwowane dla władców i elit rządzących. Na dworze Karola Wielkiego były prestiżowym zajęciem, należały do regaliów wynikających ze sprawowania władzy zwierzchniej. Stan ten ilustruje tkanina z Bayeux, jeden z najwspanialszych zabytków ikonograficznych powstały u schyłku XI w. Siedmiokrotnie ukazano na niej konne i piesze przedstawienia władców i ich sług z sokołem na lewej ręce (ryc. 58). W Polsce znajduje to potwierdzenie w częstym występowaniu nazw osad służebnych: Sokolniki (*falconari*) i Jastrzębniki (*accipitrari*). Ich mieszkańcy, o ograniczonej wolności osobistej, trudnili się ochroną gniazd ptaków drapieżnych, układaniem ich do polowań i towarzyszyli na łowach księciu oraz możnowładcom, w tym wyższemu duchowieństwu²⁴. Znamy też osobną kategorię tych służb, zobowiązaną

---

występującą w towarzystwie kobiet; z polskich badaczy Z. Połczyński (1990, s. 100) dopuszcza też osobę św. Marii Magdaleny, odwołując się do szesnastowiecznej legendy mówiącej o tym, że wyruszała ona „konno na łowy z sokołem”; M. Marcinkowski 2006, s. 367.

²¹ Dzieło to, powstałe ok. 1240 r., wkrótce zaginęło. Zneane są jego kopie (z uzupełnieniami) powstałe od drugiej połowy XIII w., w XIV w. i później oraz wydania książkowe, do których nie dotarłam. Znajdują się one w najważniejszych bibliotekach europejskich, np. w Bibliotece Watykańskiej, w Bibliotece Narodowej w Paryżu i w kilku innych; por. M. Mazaraki 1977, s. 15; A. Samsonowicz 1991, s. 207–213; M. Giese 2018, D. Boccassini (2018) udowadnia natomiast, że sokolnictwo jako atrybutu szlachectwa pojawia się w środowisku normanńskim, zarówno w Anglii, jak i na Sycylii, już w połowie XII w. – moim zdaniem wcześniej.

²² M.D. Howe 1983, s. 148–149. Przeczą temu choćby pochówki z ptakami drapieżnymi znane od VI do IX w. w Europie Środkowej, U. Schmölcke 2018, ale także późniejsze.

²³ J. Burrows, J. Krüger, F. Wietrzichowski 2002, s. 216–217; F. Nikulka, F. Wietrzichowski 2012, s. 81.

²⁴ W Polsce przetrwało ponad 20 osad z takimi nazwami, w których mieszkali sokolnicy i jastrzębnicy. Nie są to wszystkie takie osady, albowiem istniały wsi, w których mieszkali pojedynczy sokolnicy; por. K. Modzelewski 1975, mapa poza tekstem; I. Nobis 2013, s. 68–83, por. rec. E. Kowalczyk-Heyman 2014a, s. 193–297. Ostatnio zagadnienie to pod względem językowym omówił w odniesieniu do Polski, Czech, Białorusi, Rosji i Węgier (Słowacji) J. Udolph (2018, s. 1609–1615), jednak nie wykorzystał nowszej polskiej literatury przedmiotu ani większości

Ryc. 57. Scena polowania z sokołami, ok. 1300 – ok. 1340 r. (Codex Manesse, k. 7, Universitätsbibliothek Heidelberg, digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/0009).

Ryc. 58. Fragment tkaniny z Bayeux z konnym przedstawieniem króla Harolda z sokołem na lewej ręce, schyłek XI w. (www.readingmuseum.org.uk/collections/britains-bayeux-tapestry/chapter-1-scene-1, dostęp 22 III 2021 r.).

do noszenia sokołów²⁵. Organizacja wsi służebnych ukształtowała się w XI w., a w czasie, gdy powstawało dzieło cesarza, traciła już na znaczeniu. Jej upadek przypada na XIII w. Trudno zatem w pełni zgodzić się z poglądami badaczy zachodnioeuropejskich.

Nie koniec na tym. Używany w publikacjach zachodnioeuropejskich termin „sokolnik” wprowadza do rozważań nieporozumienie terminologiczno-semantyczne, przynajmniej w odniesieniu do Polski i państw słowiańskich. Nastąpiło tu

---

poświadczeń źródłowych uwzględnionych nazw miejscowych i terenowych. Źródłem wiedzy tego językoznawcy w odniesieniu do Polski był głównie *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*.

²⁵ K. Buczek (1959, s. 38–41) dopuścił możliwość, iż istniały także kategorie służb zajmujące się innymi ptakami drapieżnymi, na przykład rorożnicy.

bowiem przeniesienie nazwy określającej osobę opiekującą się i układającą ptaki do polowań na osobę uprawiającą ten rodzaj polowania. Pomyłka ta ma daleko idące konsekwencje, ponieważ sokolnik (*falconarius*) w polskim społeczeństwie średniowiecznym, zwłaszcza we wczesnym średniowieczu, to osoba o ograniczonej wolności osobistej, przypisaniec, sługa, zobowiązany do pełnienia wyznaczonej powinności na rzecz władcy, później także możnowładcy (świeckiego lub duchownego)²⁶. Jego pozycja, z racji pozostawania w otoczeniu swojego pana, była wprawdzie wyższa i uprzywilejowana w porównaniu z innymi sługami, ale nie zmieniało to w zasadniczy sposób jego statusu społecznego²⁷. Nazywanie zatem sokolnikami osób (w tym także kobiet) polujących z ptakami, paradujących lub zabawiających się z nimi, nie oddaje sensu przedstawić, o czym niżej.

Ranga polowań z ptactwem powodowała, że uczestniczenie w nich stało się z czasem udziałem możnowładztwa (szlachty), w tym wyższego duchowieństwa, co dokumentują źródła pisane. Przykładem z Polski jest dokument wystawiony dla biskupstwa płockiego, z błędną datą 1203 r., uznany ostatnio za falsyfikat z końca XIV lub z początku XV w.²⁸, ale obrazujący stan co najmniej z drugiej połowy XII w. Wymieniono w nim prawo biskupa do posiadania gniazd sokolich, a co za tym idzie – do polowań z tymi ptakami. Gniazda znajdowały się między innymi w puszczy w pobliżu Pułtusza, rezydencji biskupów płockich. Badacze zachodnioeuropejscy zajmujący się sokolnictwem, a zwłaszcza omawianymi rękopiśmiennymi, nie posiadają o tym wiedzy²⁹.

Noszenie ptaka na ręce odczytywano jako symbol wysokiej pozycji społecznej. W odniesieniu do duchowieństwa nie zawsze wynikało to z urodzenia, a tylko z piastowania wysokiej godności w organizacji kościelnej i kolidowało z normami kanonicznymi i etyką Kościoła, w których myśliwy był antytezą świętego³⁰. Kodeksy prawa kanonicznego i ustawodawstwo synodalne wielokrotnie, acz bezskutecznie, zakazywały kapłanom i zakonnikom takich polowań i noszenia ptaków na rękawicy jako przejawu braku pokory i uniemożliwienia osiągnięcia świętości. Przykładem są dekrety działającego w XII w. kanonisty Gracjana, zakazujące duchownym używania do polowań psów, jastrzębi i sokołów³¹. W Polsce sprawą polowań

²⁶ Tamże, s. 38–41; por. SŁŚ, t. 4, z. 1 (29), 1975, szp. 49–50; SSP, t. 8, z. 5 (52), 1980, s. 332.

²⁷ Por. A. Samsonowicz 2000, s. 147; C. Tryk 2015.

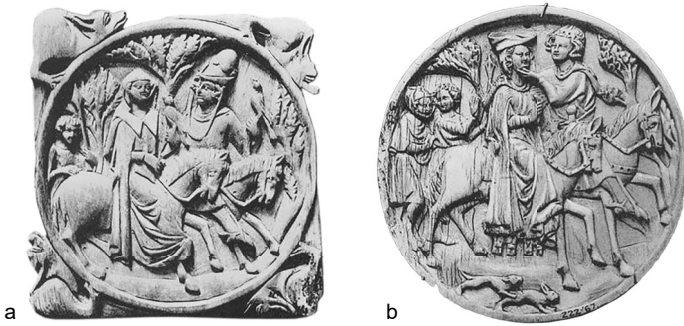
²⁸ KK, nr 301; B. Deryło 2018. W kontekście tego dokumentu ciekawe jest odkrycie rękopiśmiennego typu I, nr 11 na terenie rezydencji biskupiej w Pułtusk; Sławomir Gawlas (2012, s. 38) postawił tezę, że tzw. ludność służebna (w tym sokolnicy i jastrzębnicy) istniała również we włościach możnowładczych, świeckich i duchownych.

²⁹ Ten stan zmieni się po lekturze wydanej ostatnio czterotomowej pracy zbiorowej, *Raptor and human* 2018, poświęconej sokolnictwu i symbolice ptaków.

³⁰ M. Pastoureau 2006, s. 87–88; S. Dusil 2018, s. 510–512.

³¹ Problem ten omówiła szerzej na tle europejskim A. Samsonowicz 1991, s. 302–310. Badaczka przypomniała, że udziałem duchowieństwa w polowaniach zajął się już w 637 r. synod w Agde (Galia), później kwestia ta absorbowana między innymi papieży Grzegorza III (731–741)

Ryc. 59. Obudowy do lusterek de scenami polowania z udziałem kobiet (R. Koechlin 1924, t. III, plansza CLXXVIII, nr 1026, 1034).

duchownych zajmowali się, między innymi, arcybiskup gnieźnieński Henryk Kietlicz (1199–1219), biskupi krakowski Iwo Odrowąż (1218–1229) i Jan Prandota (1242–1266) oraz biskup poznański Boguchwał II (1242–1253). Wyjątkowo złą sławę, wedle Marcina Bielskiego, kronikarza z XVI w., zdobył w tym względzie biskup krakowski Paweł z Przemankowa (1266–1292), któremu psy i sokoły towarzyszyły nawet podczas odprawiania mszy³². Na synodzie odbytym w 1279 r. w Budzie, zwołanym dla biskupów polskich i węgierskich, w interesującej nas kwestii nakazano, aby każdy, kto napotka duchownego polującego z psami i ptakami, mógł dokonać ich konfiskaty³³. Wśród znanych do tej pory rękojeści typu I nie odnajdziemy jednak egzemplarzy, na których przedstawiono by duchownych.

Jak wspomniano, z czasem polowania z ptakami drapieżnymi stały się udziałem rycerstwa i szlachty. W Polsce nastąpiło to z opóźnieniem, albowiem na przykład na Mazowszu jeszcze w XIV–XV w. książęta, w wystawianych szlachcie dokumentach, rezerwowali polowania z sokołami dla siebie i zobowiązywali chłopów do pilnowania gniazd sokołich³⁴.

W polowaniach z ptactwem uczestniczyły również szlachetnie urodzone kobiety, co potwierdzają liczne przedstawienia ikonograficzne i wzmianki źródeł pisanych (ryc. 59a)³⁵. Dowodem są również rękojeści z postaciami kobiet z sokołami. Z czasem ptaki te zaczęto trzymać w domu i służyły rozrywce właścicieli. Sądzę, że taką właśnie sytuację odnajdziemy na rękojeści nr 13 z Lundu I (ryc. 54), ukazującej damę zabawiającą się z sokołem³⁶.

i Zachariasza (741–752); S. Kobielius 2002b, s. 299–300. Zmieniło się to w pełnym średniowieczu. Oto bowiem od ostatniej ćwierci XIV w. państwo krzyżackie stało się ważnym ośrodkiem szkolenia sokołów i wykorzystywania ich jako darów w prowadzonej polityce zagranicznej, C. Tryk 2012.

³² *Kronika Bielskiego* 1856, ks. II, s. 347.

³³ KDW, t. I, nr 487, s. 443.

³⁴ Np.: 1428 r. PPr V, nr 640; 1440 r. MK 340, 7v; 1447 r. MK 4, 57l; 1450 r. MK 4, 111.

³⁵ E. Standley 2008, s. 198–206.

³⁶ Por. wyżej s. 77 przyp. 50.

Do polowań używano wielu gatunków ułożonych ptaków drapieżnych. Były to sokoły (białozór zwany sokołem norweskim, sokół wędrowny, raróg), sokoliki (drzemlik, kobuz, pustulka), jastrzębie (gołębiarz, krogulec), orły, rzadziej kanie, błotniaki i myszołowy³⁷. Uznawano nawet, że w zależności od płci, kondycji społecznej osoby i piastowanej przez nią godności lub urzędu, przysługiwało jej polowanie z konkretnym gatunkiem ptaków. Oto cesarz polował z orłami i sępami, król z sokołem północnym (norweskim), szlachcic z sokołem wędrownym, dama z drzemlikiem, giermek z rarogiem, duchowny z krogulcem, szlachetna młodzież z kobuzami³⁸. Zasad tych niezbyt przestrzegano, zwłaszcza w dobie pełnego średniowiecza i nowożytności.

Zgodnie z regułą sokolnictwa, ptak powinien być noszony na lewej ręce, a z prawej wysyłany dla pochwylenia zdobyczy. Spośród 45 rękojęści z wizerunkami mężczyzn w typie I i podtypie VI/1 odmiany *a*, tylko na 17 egzemplarzach ptak trzymany jest prawidłowo na lewej ręce oraz 2 razy na berle z lewej strony³⁹. Należałoby zatem zapytać, czy usadowienie ptaka na konkretnej ręce miało wymowę symboliczną. Okazuje się, że tak. Lewica wskazuje bowiem na dobra doczesne, prawica na wieczne⁴⁰, a więc te, do których osiągnięcia ma dążyć mężczyzna (rycerz, władca) swoim postępowaniem, szlachetnością czynów i umysłu. W innych konotacjach prawica to działanie, solarny element męski, lewica to słabość, pasywność, element żeński⁴¹. Niewielka przewaga wizerunków mężczyzn z sokołem na prawej ręce (26 egz.), a więc nieprawidłowych z punktu widzenia sokolnictwa, nie pozwala na jednoznaczne postawienie tezy, że większe znaczenie mogła mieć tu wymowa symboliczna wizerunku niż reguły sokolnictwa.

W przypadku postaci kobiet w typie I, na 18 wizerunków, 6 razy ptak trzymany jest na lewej ręce, 4 razy na berle z lewej strony, 7 razy na prawej ręce i 1 raz na berle z prawej strony. Nie można zatem rozstrzygnąć, czy jest to odbicie przesłania niesionego przez symbolikę lewej i prawej ręki, czy zasad sokolnictwa. W literaturze przedmiotu nie natrafiłam, w odniesieniu do kobiet, na podjęcie tego zagadnienia.

Na większości przedstawień postać drugą ręką karmi ptaka (podaje przynętę), wyjątkowo mężczyzna gładzi jego głowę (nr 49 Norymberga, ryc. 25b). Istnieje też wariant, na którym ptak sięga po pokarm trzymany w palcach ręki, na której siedzi. Odnajdziemy go na rękojęściach: nr 11 Pułtusk (ryc. 13), nr 12 Avignon I (ryc. 30a), nr 14 Rotterdam (ryc. 28b), nr 16 Kalmar I (ryc. 30c), nr 21 Greifswald III, nr 45 Arras (ryc. 5), nr 46 Berlin I (ryc. 29c), nr 47 Anklam i nr 50 Castell y Bere (ryc. 30b). Inny wariant karmienia ptaka ukazano na rękojęściach nr 10 z Bazylei (ryc. 28a) i nr 20 z Prenzlau (ryc. 28c), tu ptak jest pojony

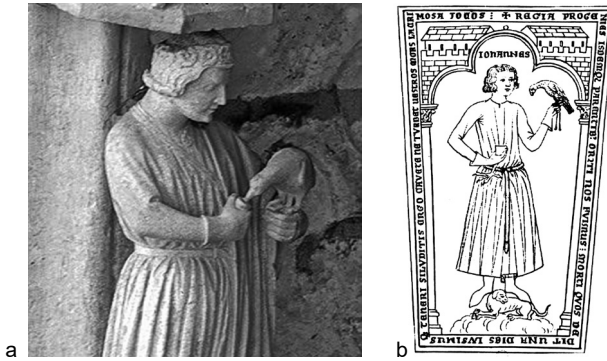
³⁷ M. Mazaraki 1977, s. 20; K. Wodzicki 1858, s. 124–213 oraz ilustracje.

³⁸ M. Mazaraki 1977, s. 20.

³⁹ Pomijam rękojęść, nr 60 Lund III, która jest stylizowana na przedstawienie postaci z sokołem i rękojęść, nr 61 Kolonia I, dla której brak szczegółowego opisu.

⁴⁰ S. Kobieliński 2005, s. 111.

⁴¹ J. Tresidder 2001, s. 22.

Ryc. 60. Pojenie sokoła z małego rogu-poidelka: a – fragment rzeźby z pierwszej archiwolty w północnym portalu katedry w Chartres, lata sześćdziesiąte XIII w. (www.soniahalliday.com/category-view3.php?pri=FR2A-32-39BK.jpg); b – mężczyzna z sokołem na lewej ręce i kielichem do pojenia ptaka na francuskiej płycie nagrobnej z opactwa Barbeau w Fontaine-le-Port, 1218 r. (Effigies & Brasses, effigiesandbrasses.com).

z poidelka lub w innej interpretacji, sięga po przynętę. Analogią dla pierwszej pozycji jest rzeźba w prawej wnęce pierwszej archiwolty północnego portalu katedry w Chartres. Przedstawia ona mężczyznę z sokołem na lewej ręce (ryc. 60a). Ptak jest pojony z małego rogu-poidelka trzymanego w prawej ręce. Portal pochodzi z lat sześćdziesiątych XIII w.⁴²

Na trzech rękoięściach (nr 14 Rotterdam, nr 21 Greifswald III i nr 47 Anklam) postaci w drugiej ręce trzymają rekwizyt, który może być identyfikowany z poidelkiem lub przynętą. Jest to zapowiedź pojenia lub karmienia ptaka. Analogią dla pierwszej identyfikacji jest tu przedstawienie na francuskiej płycie nagrobnej z opactwa Barbeau w Fontaine-le-Port (ryc. 60b), ukazujące mężczyznę z sokołem na lewej ręce⁴³ i kielichem osadzonym na ptasiej nóżce w prawej. Karmienie lub pojenie ptaka może mieć dwojakie znaczenie. Pierwsze, to zwyczajna czynność, drugie – to przesłanie symboliczne. Oto bowiem pokarm dawany ptakowi to strawa duchowa, którą są szlachetne uczynki. Przy ich pomocy osoba ma osiągnąć dobra wieczne⁴⁴.

Nie można wykluczyć, że jeszcze inny przekaz symboliczny pojawia się w podtypie I/3, w którym ptak siedzi pięć razy na krótkim berle sokolniczym trzymanym w lewej ręce. Należą do niego cztery rękoięści angielskie z wizerunkami kobiet: nr 54 Londyn III (ryc. 23b), nr 55 Oxford (ryc. 23c), nr 56 York (ryc. 23f), nr 59

⁴² To, co W. Błaszczuk (1982, s. 612) umieścił na ryc. 432, nie jest figurą z północnego portalu katedry z Chartres, lecz fotografią rękoięści nr 29 z Lund II (ryc. 22e); www.soniahalliday.com/category-view3.php?pri=FR2A-32-39BK.jpg, dostęp 7 III 2021 r.

⁴³ Strona internetowa Effigies & Brasses, effigiesandbrasses.com, dostęp 10 VI 2014 r.; H. Peters 1973, s. 1270, ryc. 16.

⁴⁴ Innego zdania byli M. Bencard (1975, s. 55) i Z. Połczyński (1990, s. 98), którzy uważali, że jest to nagroda dla ptaka.

Coventry (ryc. 23e) i jedna z mężczyzną: nr 53 Crowland (ryc. 23a). Jeden raz, nr 57 Paryż I (ryc. 23d), berło jest trzymane w prawej ręce⁴⁵. Na rękojęściach angielskich dłoni wyprostowanej prawej ręki, ugięta w nadgarstku, z dwoma wyprostowanymi palcami (wskazujący i środkowy) i kciukiem (pod żerdzią), spoczywa na żerdzi poniżej lewej ręki. Podobny układ ręki, ale z większą liczbą wyprostowanych palców, widoczny jest na rękojęściach nr 15 z Oslo I (ryc. 29d), nr 16 z Kalmaru I (ryc. 30c) i nr 17 z Cirencester (ryc. 27b), z tym tylko, że tu palce trzymają bez wątpliwości pęta. Te ostatnie przedstawienia utrudniają jednoznaczną interpretację rękojęści podtypu I/3. Nie ma bowiem pewności, czy istotnie jest to krótkie berło, czy pęta.

Nie ma tych wątpliwości w przypadku rękojęści nr 58 z Ribe II (ryc. 24), na której układ prawej ręki mężczyzny jest taki sam, jak w pierwszej grupie rękojęści, a ptak siedzi na długim berle, które Mogens Bencard określa jako *tilspidset stok* – ‘zaostrzony kij’, i *stav* – ‘kij’, dodając, że był na nim umieszczany ptak podczas polowania⁴⁶. Powołujący się na to opracowanie, Martin D. Howe posłużył się terminem *stick* – ‘pręt, kij’⁴⁷, który pojawia się również w opisie rękojęści z Londynu III i w tym przypadku dotyczy krótkiego berła i siedzącego na nim ptaka⁴⁸. Innego określenia (*perch* – grzędą) użył ten badacz w odniesieniu do rękojęści z Crowland⁴⁹. Przyjmuję zatem, że na rękojęściach z Londynu III, Crowland, Oxfordu, Yorku, Coventry oraz nr 57 z Paryża I, ptak siedzi na krótkim berle.

Należałoby się zastanowić, czy w przypadku tych rękojęści nie mamy do czynienia z przekazem związanym z symboliką chrześcijańską, w myśl której na berle (pręcie) siedzi wzorowy zakonnik zachowujący reguły życia zakonnego⁵⁰. Interpretacja ta może pozostawać w związku z miejscem znalezienia rękojęści z Crowland – teren opactwa benedyktyńskiego, i z Yorku – klasztor gilbertynek, mniej pewnie z Oxfordu – fosa miejska obok klasztoru kanoników regularnych. Nie sposób stwierdzić, czy podobne relacje zachodzą w odniesieniu do pozostałych rękojęści tego podtypu, gdyż rękojęści z Londynu III i Ribe II znaleziono poza kontekstem archeologicznym, rękojęść z Paryża I w Sekwanie, a z Coventry – na obszarze miasta.

Być może symboliczne znaczenie ma również układ palców prawej ręki. Ręka w mentalności średniowiecznej uchodziła za najbardziej doskonały organ człowieka. Jej palec wskazujący to symbol Palca Bożego, w dalszej kolejności władzy, kierowania. Palec środkowy to atrybut Zbawiciela, śmierci, zmartwychwstania i nadziei⁵¹.

⁴⁵ Znaczne zniszczenie uniemożliwia dokładniejszy opis.

⁴⁶ M. Bencard 1975, s. 36–37, 42, nr 1.

⁴⁷ M.D. Howe 1983, s. 149. Z kolei w GIP, w opisie tej rękojęści podano, że ptak siedzi na przegubie ręki.

⁴⁸ www.gothicivoires.courtauld.ac.uk/image/ivory/68cfc206_e61e916a.html.

⁴⁹ M.D. Howe 1983, s. 146–147.

⁵⁰ S. Kobieliński 2005, s. 112; por. wyżej s. 55.

⁵¹ W. Kopaliński 2006, s. 296–298.

Oba palce, wyprostowane i niekiedy połączone z kciukiem wyrażają gest błogosławieństwa⁵². Jest to widoczne na wielu przedstawieniach ikonograficznych. Mogą też odwzorowywać gest symbolizujący złożenie przysięgi, związanej na przykład ze ślubami zakonnymi i kapłańskimi. Jak jednak pamiętamy, prawo kanoniczne zabraniało duchowieństwu uczestniczenia w polowaniach i choć zakaz ten był notorycznie łamany, to nie wydaje się, aby te właśnie treści zawarte były w symbolicznym przekazie niesionym przez omawiany podtyp rękoiści.

Inne elementy wyposażenia sokołów

Na rękoiściach typu I pojawia się kilka akcesoriów należących do oporządzenia ptaka ułożonego do polowań i do osoby polującej z nim. Pierwszym są rzemieńne pęta przywiązane do nóg ptaka widoczne na 10 rękoiściach: nr 10 Bazylea (ryc. 29a), nr 15 Oslo I (ryc. 29d), nr 16 Kalmar I (ryc. 30c), nr 17 Cirencester (ryc. 27b), nr 36 Zurich (ryc. 29b), nr 38 Toruń (ryc. 11), nr 45 Arras (ryc. 5), nr 46 Berlin I (ryc. 29c), nr 48 Vysoké Mýto (ryc. 25a) i nr 49 Norymberga (ryc. 25b). Mogą mieć one wymowę symboliczną. Rozwiązuje się je po to, aby umożliwić ptakowi pochwycenie zdobyczy, również tej w wymiarze symbolicznym, czyli dóbr wiecznych, zbawienia⁵³.

Drugim akcesorium jest rękawica sokolnicza na ręce, na której siedzi ptak. Nie przypisywałabym jej symbolicznego znaczenia, ponieważ wynika to z praktyki obcowania z ptakiem drapieżnym. Rękawica jest zatem elementem niezbędnym w omawianych przedstawieniach. Niekiedy postać ma rękawice na obu rękach, co najlepiej jest widoczne na rękoiściach nr 10 z Bazylei (ryc. 28a, 29a) i nr 20 z Prenzlau (ryc. 28c), a analogią jest na przykład wizerunek mężczyzny na płycie nagrobnej z opactwa Barbeau w Fontaine-le-Port (ryc. 60b)⁵⁴ oraz mężczyzny z sokołem w archiwolcie północnego portalu katedry w Chartres (ryc. 60a)⁵⁵. Drugą rękawicą są zapewne przedmioty (odmiana *d*) trzymane przez postaci w drugiej ręce (nr 11 Pułtusk, ryc. 13; nr 12 Avignon I, ryc. 30a; nr 13 Lund I, ryc. 54; nr 45 Arras, ryc. 5). W tych przypadkach można dopuścić, że intencją rogownika było ukazanie osób polujących z ptakiem lub zabawiających się z nim. Analogią jest przedstawienie na francuskiej płycie nagrobnej z opactwa Vauluisant w Villeneuve-l'Archevêque. Odnajdziemy na niej wizerunek mężczyzny z sokołem siedzącym na lewej ręce, w prawej ręce trzymającego drugą rękawicę (ryc. 61)⁵⁶. Brak drugiej rękawicy wskazywałby natomiast, że celem rogownika było ukazanie szlachetnie urodzonego mężczyzny lub kobiety paradykujących z ptakiem.

⁵² D. Forstner 1990, s. 19.

⁵³ S. Kobieliński 2005, s. 112.

⁵⁴ Płyta pochodzi z 1218 r., strona internetowa Effigies & Brasses, effigiesandbrasses.com.

⁵⁵ Por. wyżej s. 162 przyp. 42.

⁵⁶ Płyta pochodzi z 1218 r., strona internetowa Effigies & Brasses, effigiesandbrasses.com.

Ryc. 61. Płyta nagrobna z opactwa Valuisant w Villeneuve-l'Archevêque z wizerunkiem mężczyzny z sokołem siedzącym na lewej ręce i drugą rękawicą w prawej ręce, 1314 r. (Effigies & Brasses, effigiesandbrasses.com).

Trzeci element (odmiana *c*) związany z polowaniem odnajdziemy na pięciu rękojęściach: nr 7 Hamburg I (ryc. 27a), nr 17 Cirencester (ryc. 27b), nr 18 Burg Bourscheid, nr 42 Szczecin I (ryc. 10) i nr 43 Cieszyn (ryc. 20). Przez dłuższy czas nie potrafiono go zidentyfikować, dopatrując się w nim fartucha lub nieokreślonej funkcjonalnie zawieszki⁵⁷. W rzeczywistości jest to torba sokolnicza, co najlepiej widać na rękojęściach z Cirencester i Szczecina I, na których jest ona przytroczona z przodu do pasa na paskach i sięga poniżej kolan. Na hamburskiej rękojęści torba ma wzór regularny, złożony z poziomych 11 pasów, przy czym co drugi jest pionowo zeberkowany. Na rękojęści szczecińskiej zdobi ją nieregularny wzór oddany za pomocą sześciu poziomych nacięć i otworków, a na pochodzącej z Cieszyna jest to układ trzech ukośnie skrzyżowanych podwójnych linii. Na wyznaczonych przez nie środkowych polach znajdują się trzy otworki, a na skrajnym jeden. Torba z Cirencester ma wymyślny ornament rośliny, wykonany głębokim, wypukłym reliefem, a z Burg Bourscheid – ornament złożony ze znaków w kształcie litery X ułożony jest w czterech pasach po dwa znaki w dwóch słupach. Należałoby zadać pytanie, czy rękojęści te ukazują szlachetnych mężczyzn i kobiety (Cirencester) uprawiających polowanie z sokołem (nietypowe byłoby wówczas posadowienie ptaka na prawej ręce na rękojęściach ze Szczecina I i Cieszyna), czy jest to tylko pełniejsze oporządzenie myśliwskie osoby paradującej z ptakiem?

Analizując rękojęści typu I i podtypu VI/1 odmiany *a*, należy zwrócić uwagę na to, że na żadnym z przedstawień ptak nie ma nałożonego na głowę kapturka (widoczne są oczy) ani dzwoneczka ułatwiającego odnalezienie polującego ptaka. Tylko na rękojęści nr 13 z Lundu I (ryc. 54) dopatrywano się alternatywnie kapturka

⁵⁷ Por. wyżej s. 29, 38, 55, 76 przyp. 39, s. 78, 85 przyp. 96 i 98.

w przedmiocie, który postać trzyma w prawej ręce⁵⁸. Nieobecność obu elementów wzmacnia pogląd, że na większości rękojęści ptak pojawia się jako symbol przynależności i pozycji stanowej postaci oraz jako symbol dążności do wzniosłych celów.

Pies

Zwierzę to towarzyszy kobietom na wszystkich rękojęściach typu II oraz na rękojęściach podtypu VI/1 nr 154 z Sankt Petersburga II i nr 157 z Berlina II⁵⁹. Jest ono wykładnią takich cech, jak wierność i cnota małżeńska, roztropność, lojalność i przyjaźń. Z tego powodu odnajdziemy je na licznych średniowiecznych przedstawieniach ikonograficznych, w tym na nagrobkach⁶⁰. Kobieta z psem na rękę to nie tylko mężatka, sądząc po stroju, przynależna do wyższej warstwy rycerstwa-szlachty, niekiedy księżna lub królowa, ale także kobieta niezamężna, co sugerują liczne przedstawienia ikonograficzne kobiet z psem na rękę w scenach miłosnych (ryc. 62). Wyobrażenia te odzwierciedlają również modę trzymania małych pieszków pokojowych przez kobiety wyższych warstw społecznych, w tym mieszczan.

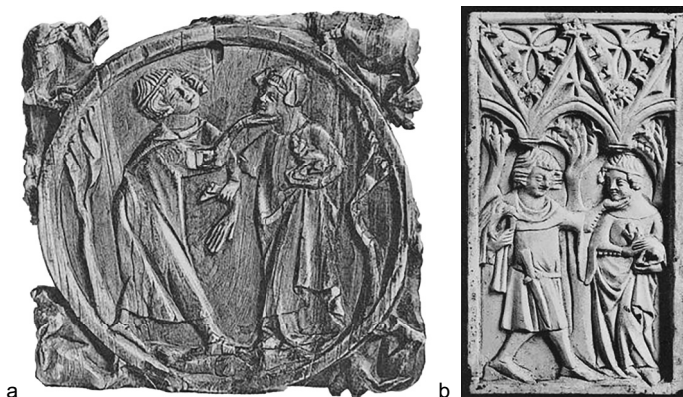
Na 21 rękojęściach typu II i na rękojęści podtypu VI/1 odmiana *c* z Berlina II, 7 razy pies trzymany jest przez kobietę na lewej (ryc. 7, 31, 33a, 49i, 83), a 14 razy na prawej ręce (ryc. 14, 32, 33b, 34, 35, 55). Być może, tak jak w przypadku posadowienia sokoła, niesie to symboliczne przesłanie, choć w obecnym stanie badań trudno to stwierdzić. Do kobiety należy również domowy piesek trzymany na lewej ręce przez zalecającego się mężczyznę, ukazany na rękojęści szpili nr 154 z Sankt Petersburga II (ryc. 49f). Jego symbolika nie jest związana z mężczyzną, a z kobietą stojącą po prawej stronie.

Istnieją również rękojęści, na których pojawia się pies (jako drugi rekwizyt) siedzący lub leżący u stóp kobiet. Należą one do podtypu I/1 (nr 14 Rotterdam, ryc. 26a) i do typu II (nr 67 Nantes I, ryc. 26b i nr 80 Skania?/Ölandia?, ryc. 33b). W przypadku dwóch ostatnich wyobrażeń może to być aluzja do macierzyństwa, ponieważ pies na rękę obu kobiet przypomina szczeniaka, a pies u ich stóp – dorosłego osobnika. Odmienną wymowę ma wizerunek psa na pierwszym przedstawieniu, gdyż głównym rekwizytem jest tu sokół. Pies może należeć do wyposażenia myśliwskiego kobiety biorącej udział w polowaniach lub podkreśla jej szlachejne pochodzenie.

⁵⁸ M. Bencard 1975, s. 48, nr 12.

⁵⁹ Kobieta z psem na rękę widoczna jest na wielu przedstawieniach ikonograficznych, w tym na rękojęściach w towarzystwie mężczyzny z sokół. Ze względu na to, że na takich rękojęściach są również elementy przyrody i architektury, a same postaci niekiedy siedzą, zostały one pominięte.

⁶⁰ J.C. Cooper 1998, s. 202–208; H. Biedermann 2001, s. 383–384; L. Impelluso 2006, s. 203–211; M. Marcinkowski 2006, s. 368.

Ryc. 62. Obudowa lusterek ze scenami miłosnymi z wyobrażeniami kobiet z psem na ręku (R. Koechlin 1924, t. III, plansza CLXXV, nr 988, plansza CXCIV, nr 1162).

Jako zwierzę towarzyszące mężczyźnie pies pojawia się wyjątkowo. Odnajdziemy go siedzącego przy prawej nodze mężczyzny na dwóch rękojeściach podtypu I/2, odmiany *a*, nr 48 z Vysokého Mýta i nr 49 z Norymbergi (ryc. 25) i na rękojeści podtypu IV/2 nr 117 z Niort (ryc. 42b) przy lewej nodze dudziarza.

Wśród zabytków typu II na rękojeści szpili nr 68 z Brugii III pojawia się zagadkowe przedstawienie ukazujące mężczyznę? (króla?), który trzyma psa na lewej ręce, zaś prawą położył na szyi zwierzęcia⁶¹. Zrealizowany temat, sposób trzymania psa i kształt postaci, zwłaszcza linia bioder, wskazywałyby na kobietę. Ukazana z przodu spodnia(?) szata odsłania prawie do kolan obute nogi, co sugeruje mężczyznę. Z tyłu, druga(?) wierzchnia szata sięga ziemi i całkowicie kryje nogi. Z tych powodów zarówno identyfikacja płci postaci, jak i wynikający z niej symboliczny przekaz wizerunku są trudne do określenia.

Interpretacja powyższych wizerunków psa jest zróżnicowana. W przypadku psa towarzyszącego mężczyźnie, podobnie jak sokoła, mamy do czynienia z dwoistością przekazu symbolicznego. Był to z jednej strony symbol występnych czynów, takich jak żądza krwi, nienawiść, niepohamowany gniew, zjadliwość, niemoralność itp., ale z drugiej strony, ze względu na przypisywane mu takie cechy, jak czujność, przyjaźń, oddanie, symbolizował wierność (lennika) i szlachetność dobrze urodzonego mężczyzny. Jest on zatem, tak jak sokół, symbolem szlachectwa⁶² i pojawia się często na średniowiecznych płytach nagrobnych mężczyzn. Odnajdziemy go razem z sokolem (i zającami, na które polował zmarły) na francuskiej płycie nagrobnej z 1314 r. w kościele św. Klemensa w Arpajon⁶³. Inny przekaz niesie

⁶¹ E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 22.

⁶² H. Biedermann 2001, s. 383–384; J.C. Cooper 1998, s. 202–203. Psy towarzyszą także wizerunkom krzyżowców, W. Kopaliński 2006, s. 317–320.

⁶³ Strona internetowa Effigies & Brasses, effigiesandbrasses.com, dostęp 10 VI 2014 r.

Ryc. 63. Miniatury ukazujące kobiety z psem na ręku, ok. 1300 – ok. 1340 (Codex Manesse, k. 64, 76v, 98, Universitätsbibliothek Heidelberg, digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/0123, 0148 i 0191).

wizerunek psa umieszczony u stóp dudziarza na rękojeści z Niort. W tym przypadku jego symbolika ogranicza się do zwykłych cech: czujności, przyjaźni, oddania i zapewne obrony. Pies był też symbolem „łowców dusz” – biskupów, kapłanów, apostołów, kaznodziejów (św. Dominik) oraz innych świętych (np. św. Roch, Bernard z Clairvaux)⁶⁴.

Wygląd psów towarzyszących kobietom jest zunifikowany, co utrudnia określenie ich rasy. Jedynie na karcie inwentarzowej rękojeści nr 80 ze Skanii/Ölandii odnotowano, że ukazany na niej pies to *taks*, czyli jamnik. Z propozycją tą trudno się zgodzić, żaden z psów bowiem go nie przypomina. Również psy towarzyszące mężczyznom nie są jamnikami. Należą do zupełnie innej rasy. Nie są to też białe pudle przyszyżone na lwa, towarzyszące władcom, których symbolikę omówiła Małgorzata Wilska, co znamy również z polskiego materiału ikonograficznego z XV – początku XVI w.⁶⁵ Wymowa symboliczna tych wizerunków nie jest związana z postaciami kobiet. Psy te są emblematem doskonałego władcy i sprawiedliwego sędziego. Ich biały kolor symbolizuje czystość, dostojeństwo, piękno, radość, *sacrum*. W przypadku psów na rękojeściach typu II kolor ich maści można określić na podstawie analogicznych przedstawień w zabytkach ikonograficznych, na przykład w Codex Manesse (ryc. 63)⁶⁶. Widoczne w tym dziele psy są maści białej i symboliczna wymowa tego koloru jest w dużym stopniu zbieżna z podaną wyżej.

Oba omówione wyżej rekwizyty, sokół i pies, towarzyszą (wyjątkiem jest rękojeść nr 117 z Niort, ryc. 42b) szlachetnie urodzonym mężczyznom i kobietom.

⁶⁴ Np. J.C. Cooper 1998, s. 202–203; H. Biedermann 2001, s. 383–384; D. Forstner 1990, s. 293–294; por. M. Marcinkowski 2006, s. 368.

⁶⁵ M. Wilska 2001, s. 463–473.

⁶⁶ Por. Codex Manesse, k. 64, 76v, 98, 178, 197v, 319, 342v, 371, Universitätsbibliothek Heidelberg, digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848.

Można posunąć się dalej i uznać, że przedstawienia mężczyzny z sokołem i kobiety z psem są komplementarne względem siebie⁶⁷.

Wiewiórka

To kolejny rekwizyt zwierzęcy towarzyszący kobietom na pięciu rękojęściach w kilku typach. Odnajdziemy ją w podtypie II/1 siedzącą na prawym barku: nr 64 Tartu I, nr 65 's-Heerenberg I (ryc. 33a), na lewym barku w podtypie I/2: nr 46 Berlin I (ryc. 3)⁶⁸, i w podtypie II/2: nr 80 Skania?/Ölandia? (ryc. 33b) oraz na przedramieniu lewej ręki w podtypie IV/3: nr 122 Paryż V (44d). Datowanie rękojęści z tym atrybutem jest rozbieżne, od połowy XIII w., przez różne fazy XIV stulecia. Najbardziej prawdopodobne jest to ostatnie datowanie. Wszystkie wymienione zabytki nie mają kontekstu archeologicznego, nawet rękojęść z Tartu I, którą pozyskano co prawda w trakcie badań wykopaliskowych, ale na wtórnym złożu, w warstwie z XVII–XIX w.

W literaturze przedmiotu można się spotkać z poglądem, że wiewiórka w ikonografii średniowiecznej jest rzadkim symbolem, uznawanym przez badaczy za trudny do określenia. Sądzi się nawet, że może to być zwykłe zwierzę towarzyszące człowiekowi⁶⁹, czemu przeczy materiał źródłowy. W chrześcijańskiej symbolice średniowiecznej wyraża ono chciwość i skąpstwo, żarłoczność, głupotę, lenistwo i lubieżność. Było nazywane małpą lasu i traktowano je jako wcielenie diabła trudnego do schwytania⁷⁰. Nie bez znaczenia był rudy kolor sierści łączony z kolorem włosów Judasza⁷¹. W mitologii skandynawskiej wiewiórka żyła w gałęziach drzewa życia Yggdrasilu i symbolizowała szybkość, psotę, szkodnika, podjudzała do kłótni⁷². Nie sądzę jednak, aby właśnie te cechy chciano oddać na wymienionych rękojęściach. Wiewiórka jest bowiem również symbolem zapobiegliwości, gromadzenia zapasów, troskliwości, oszczędności i gospodarności kobiety oraz jej życiodajnych sił⁷³. W XIV w. była ulubionym zwierzęciem trzymanym w domu przez damy i mieszczałki, a także zakonnice w klasztorach, które przynosiły wiewiórki nawet do kościoła⁷⁴. Znajduje to odzwierciedlenie w ikonografii (ryc. 64),

⁶⁷ Tego samego zdania była E. den Hartog 2012a, s. 13.

⁶⁸ Por. wyżej s. 86 przyp. 105. Obecność wiewiórki na barku postaci wyklucza, moim zdaniem, identyfikację z mężczyzną.

⁶⁹ L. Impelluso 2006, s. 234–237.

⁷⁰ H. Biedermann 2001, s. 402; L. Impelluso 2006, s. 234–237. W tym znaczeniu widzimy ją na bordiurze lewego skrzydła (przedstawienie nr 7) Drzwi Gnieźnieńskich. Wiewiórka gryzie orzech i jest przeszyta strzałą, L. Kalinowski 1959, s. 61, 69, 91.

⁷¹ N. Pastoureau 2005, s. 231.

⁷² J.C. Cooper 1998, s. 293. Tak rekwizyt ten interpretuje A. Mäesalu 2008, s. 590.

⁷³ S. Kobielius 2002b, s. 332–334; tenże 2002a, s. 112–113.

⁷⁴ S. Kobielius 2002a, s. 112.

Ryc. 64. Para kochanków, kobieta z wiewiórką na rękę, mężczyzna z sokółem, Ormesby Psalter, k. 131, koniec XIII – pierwsza połowa XIV w. (Bodleian Library, University of Oxford, iiif.bodleian.ox.ac.uk/iiif/viewer/34a6037b-12e8-4b12-8920-26c33914fe0e?#e?c=0&m=0&s=0&cv=266&r=88&xywh=12008%2C865%2C9812%2C19164&c=0).

zwłaszcza na czternastowiecznych angielskich portretach kobiet, na miniaturach, na obudowach lusterek i na nagrobkach⁷⁵. Sądzę zatem, że pojawienie się wiewiórki podkreśla dodatkowo wysoką pozycję społeczną kobiety.

Księga

Ten rekwizyt pojawia się na rękojęściach typu III i podtypu IV/1 (o czym niżej), w rękach mężczyzn i kobiet. Jednak nie w każdym przypadku badacze są zgodni zarówno co do identyfikacji postaci, jak i symboliki niesionej przez ten przedmiot. Co więcej, często nie pozwala on badaczom na jednoznaczną identyfikację konkretnego wizerunku.

W odniesieniu do mężczyzn wyobrażonych na rękojęściach podtypu III/1 wydawałoby się, że rozpoznanie ich przynależności stanowej nie powinno sprawiać większych trudności. Moim zdaniem są to duchowi świeccy i zakonnicy, trzymający w obu lub w jednej ręce księgę. Odmienny pogląd wyrażono w odniesieniu do rękojęści nr 84 z Visby I. Wyrzeźbioną postać uznano za świętego, ale bez uzasadnienia⁷⁶. Krzysztof Wachowski dopatrywał się natomiast w postaci na rękojęści nr 89 z Elbląga II (ryc. 12b) apostoła⁷⁷. To samo sądzono w przypadku

⁷⁵ L. Impelluso 2006, s. 234–237; S. Kobieliński 2002b, s. 332–334; tenże 2002a; W Polsce odnajdziemy ją na płycie nagrobnej małżonków von Soest z XIV w. (po 1361 r.) w kościele św. Jana w Toruniu – u stóp Małgorzaty von Soest z lewej strony siedzi mały piesek, a po prawej wiewiórka; Z. Kruszelnicki (1957, s. 106, 111) ogranicza się do uwagi, że było to ulubione zwierzę dam w XIV w.

⁷⁶ G. Westholm 2008, s. 657 ryc. 8, s. 658.

⁷⁷ K. Wachowski (2013, s. 89) w odniesieniu do symboliki „postaci z księgą” uważa, że „Być może postać ta symbolizuje apostoła, ale przedstawienie aureoli na końcu kościanej rękojęści noża

rękojeści nr 88 z Åhus (ryc. 9), widząc w postaci św. Andrzeja, a to z powodu ukośnego krzyża (tzw. krzyża św. Andrzeja) widniejącego na okładce trzymanej księgi⁷⁸. Identyfikacje te nie wydają się uzasadnione. Równie dobrze może to być litera X, symbol chrystologiczny⁷⁹ lub jedynie przekaz graficzny umożliwiający identyfikację rekwizytu z księgą. Ukośny krzyż widnieje bowiem na większości okładek ksiąg na pozostałych rękojeściach tego podtypu (ryc. 36), z tym, że na rękojeści nr 91 z Będzina (ryc. 15) ukazującej zakonnika, na polach między jego ramionami oznaczono dodatkowo kropki. Odmienny wzór odnajdziemy na zabytkach nr 84 z Visby I i nr 92 z Ålborga (ryc. 37a). Na pierwszym księga ma dwie poziome, równoległe linie, a na drugim ornament skomponowano z dwóch kwater rozdzielonych dwiema prostymi, równoległymi, poziomymi liniami z pięcioma kropkami na tak wydzielonych polach⁸⁰. Jak wyglądała księga na rękojeści nr 93 z Paryża III (ryc. 37b) nie wiemy, gdyż ta część się nie zachowała. O jej istnieniu pisał, między innymi, Raymond Koechlin⁸¹.

W tym podtypie dodatkowymi elementami są: stuła przewieszona przez lewą dłoń duchownego na rękojeści z Visby I, sznur, którym przewiązani są w pasie zakonnicy na rękojeściach z Będzina i Paryża III, pastorał w ręku biskupa na rękojeści z Ålborga i krzyż trzymany przez zakonnika na rękojeści z Paryża III. **Stuła** pojawia się na wizerunkach diakonów, kapłanów i biskupów jako część wyposażenia liturgicznego i symbol łaski uświęcającej i wiecznego przemienienia, ale też jarzma nałożonego przez Boga⁸². Pozostałe elementy są typowe dla przedstawicieli stanu duchownego i były powszechnie rozumiane.

W podtypie III/2 identyfikacja rekwizytów trzymany przez kobiety nie jest jednoznaczna. Na zabytkach: nr 94 Paryż IV (ryc. 38a), nr 95 Mahón (ryc. 38b), nr 96 Gandawa III (ryc. 39a), nr 97 Hargicourt (ryc. 39b), nr 101 Saint-Denis I (ryc. 39f), nr 102 Paryż VIII i nr 103 Eilean Donan (ryc. 39g) rozpoznano je jako książki. W odniesieniu do zabytków: nr 98 Antwerpia (ryc. 39c), nr 99 Liège II (ryc. 39d), nr 100 Brugia II (ryc. 39e) opowiedziano się za książką lub pudełkiem (puszką Pandory?). W przypadku rękojeści nr 104 Kraków III (ryc. 19) miało to być psalterium(?), z czym nie sposób się zgodzić. Zabytki te są datowane głównie na XIV w. W odniesieniu do rękojeści, które nie mają kontekstu archeologicznego, podaje się niekiedy XV w. Ponieważ aż osiem zabytków (nr 96–103) to szpile i szpatułka, czyli przybory toaletowe o intymnej wymowie, to być może należałoby się zastanowić, czy rekwizyt ten to nie *Minnekästchen* – tzw.

---

nie było możliwe”. Przeczy temu wizerunek św. Pawła z aureolą na rękojeści, nr 110 z Londynu IV, por. wyżej s. 63 przyp. 7.

⁷⁸ A. W[ihlborg] 1975. Także w przypadku rękojeści nr 90 z Parnawy (ryc. 36d) porównano ten znak do krzyża św. Andrzeja, E. Heinloo, R. Vissal 2012, s. 157.

⁷⁹ D. Forstner 1990, s. 31.

⁸⁰ Przypomina to kostkę domina z dwiema piątkami.

⁸¹ R. Koechlin 1924, t. II, s. 406, nr 1125.

⁸² D. Forstner 1990, s. 454.

relikwiarz miłości, w kulturze dworskiej pojemnik przeznaczony na drobne upominki i pamiątki od kochającej osoby. Wówczas tworzyłyby one osobny typ.

Przejdźmy do symboliki. Księga symbolizuje wszechświat, dociekanie prawdy, wiedzę, uczoność, godność, sprawiedliwość, prawo, religię objawioną, słowo Boże, Biblię, Ewangelie, wysoką kulturę⁸³, jest też personifikacją wiary. Pojawia się często jako atrybut uczonych, ewangelistów, części apostołów, Ojców Kościoła, świętych (np. św. Jana Ewangelisty, Pawła, Benedykta z Nursji, Bernarda z Clairvaux, Antoniego z Padwy, Tomasza z Akwinu, Brunona z Kwerfurtu, Ambrożego z Mediolanu, Wawrzyńca), a także świętych kobiet (np. św. Anny, Katarzyny z Aleksandrii, Małgorzaty). W ręku kobiet na omawianych rękojęściach może być to modlitewnik. Odnajdziemy go na francuskich płytach nagrobnych, na przykład z opactwa Vauluisant w Villeneuve-l'Archevêque z 1236 r. i z opactwa Turpenay z Saint-Benoît-la-Forêt z 1250 r.⁸⁴, na których niewielkie książeczki (modlitewniki) trzymane są przez kobiety z przodu postaci lub zwisają one na taśmie albo łańcuszku⁸⁵.

Atrybuty świętych

W podtypie IV/1 (8 rękojęści nr 105–112) i w podtypie VI/2 (rękojęść nr 160) postaci kobiet i mężczyzn pojawiają się z atrybutami właściwymi dla świętych⁸⁶. Nie wszystkie identyfikacje są jednak pewne.

Na rękojęściach nr 105 z 's-Heerenberg II (ryc. 40a) i nr 106 z Angers III (ryc. 40b) przedstawiono św. Jana Ewangelistę trzymającego w lewej ręce księgę Ewangelii, będącą jego atrybutem. Obie rękojęści są datowane na różne fazy XIV w. i na XIV w., ale bez kontekstu archeologicznego⁸⁷. Świętym lub prorokiem jest mężczyzna na rękojęści nr 111 z Frankfurtu nad Menem (ryc. 40c) datowanej na pierwszą ćwierć XIV w.⁸⁸ Stylistycznie nawiązuje ona do wizerunków św. Jana Ewangelisty z dwóch pierwszych rękojęści. Mężczyzna trzyma w zgiętej w łokciu prawej ręce rozwinięty zwój. Jego lewa ręka, ułożona wzdłuż tułowia, ukryta jest pod szatą. Symbolika **zwoju** jest prawie identyczna z symboliką księgi. Jest to przede wszystkim Słowo Boże⁸⁹, ale na tej podstawie trudno

⁸³ W. Kopaliński 2006, s. 173–176; H. Biedermann 2001, s. 175–177; G.F.W. Holtmann 1993, s. 372–376 – uznał ten rekwizyt za trudny do objaśnienia symbolicznego, dopuszczając możliwość jego świeckiej interpretacji w rękach poetów i pieśniarzy; J. Hall 1997, s. 112.

⁸⁴ Strona internetowa Effigies & Brasses, effigiesandbrasses.com.

⁸⁵ Por. wyżej s. 97 przyp. 153.

⁸⁶ Na temat atrybutów świętych por. J. Marecki, L. Rotter 2009 według indeksu.

⁸⁷ W kolejności: www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/618144AE_151f59f3.html; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/3AC82149_20137e75.html.

⁸⁸ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/80BB78BC_440c90cb.html.

⁸⁹ M. Feuillet 2006, s. 162.

jednoznacznie przypisać ten atrybut konkretnemu świętemu, przynależał on bowiem na przykład do św. Atanazego Wielkiego i św. Bonawentury oraz do proroków ze Starego Testamentu⁹⁰.

Atrybuty postaci z rękojęści nr 107 z Seehausen nie są rozpoznane jednoznacznie ze względu na zniszczenie górnej jej części. Przypuszczano, że postać trzyma w prawej ręce księgę, ul, lutnię lub lirę, a w lewej liść palmy albo bicz. Mógłby to być wizerunek św. Ambrożego, ponieważ ul i księga są jego atrybutami, symbolizującymi wspólnotę zakonną i Kościół, a ul dodatkowo dar, słodycz wymowy⁹¹. Były to również atrybuty św. Medarda i św. Bernarda z Clairvaux⁹². Liść palmy jest natomiast symbolem drzewa życia, zwycięstwa Chrystusa nad śmiercią i piekłem, wiecznej nagrody i męczeńskiej śmierci⁹³. Zabytek jest datowany na okres po 1250 r.⁹⁴

Na rękojęści nr 109 z Rouen II (ryc. 41b) św. Katarzyna Aleksandryjska trzyma w lewej ręce koło. Osobę św. Pawła wspartego obiema rękami na mieczu rozpoznano na rękojęści nr 110 z Londynu IV (ryc. 41c), a na rękojęści nr 112 z Paryża IX – św. Piotra trzymającego w prawej ręce księgę, a w lewej klucz. Zabytki te mają zróżnicowane datowanie: wczesny XVI w., XIV lub XV w., XIV–XV w., XV w.⁹⁵

Być może świętą (wyznawczynią) jest kobieta (panna) na rękojęści nr 108 ze Strasburga (ryc. 41a), odnoszonej do XIII w.⁹⁶, która w zgiętych w łokciach rękach trzyma **lilię** symbolizującą m.in. dziewictwo, czystą duszę i ciało, wstydlivość, niewinność, wybranie, duszę wznoszącą się do nieba, majestat, również Chrystusa oblubieńca, Kościół⁹⁷. Lilia była symbolem między innymi św. Agnieszki, Klary, Eufemii i Scholastyki. Interesującym elementem tego wyobrażenia są włosy zaplecione w długi warkocz, sięgający poniżej bioder kobiety⁹⁸. Lilia jest także symbolem miłości – z nim mamy do czynienia na rękojęści podtypu VI/1 odmiana *a* nr 147 z Paryża VII (ryc. 48c), na której mężczyzna ofiarowuje kobiecie właśnie ten kwiat.

⁹⁰ J. Sobczak 2000, s. 27–28, 42; W. Schenkluhn (1987, s. 205–206, nr 123) opowiedział się za prorokiem, a sam zabytek uznał za statuetkę.

⁹¹ M. Marcinkowski (2006, s. 363) dopuszcza, że jest to ul, a w lewej ręce bicz(?); B. Szczepanowicz 2007, s. 56–57.

⁹² S. Kobielski 2002b, s. 268; S. Carr-Gomm 2001, s. 18–19; B. Szczepanowicz 2007, s. 56–57.

⁹³ D. Forstner 1990, s. 156, 176, 210.

⁹⁴ R. Jaitner, G. Kohn 1996, s. 37, ryc. 62.

⁹⁵ W kolejności: www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/03C41804_f0803c3b.html; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/8168da5e_7bbe115c.html, www.britishmuseum.org/collection/search?keyword1856,0701.1; R. Koehlin 1924, t. II, s. 407, nr 1129bis; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/D95D0AD3_84844821.html.

⁹⁶ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/4A01B923_483de26d.html.

⁹⁷ D. Forstner 1990, s. 187–189; M. Feuillet 2006, s. 71; W. Kopaliński 2006, s. 197–198; M. Pastoureau 2005, s. 109–123. Pomijam lilię jako symbol maryjny oraz znak heraldyczny.

⁹⁸ Nie można określić jego długości, albowiem w tej części rękojęść jest wyłamana.

Ryc. 65. Wizerunek św. Jana Chrzciciela trzymającego tarczę (dysk) z Barankiem Bożym (R. Koechlin 1924, t. III, plansza LXXI, nr 272A).

Wątpliwości badaczy co do identyfikacji nie budziły dwie postaci z rękomości podtypu VI/2 nr 160 z Tartu II. Pierwsza to św. Jerzy wsparty prawą ręką na mieczu, mający u stóp, przy prawym boku, smoka lub psa i siedmioszprychowe koło na lewym barku. Druga to św. Jan Chrzciciel z dobrze zarysowaną długą brodą, trzymający w obu rękach tarczę (dysk) z wyobrażeniem Baranka Bożego. Podobne wyobrażenie znajduje się na fresku z około 1360 r. w prezbiterium kościoła św. Jana Chrzciciela w Toruniu oraz na rzeźbie z katedry św. Jana Chrzciciela we Wrocławiu, pochodzącej z lat 1160–1180⁹⁹ i na innych zabytkach europejskich (ryc. 65).

Siedmioszprychowe koło – symbolizuje wieczność, czas, zwycięstwo nad szatanem, koło bowiem to symbol czasu, a święta **cyfra 7** to doskonałość, uporządkowana całość, kompletny okres, Nowe Przymierze¹⁰⁰. **Baranek** – jakkolwiek oznacza czystość i niewinność, to na tarczy (dysku) św. Jana Chrzciciela jest symbolem paschalnym, przepowiadającym osobę i ofiarę Chrystusa – Baranka Bożego. Jest atrybutem tego świętego, ale jednocześnie symbolem mistycznego odrodzenia, życia monastycznego, Kościoła i neofitów¹⁰¹.

Niepewna jest identyfikacja zwierzęcia siedzącego przy lewej nodze św. Jerzego. Jest ono rozpoznane jako smok lub pies. Równie dobrze może to być lew. **Smok** symbolizuje szatana, ale także wszelki grzech, walkę ze złem i pogaństwem¹⁰² i tym samym identyfikuje postać ze św. Jerzym. **Pies** wskazywałby na jednego z kilku

⁹⁹ R. Knapieński 1999, s. 354–355.

¹⁰⁰ D. Forstner 1990, s. 47–48; M. Feuillet 2006, s. 55, 122–123; H. Biedermann 2001, s. 324–327.

¹⁰¹ S. Kobieliński 2002b, s. 59–61; J.C. Cooper 1998, s. 22; S. Carr-Gomm 2001, s. 36; R. Knapieński 1999, s. 349, 354–363, tu szerzej o innych atrybutach św. Jana Chrzciciela i jego wizerunkach.

¹⁰² M. Feuillet 2006, s. 127; S. Carr-Gomm 2001, s. 217–218; J. E. Cirlot 2000, s. 226.

patronów rycerstwa, zgodnie z omówioną wyżej symboliką. Gdyby był to natomiast **lew**, to należy pamiętać, że zwierzę to ma ambiwalentną naturę. Reprezentuje element solarny, ognisty, w konsekwencji zwycięstwo, siłę, potęgę Boga, może być symbolem Chrystusa i św. Marka Ewangelisty. W symbolice chrześcijańskiej jest również obrazem zła, grzechu i personifikacją szatana¹⁰³. Może więc na rękojeści obrazować szatana pokonanego przez św. Jerzego.

Symbolikę tej rękojeści można powiązać z zakonem kawalerów mieczowych lub dostojnikami tutejszego Kościoła, działalnością arcybiskupa Rygi i biskupa Tartu prowadzących misje chrystianizacyjne wśród plemion Liwów i Estów. Zabytek jest datowany szeroko na XIII–XIV w. W tym czasie Tartu było w posiadaniu zakonu (od 1215 r.). Od 1224 r. istniało tu biskupstwo, a powstałe miasto stało się jego własnością. Znajdował się w nim czternastowieczny kościół pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela.

Świętymi mogą być również dwie postaci na rękojeściach podtypu V/3 (nr 137 Mstěnice, ryc. 47a; nr 143 nieznane miejsce, ryc. 47c), nieposiadające żadnego atrybutu, zatem nie sposób je zidentyfikować. Za taką interpretacją przemawiają archaizujące szaty postaci z Mstěnic, właściwe dla przedstawień świętych, oraz gest oranta wykonywany przez obie postaci. Wydaje się również, że ze względu na ślady polichromii rękojeść z Mstěnic mogła być pierwotnie statuetką religijną.

Instrumenty muzyczne

Na pięciu rękojeściach podtypu IV/2 postaciom towarzyszą instrumenty muzyczne: psalterium (nr 114 Steyr, ryc. 1b), harfa (nr 115 Stralsund), dudy (nr 116 Visby II, ryc. 42a), dudy, dzwonek i mały róg (nr 117 Niort, ryc. 42b) oraz niezidentyfikowany owalny przedmiot – instrument muzyczny? (nr 113 Obrány, ryc. 43). Trudno jednak stwierdzić, czy wszystkie one miały znaczenie symboliczne, czy też w części należały do osób zawodowo parających się muzyką, czego przykładem jest rękojeść z Niort, lub grających dla przyjemności. Wątpliwości co do symbolicznego przekazu nie stwarza jedynie anioł grający na harfie na rękojeści ze Stralsundu.

Utrudnieniem w określeniu symboliki przekazu na rękojeści ze Steyr była identyfikacja instrumentu. Rozpoznano w nim kolejno lirę, lutnię i ręczne organy. Ostatecznie opowiedziano się za **psalterium**. Instrument ten jest symbolem dzieła wykonanego radośnie i lekko. Jego dziesięć strun to radosne działania, zgodne z dziesięciorgiem przykazań¹⁰⁴.

Kolejny instrument to **harfa**, w symbolice często utożsamiana z **lirą**. Symbolizowała świat nadnaturalny, chwałę boską, królestwo niebieskie, modlitwę,

¹⁰³ D. Forstner 1990, s. 279; J.C. Cooper 1998, s. 140, 143; W. Kopaliński 2006, s. 191–194; H. Biedermann 2001, s. 188–190.

¹⁰⁴ D. Forstner 1990, s. 396.

harmonię, także radość, miłość, poezję, nieskalanie, czystość, ale przede wszystkim była instrumentem chórów anielskich. Mogła też oznaczać ducha oraz boską naturę Chrystusa¹⁰⁵. Symboliczny wymiar ma także **anioł** trzymający ten instrument na rękojęści ze Stralsundu. Jego postać wyraża czystość, niewinność, nieskalanie, doskonałość, duchowość i potęgę. Był on pośrednikiem między światem materialnym a duchowym, posłańcem boskim, stróżem i obrońcą¹⁰⁶.

W przypadku **dud** można mówić o ich ambiwalentnej symbolice, do tego o wydzwięku magicznym. W ikonografii pojawiają się zarówno w rękach diabłów, jak i aniołów. Mogły być również symbolem fallicznym¹⁰⁷. Nie zaliczyłabym natomiast do instrumentów muzycznych o wymowie symbolicznej rogu i dzwonka widocznych na rękojęści z Niort, albowiem należą one do niezbędnego wyposażenia wędrownego dudziarza. Podsumowując, mimo religijnego objaśnienia symboliki psalterium i harfy, skłaniałabym się do poglądu, że większość omówionych przedstawień powiązana jest ze świecką stroną życia.

W tym podtypie trudność sprawiało badaczom określenie płci niektórych postaci. Tak było w przypadku rękojęści ze Steyr. Mimo że rodzaj szaty przemawiał jednoznacznie za kobietą, niektórzy badacze sądzili, że jest to mężczyzna¹⁰⁸. Wątpliwości budzi uznanie postaci na rękojęści z Obřan za kobietę, nosi ona bowiem szatę z „ząbkowaniem”, która pojawia się w innych typach jako element odzienia męskiego¹⁰⁹. Tylko w przypadku rękojęści z dudziarzami nie było wątpliwości, że są to mężczyźni.

Inne przedmioty

W podtypie IV/3 (nr 118–126) znalazło się dziewięć rękojęści z wyobrazeniami postaci, którym towarzyszą rozmaite przedmioty, w tym te, które pojawiały się jako rekwizyty znane z rękojęści wyżej omówionych typów. Niestety, nie wszystkie udało się zidentyfikować. Te, które rozpoznano, są charakterystyczne dla osób należących do różnych warstw społecznych.

Na rękojęści nr 118 z Roskilde I (ryc. 44a) ukazano rycerza z tarczą. Można wprawdzie rozważać możliwość, że **tarcza** symbolizuje opiekę Bożą, wierność

¹⁰⁵ *Leksykon* 1992, s. 86–87; J. Tresidder 2001, s. 63; W. Kopaliński 2006, s. 104–105; M. Feuillet 2006, s. 71–72.

¹⁰⁶ J. Tresidder 2001, s. 11–12.

¹⁰⁷ Z.J. Przeremski 2007, s. 231–234; J. Hall 1997, s. 107. W językach zachodnioeuropejskich dla nazwania dud używa się angielskiego słowa *bagpipe*, francuskiego *cornemuse* i niemieckiego *Dudelsack*. W polskich opracowaniach bardzo często myli się dudy z kobzą. Tymczasem dudy to aerofon stroikowy, a kobza to chordofon szarpany, rodzaj lutni, *Encyklopedia popularna* 1982, s. 175, 349.

¹⁰⁸ Por. wyżej s. 101 przyp. 172. Wedle *Katalogu* (1912, s. 6, nr 69) na rękojęści ma być wyobrażona św. Cecylia.

¹⁰⁹ Por. niżej s. 182–186.

i wiarę chrześcijanina, ale skłaniałabym się do poglądu, że jest to zwykły atrybut rycerza. Na rękojęści nr 122 z Paryża V (ryc. 44d) widoczna jest kobieta z wieściorką na lewym przedramieniu, której symbolikę omówiono wyżej¹¹⁰. Także **pastorał** trzymany w lewej ręce przez biskupów na rękojęściach nr 124 z Solingen (ryc. 44e) i nr 92 z Ålborga (ryc. 37a), jakkolwiek niesie przekaz o posłudze pasterskiej (duchowej) biskupa względem podległych mu wiernych, traktowałabym jako element identyfikujący te postaci. Na rękojęści nr 123 z węgierskiego Wyszehradu ukazano rycerza wyposażonego jedynie w **nóż-sztylet** wiszący przy pasie. Ponieważ noże były noszone przez mężczyzn wszystkich stanów, nie wydaje się, aby należało z nim wiązać jakieś przesłanie symboliczne¹¹¹. Na znacznie zniszczonej rękojęści nr 125 z Mauroux kobieta trzyma w ugiętej prawej ręce **puchar** (kielich). W ręce kobiety może być on symbolem błogosławieństwa i radości¹¹². Jest on także jednym z rekwizytów św. Barbary¹¹³. Gdyby przyjąć tę interpretację, wówczas byłaby to rękojęść należąca do podtypu IV/1.

O rekwizytach trzymanyh przez postaci na kilku innych rękojęściach nie sposób nic powiedzieć. Na pierwszej (nr 119 Lubeka II, ryc. 44b) odnajdziemy kulisty przedmiot trzymany przez kobietę na wysokości szyi. Na trzech innych rękojęściach mnich? (nr 120 Kolonia III), mężczyzna (nr 121 Saint-Denis II, ryc. 44c) i kobieta (nr 126 Nowy Jork I, ryc. 44f) trzymają w obu rękach niezidentyfikowane przedmioty.

W typie V nie można mówić o symbolicznym przekazie rekwizytów, albowiem wyrzeźbione postaci ich nie mają. Możliwe jest jedynie określenie płci i przypisanie postaci do określonej warstwy społecznej, przede wszystkim na podstawie ubioru, niekiedy wykonywanych gestów.

Sakiewki przytroczone do pasa mężczyzn na dwóch rękojęściach podtypu V/1 (nr 127 Čáslav, ryc. 45, nr 128 Kraków I, ryc. 17) traktuję jako element zwykłego wyposażenia postaci, podobnie jak na rękojęści podtypu IV/2 nr 117 z Niort (ryc. 42b). Jak wspomniano, trudności w określeniu płci pojawiły się w przypadku postaci na rękojęściach z Krakowa I i nr 129 z Barda (ryc. 16). W odniesieniu do obu sądzono, że przedstawiają kobiety. W przypadku pierwszej pogląd ten wyraził Krzysztof Wachowski¹¹⁴. Odkrywczy drugiej uznali, że jest to kobieta „o dość »szpetnej« urodzie”, a samo przedstawienie to temat „stara kobieta”¹¹⁵. Mylili się przy tym co do nakrycia głowy, który to element był głównym kryterium

¹¹⁰ Por. wyżej s. 169–170.

¹¹¹ Por. W. Kopaliński 2006, s. 256–257 – nóż symbolizuje m.in. ogień, pierwiastek męski, aktywność, ale i wiarołomstwo, groźbę, zemstę, zdradę. Zdaniem badaczy słowackich jest to miecz, M. Čierny, N. Beljak Pažinová, J. Beljak 2020, s. 377. Pewną identyfikację tego rekwizytu utrudnia bardzo zła fotografia, *Művészet* 1982, s. 315, nr 176.

¹¹² D. Forstner 1990, s. 419.

¹¹³ J. Marecki, L. Rotter 2006, s. 96.

¹¹⁴ Por. wyżej s. 104 przyp. 187 i s. 135.

¹¹⁵ Por. wyżej s. 104 przyp. 189 i s. 136.

określenia płci. Jest to bowiem nie chustka, a kaptur z obszernym kołnierzem, noszony zazwyczaj przez mężczyzn¹¹⁶. Może to być mało urodziwy, otyły mężczyzna w kapturze i za taką identyfikacją się opowiadam. Ukazane postaci to zapewne przedstawiciele mieszczaństwa, na co wskazuje ubiór i brak rekwizytów właściwych stanowi rycerskiemu.

W podtypie V/2 identyfikację postaci na rękojęściach nr 130–131 z Bratysławy (ryc. 46a, b) jako króla i królowej i nr 132 z Nantes II (ryc. 46c) jako króla lub królowej, umożliwiają korony umieszczone na głowach. Korony pojawiają się również na głowach wielu postaci w innych typach. Postać na rękojęści nr 133 z Ludgershall Castle (ryc. 46d) uznano początkowo za kłeryka, ale później opowiedziano się za kobietą¹¹⁷. Powodem zmiany kwalifikacji było, jak sadzę, nakrycie głowy – czółko z welonem. Za identyfikacją postaci z rękojęści nr 135 z Oslo II (ryc. 46g) z duchownym przemawia szata o prostym kroju, zapięta u góry na siedem guzików. Natomiast na rękojęściach nr 134 z Southampton (ryc. 46e) i nr 136 z Fishbourne (ryc. 46f) przedstawiono kobiety noszące nakrycie głowy identyczne z nakryciami na pochodzących również z Wielkiej Brytanii rękojęściach podtypu I/3 (nr 55–57, 60).

Gesty

Podtyp V/3 to rękojęści o zróżnicowanym przekazie tematycznym. Pozbawione atrybutów postaci możliwe są do identyfikacji dzięki ubiorowi oraz gestom rąk. I tak na rękojęści nr 137 z Mstěnic (ryc. 47a) przedstawiono świętego(?) z uniesionymi rękami (orant)¹¹⁸. Ten sam gest wykonuje kobieta (dziewica?, zakonnica?) na rękojęści nr 143 pochodzącej z nieznanego miejsca (ryc. 47c). Symbolizuje on zjednoczenie z Bogiem, dziękczynienie, modlitwę i zbawienie¹¹⁹. Na rękojęści nr 138 z Fürstenwalde (ryc. 47b) odnajdziemy zakonnika z rękami złożonymi do modlitwy, o oczywistym znaczeniu. Wreszcie na czterech rękojęściach ukazano kobiety (nr 139 Kalmar VI, ryc. 47d; nr 140 Paryż VI, ryc. 47e; nr 141 Moguncja, ryc. 47f; i nr 142 Lilleborg), a na piątej mężczyznę (nr 144 Florencja III, ryc. 47g) o zróżnicowanym układzie rąk, w których trudno doszukać się wymowy symbolicznej.

Na rękojęści z Kalmaru VI lewa ręka kobiety, zgięta w łokciu, z wyprostowanymi dwoma palcami, spoczywa na piersi. Prawa ręka jest niewidoczna. Na rękojęści z Paryża VI kobieta (o ile identyfikacja jest prawidłowa) ma lewą rękę zgiętą w łokciu i ułożoną na talii, a prawą opuszczoną. Postać ma odsłonięte nogi powyżej

¹¹⁶ M. Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 144. Jest to kaptur naciągany na głowę, z obszernym kołnierzem opadającym na ramiona. Zdaniem tej badaczki pojawia się w pierwszej połowie XIV w.; D. Poppe 1978, s. 184.

¹¹⁷ Por. wyżej s. 105 przyp. 197.

¹¹⁸ V. Nekuda 1998, s. 114; por. wyżej s. 175.

¹¹⁹ D. Forstner 1990, s. 328–330.

kostek, co jest nietypowym elementem w przedstawieniach kobiet¹²⁰. Na rękojęści z Moguncji prawa ręka kobiety zgięta w łokciu spoczywa na piersi, lewa jest niewidoczna, ponieważ postać ukazano z prawego boku. Na rękojęści z Lilleborg kobieta opuszczoną lewą ręką trzyma fałdę płaszcza, a prawą, zgiętą w łokciu, ma położoną na piersi. Wreszcie, na rękojęści szpili z Florencji III mężczyzna ma ręce ugięte w łokciach i splecione na piersi.

Symbolikę rękojęści podtypu VI/1 sprowadzano do toposu o parze kochanków lub legendy o Tristanie i Izoldzie¹²¹. Jednak zróżnicowanie tematyczne przedstawień nakazuje identyfikację tę poszerzyć. Nie można bowiem wykluczyć, że w odmianach *a* i *b* są to również pary narzeczonych i pary małżeńskie (nr 145 Roskilde II, ryc. 48a; nr 146 Nowy Jork II, ryc. 48b; nr 147 Paryż VII, ryc. 48c; nr 148 Cambridge, ryc. 49a; nr 149 Bolonia, ryc. 49b; nr 150–151 Florencja I–II, ryc. 49c, d), stojące obok siebie, obejmujące się lub trzymające za ręce.

Na pozostałych rękojęściach tego podtypu, odmiana *c*, odnajdziemy śmiałe sceny o mniej lub bardziej erotycznym zabarwieniu, sugerujące, że ukazano na nich pary niepozostające w związku formalnym. Stroną aktywną są mężczyźni. Obejmują kobiety (nr 156 Mediolan, ryc. 49h), sięgają ręką za dekolty lub dotykają ich biustu (nr 153–154 Sankt Petersburg I–II, ryc. 49e, f; nr 159 Rawenna, ryc. 49j). Na kolejnych rękojęściach mężczyzna całuje kobietę (nr 155 Limerick, ryc. 49g), obejmuje ją za szyję (nr 157 Berlin II, ryc. 49i) i gładzi jej podbródek (nr 158 Wiedeń II, ryc. 1c). Najbardziej śmiała jest scena na rękojęści nr 152 z Genewy (ryc. 48d) – mężczyzna unosi dół sukni kobiety w jednoznacznym celu¹²².

Na kilku rękojęściach tego typu pojawiają się omówione wyżej rekwizyty znane z typów I, III i IV. Są to: sokół na lewej ręce mężczyzny (nr 145 Roskilde II, nr 146 Nowy Jork II), lilia w prawej ręce mężczyzny (nr 147 Paryż VII), pies trzymany przez mężczyznę (nr 154 Sankt Petersburg II) i przez kobietę (nr 157 Berlin II), rozwinięty zwój w prawej ręce kobiety (nr 151 Florencja II). Symbolika **zwoju** jest tu odmienna od omówionej wyżej symboliki księgi¹²³. Nie można wykluczyć, że jest to na przykład kontrakt małżeński. Nowym rekwizytem jest obręcz w lewej ręce kobiety na rękojęści szpatułki nr 158 z Wiednia II (ryc. 1c). Jest to *couronne*, czyli **wieniec**, korona, w przenośni nagroda¹²⁴. Pierwsze i drugie znaczenie jest w tym przypadku najtrafniejsze. Geneza tego symbolu sięga doby przedchrześcijańskiej. Początkowo był to nośnik sił żywotnych, zapewniający błogosławieństwo, ochronę przed nieszczęściem, wynagradzał zwycięstwo¹²⁵.

¹²⁰ Por. wyżej s. 132.

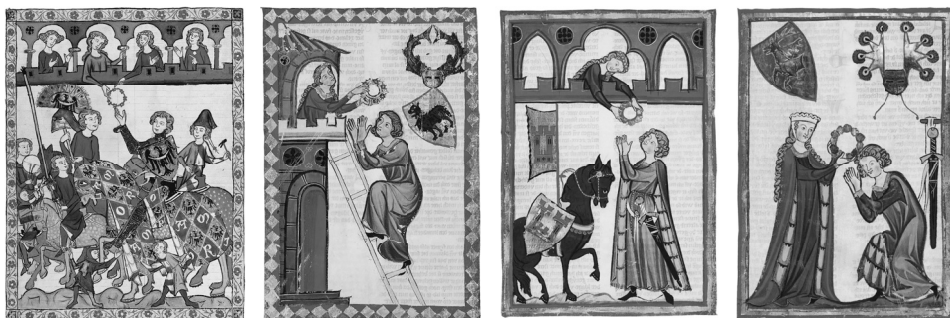
¹²¹ Np. A. Darcel, A. P. Basilewsky 1874, s. 98, nr 247; E. den Hartog 2012a, s. 10–13.

¹²² W literaturze przedmiotu nie ma jednak pewności, czy zabytek ten istotnie powstał w średniowieczu, czy też jest to wytwór z XIX w., por. wyżej s. 109 przyp. 215.

¹²³ Por. wyżej s. 172.

¹²⁴ Np. R. Koehlin 1924, t. II, s. 368, nr 999, s. 369, nr 1003.

¹²⁵ D. Forstner 1990, s. 436, 439; *Leksykon*, s. 174–175; W. Kopaliński 2006, s. 463–464; J. Tresidder 2001, s. 239.

Ryc. 66. Miniatury ukazujące wręczanie wieńca, ok. 1300 – ok. 1340 (Codex Manesse, Universitätsbibliothek Heidelberg, k. 11v, 22v, 54, 151, [digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/0018, 0040, 0103 i 0297](http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/0018,0040,0103_i_0297)).

W tym też znaczeniu, jako wyróżnienie, zapowiedź zwycięstwa, nagroda, ale także symbol odwagi, waleczności, honoru, chwały, pojawia się w ręku kobiet na wielu średniowiecznych przedstawieniach ukazujących sceny turniejowe, grę w szachy, spotkanie dwojga narzeczonych itp. (ryc. 66)¹²⁶.

W odczycaniu treści niesionych przez zabytki podtypu VI/1 istotne jest to, że prawie wszystkie są rękojeściami szpatałki i szpil służących do rozdzielania włosów, na przykład przy ich trefieniu. Obie czynności zbliżały osoby różnej płci i stwarzały intymną atmosferę w różnego rodzaju związkach. Należy też przypomnieć, że zarówno szpile i szpatałki tego podtypu, jak i należące do podtypu III/2 oraz jednostkowo do innych typów są prawie w całości datowane na XIV w. lub jego drugą połowę. To zaś oznaczałoby, że omawiany motyw dekoracyjny został przejęty z rękojeści noży.

¹²⁶ Np. w Codex Manesse, Universitätsbibliothek Heidelberg, k. 11v, 22v, 46v, 54, 151, [digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/0018, 0040, 0088, 0103 i 0297](http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/0018,0040,0088,0103_i_0297).

ROZDZIAŁ VII

Wybrane elementy ubioru a rozpoznanie płci postaci i datowanie rękkojeści

Z powodów wyłożonych wyżej w Tabelach pominęłam elementy ubioru, które mogłyby być podstawą lub jedną z podstaw datowania rękkojeści oraz określenia płci postaci. Uczyniłam tak głównie ze względu na niedostatki dokumentacji ikonograficznej, w tym częsty brak widoków rękkojeści z tyłu i boków. Nie bez znaczenia było również ramowe lub niepewne datowanie dużej części zabytków, co przełożyło się na trudności w dokładniejszym określeniu czasu ich wyprodukowania, używania oraz zdeponowania w warstwach kulturowych. Ilustruje to najlepiej omówiony wyżej przykład rękkojeści typu I nr 42 ze Szczecina I¹. Ponadto, należało brać pod uwagę możliwość, że część rękkojeści mogła być naśladownictwem starszych egzemplarzy, kopiującym elementy ubiorów.

Wbrew pojawiającej się opinii o identyczności szat osób świeckich, kobiet i mężczyzn², różnią się one od siebie krojem, a zwłaszcza udrapowaniem dolnej części i długością. W obrębie każdej płci lub grupy społecznej są one natomiast w znacznym stopniu zuniifikowane. Przykładem są ubiory duchownych świeckich, biskupów, mnichów oraz większości kobiet. Natrafiamy także na pojedyncze postaci kobiet (np. nr 13 Lund I, nr 114 Steyr) i mężczyzn (np. nr 48 Vysoké Mýto, nr 49 Norymberga, nr 128 Kraków I) o unikatowym stroju.

Na tym etapie rozważań można stwierdzić, że szaty kobiet sięgają ziemi, nie odsłaniając stóp. Jedynymi odstępstwami od tej zasady jest kobieta na rękkojeści nr 75 z Arles (ryc. 55) z widocznymi czubkami obutych stóp, datowanej szeroko na XII–XIV w.³, postać identyfikowana z kobietą(?) na rękkojeści nr 140 z Paryża VI (ryc. 47e), która ma stopy odsłonięte nieco powyżej kostek, odnoszonej do drugiej ćwierci lub drugiej połowy XIV w.⁴, oraz kilkakrotnie już wspomniana kobieta widoczna na podwójnej rękkojeści nr 152 z Genewy (ryc. 48d). Większość dolnych

¹ Por. wyżej s. 28–30.

² Np. E. den Hartog 2012a, s. 15.

³ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/eb096da0_4fc90f01.html.

⁴ R. Koechlin 1924, t. II, s. 406 nr 1125; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/5F917B77_54370900.html; E. den Hartog 2012a, s. 20, nr 7.

części szat kobiet jest udrapowana na lewym lub prawym biodrze, rzadziej są to ukośne sfałdowania lub proste fałdy. Ubiory mężczyzn o prostych z reguły fałdach są różnej długości, od takich, które sięgają ziemi (mogą wśród nich być egzemplarze z uciętą dolną częścią), po takie, które odsłaniają stopy, łydki, a nawet część ud.

Charakterystyczną cechą sporej części ubiorów jest element pojawiający się po obu bokach prosto pofałdowanej dolnej części szat, od pasa w dół. Występuje on na rękonościach noży, głównie w typie I na 25 egzemplarzach (nr 1, 2, 5–8, 18–20, 22–26, 29–32, 34, 36, 37, 41, 42, 58, 60), pięciokrotnie w podtypie III/1 (nr 85, 87–90), dwukrotnie w podtypie VI/1 (nr 145–146) i jednostkowo w podtypie IV/2 (nr 113). W sumie odnajdziemy go na 33 rękonościach noży. Brak go natomiast na rękonościach szpili i szpatulek.

Element ten to pionowe rzędy niewielkich wypustek, „guzków”, „ząbków”, w układzie ciągłym lub sekwencyjnym, niekiedy nieregularnie rozłożonych. Jego zidentyfikowanie i nazwanie sprawia badaczom trudność. W literaturze niemieckiej używa się terminu *Zackendekor* – „ząbkowanie”⁵. Elizabeth den Hartog posłużyła się natomiast angielskim terminem *notches* – „nacięcia, karbowanie”⁶. W polskiej archeologicznej literaturze przedmiotu nazwano go karbowaniem⁷, ząbkowaniem lub zgrubieniem.

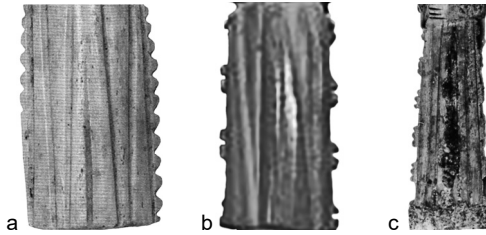
Ze względu na stan zachowania zabytków i niedoskonałości materiału ikonograficznego układ ząbków nie zawsze jest dobrze czytelny⁸. Ząbki mają różne kształty, są prostokątne, trapezowate, trójkątne i dzieli je zróżnicowana odległość (ryc. 67). Można wyróżnić dwa układy. Pierwszy (I), to ciągły układ pojedynczych ząbków widoczny na 14 rękonościach, przy czym niekiedy między ząbkami pojawiają się niewielkie przerwy (nr 1 Gandawa I; nr 7 Hamburg I, ryc. 27a; nr 8 Angers I; nr 18 Burg Bourscheid; nr 22 Gandawa II; nr 23 Greifswald I; nr 26 Schwerin; nr 31 Ribe I; nr 32 Herlufsholm; nr 36 Zurich, ryc. 29b; nr 41 Brugia I; nr 42 Szczecin I, ryc. 10; nr 58 Ribe II, ryc. 24; nr 60 Lund III). Drugi układ, sekwencyjny, pojawia się na 17 rękonościach i ma dwa warianty. Pierwszy wariant (IIa) odnajdziemy na 10 rękonościach i jest to 7, 5, 4, 3 lub 2 sekwencje po 2 ząbki (nr 2 Nijeklooster; nr 19 Hoeke; nr 24 Greifswald II; nr 25 Dobbertin; nr 30 Skania, ryc. 22f; nr 34 Ryga III, ryc. 50; nr 37 Kalmar II, ryc. 22d; nr 113 Obřany, ryc. 43; nr 145 Roskilde II, ryc. 48a; nr 146 Nowy Jork II, ryc. 48b). W drugim wariacie (IIb), występującym na 7 rękonościach, jest to 6, 5 lub 4 sekwencje po 3 ząbki (nr 5 Lille, ryc. 22a; nr 20 Prenzlau; nr 29 Lund II,

⁵ P. Enzerberger 2007, s. 143.

⁶ E. den Hartog 2012a, s. 11.

⁷ T. Wieczorowski 1952a, s. 172; L. Leciejewicz 1974, s. 185.

⁸ Złej jakości fotografie, wycięte konturowo ze starszych publikacji, zniekształcają obrys szat. Najlepiej jest to widoczne na przykładzie publikacji zawierających fotografie i rysunki rękoności z Rygi I oraz artykułu M. Bencard 1975. Ponadto, część rękoności utraciła „ząbki” w trakcie użytkowania noży. Z tych powodów przedstawiony podział typów „ząbkowań” może nie być prawidłowy w poszczególnych przypadkach.

Ryc. 67. Rodzaje „zabkowań” na dolnych częściach ubiorów męskich: a – typ I: ciągły układ zębów, b – typ IIa: sekwencyjny układ podwójnych zębów, c – typ IIb: sekwencyjny układ potrójnych zębów.

ryc. 22e; nr 85 Kalmar III, ryc. 36a; nr 88 Åhus, ryc. 9; nr 89 Elbląg II, ryc. 12b; nr 90 Parnawa, ryc. 36d). W przypadku rękonoży nr 87 z Kalmaru V (ryc. 36c), z powodu uszkodzenia dolnej jej części, nie można określić liczby sekwencji po trzy zębki, podobnie jak liczby sekwencji po dwa zębki na rękonoży nr 6 z Rygi II (ryc. 22c).

Omawiany element szat widoczny jest również na fragmencie okładziny relikwiarza odnalezionego w Rostowie Jarosławskim (w układzie trzy sekwencje po dwa zębki), datowanej na okres od połowy XII do pierwszej trzecji XIII w.⁹, na której postać trzyma na prawej ręce sokoła, lewą go karmi (ryc. 21). Jego wystąpienie potwierdza przypuszczenie, że nie był on częścią konstrukcyjną rękonoży noża, chyba że po przecięciu rękonoży wzdłuż wykorzystano ją wtórnie jako ozdobę relikwiarza.

W przypadku ośmiu rękonoży z „zabkowaniem” część badaczy dopuszczała, że jest na nich wyobrażona kobieta lub postać może nią być (nr 2 Nijeklooster, nr 7 Hamburg I, nr 18 Burg Bourscheid, nr 26 Schwerin, nr 29 Lund II, nr 34 Ryga III, nr 42 Szczecin I, nr 113 Obřany). W kolejnych siedmiu przypadkach pisano o postaci lub powątpiewano, czy istotnie jest to mężczyzna (nr 5 Lille, nr 24 Greifswald II, nr 25 Dobbartin, nr 30 Skania, nr 31 Ribe I, nr 32 Herlufsholm, nr 37 Kalmar II). Wątpliwości co do identyfikacji z mężczyzną nikną, gdy uwzględnimy, że w przypadku rękonoży z Hamburga I, Greifswaldu II, Dobbartin, Schwerinu, Kalmaru II, Brugii I i Szczecina I widoczne są nogi lub stopy, na rękonożach z Nijeklooster, Dobbartin, Lundu II i Herlufsholm fryzura postaci jest identyczna, jak u króla na rękonożach z dwiema postaciami z Roskilde II i Nowego Jorku II, a na rękonożach ze Schwerinu, Skanii i Rygi III postaci mają na głowie rodzaj chustki z węzłem zawiązanym z boku¹⁰. Ponadto szata żadnej z postaci nie jest udrapowana lub ukośnie pofałdowana, co jest wyróżniającą cechą ubioru kobiecego. W odniesieniu do rękonoży z Ribe I, Lundu III i Obřan identyfikację płci utrudnia stan zachowania zabytków lub dokumentacja, ale moim

⁹ V.P. Darkevič 1966, s. 27. Datowanie wymaga weryfikacji.

¹⁰ Por. wyżej s. 21 i niżej s. 186–187.

zdaniem są to również mężczyźni. Na pozostałych rękkojeściach jednoznacznie rozpoznano wizerunek mężczyzny.

Gdyby zgodzić się z istniejącą w literaturze przedmiotu kwalifikacją płciową osób odzianych w omawiany strój, to otrzymalibyśmy potwierdzenie poglądu, że szaty kobiet i mężczyzn w XIII w. niezbyt się różniły. Jeżeli jednak odstąpić od niego i uznać, że poprawne są kryteria określenia płci zaproponowane w tej pracy, oznaczałoby to, że „ząbkowanie” było właściwością stroju męskiego, co więcej – pojawia się ono na rękkojeściach podtypu III/1 z wizerunkami duchownych. Potwierdzenia szukałabym również w tym, że nie wystąpiło ono na żadnej rękkojeści typu II, na których ukazane są kobiety trzymające psa, oraz podtypu III/2 z wizerunkami kobiet z książką lub pudełkiem(?). Brak jest go także w pozostałych typach w odniesieniu do niebudzących wątpliwości postaci kobiet.

Dla jasności wyводу należy zapytać o naturę „ząbkowania”. Teoretycznie można dopuścić, że element ten miał przeciwdziałać wysuwaniu się noża z rąk. Miały więc rolę funkcjonalną, gdyby nie to, że nie występuje w typach II, III/2 i V, a w innych typach, z wyjątkiem typu I, sporadycznie. Nie natknęłam się na niego również w innych rodzajach rękkojeści niż antropomorficzne. Można zatem uznać, że jest to element ubioru. Czy była to zatem ozdoba szat? Czy też miała praktyczne zastosowanie dla tak ubranej osoby? Odpowiadając, można rozparzyć propozycję, że było to ozdobne obramowanie, rodzaj lamówki, którą wykończono boczne rozcięcia wierzchniej szaty. Gabriele Keck i Elizabeth den Hartog uważały, że był to skraj futrzanego podbicia *surcotu*, odwołując się do ilustracji z Codex Manesse (ryc. 68)¹¹. Bardziej prawdopodobne jest przypuszczenie, że były to ogonki skórek gronostajów wystające poza boczne rozcięcia *surcotu*, co widzimy na pochodzącej z około 1285 r. rycinie przedstawiającej temat „Trzech żywych i trzech umarłych” (ryc. 69)¹².

Inne rozwiązanie zaproponował Mirosław Marcinkowski. Uważa on, że „ząbkowanie”, czyli „zgrubienia z poprzecznymi wgłębieniami mogą wskazywać na specjalne zabiegi marszczenia cienkiej wełnianej tkaniny szaty spodniej”. Badacz nie wyjaśnił jednak, czym ten zabieg był podyktowany i dlaczego „ząbkowanie” ma kilka odmian¹³. Owe zgrubienia miały być widoczne dzięki temu, że na spodnią szatę nałożono *surcot*, szatę bez rękawów, posiadającą rozcięcia wzdłuż boków, co umożliwiało swobodne poruszanie się¹⁴. *Surcot* pojawił się około

¹¹ G. Keck 1999, s. 36–37; E. den Hartog 2012a, s. 11, bez szczegółowego odniesienia. Obawiam się, że nie zawsze to, co ta badaczka uznała za futro będące podbiciem *surcotu* w Codex Manesse (np. k. 8, 14, 32, 54, 110, 120) jest nim rzeczywiście, element ten bowiem widzimy również na końskich czaprakach (np. k. 122), [digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/0011, 0024, 0060, 0193, 0215, 0236 i 0239](http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/0011,0024,0060,0193,0215,0236).

¹² W. Rotzler 1955, s. 513, ryc. 1.

¹³ M. Marcinkowski 2003, s. 333; tenże 2006, s. 360–361.

¹⁴ Z. Połczyński (1990, s. 93) uznał, że także postać na rękkojeści z Torunia nosi *surcot*; L. Leciejewicz 1974, s. 185.

Ryc. 68. Miniatura ukazująca mężczyznę ubranego w *surcot* rozcięty po bokach, podszyty futrem, ok. 1300 – ok. 1340 r. (Codex Manesse, k. 110, Universitätsbibliothek Heidelberg, digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/0215).

Ryc. 69. Fragment ryciny z 1285 r. przedstawiającej temat „Trzech żywych i trzech umarłych”, mężczyźni ubrani są w *surcoty* podbite skórkami z ogonkami (W. Rotzler 1955, s. 513, ryc. 1).

1220 r.¹⁵ Jednak na podstawie opublikowanej dokumentacji ikonograficznej, zwłaszcza widoku postaci z tyłu (np. nr 89 Elbląg II, ryc. 12b), można jedynie stwierdzić, że są to długie, nieprzepasane szaty i brak jest podstaw, aby uznać, że każdy *surcot* był pozbawiony rękawów, ponieważ na części rękkojeści widoczne są rozcięte rękawy sięgające łokci (np. nr 48 Vysoké Mýto i nr 49 Norymberga, ryc. 25, nr 145 Roskilde II i nr 146 Nowy Jork II, ryc. 48a–b).

Można też rozważyć, czy „ząbkowanie” nie było naszytym wzdłuż rozcięć dolnej części szaty rodzajem zapięcia w formie guzków, umożliwiającym jej rozpięcie, gdy zachodziła potrzeba, na przykład podczas jazdy konnej. Gdy postać stała wyprostowana, tak jak na rękkojeściach, układało się ono w jedną linię. Mielibyśmy

¹⁵ M. Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 132–133.

zatem do czynienia z męskim okryciem wierzchnim z rękawami i zapinanymi rozcięciami po bokach od talii w dół¹⁶.

Przyjrzyjmy się datowaniu rękoności z tym elementem stroju. Nie zostało ono ustalone dla wszystkich zabytków. Brak go dla trzech z nich (nr 1 Gandawa I, nr 20 Prenzlau, nr 146 Nowy Jork II), a kontekstu archeologicznego nie ma pięć (nr 7 Hamburg I, nr 8 Angers I, nr 26 Schwerin, nr 30 Skania, nr 146 Nowy Jork II), co siłą rzeczy czyni podawane datowanie mniej dokładnym. W odniesieniu do kilku rękoności dysponujemy ramowym lub rozbieżnym datowaniem, mieszczącym się w obrębie XIII–XIV w. Przeważa datowanie na okres od połowy XIII do połowy XIV w. Tylko zabytek nr 42 ze Szczecina I jest datowany na pierwszą lub drugą połowę XIII w.¹⁷, ale jak pamiętamy, zalegał on w wypełnisku nowożytnego wkopu. Istotne jest datowanie rękoności z Gandawy II, albowiem znaleziono ją w warstwie poprzedzającej założenie klasztoru karmelitów, które miało miejsce około 1290 r. Jeżeli uwzględnimy, że część noży była w dłuższym użytkowaniu, to element „ząbkowania” można uznać za typowy dla XIII w., pojawiający się już w jego połowie i istniejący do początku lub połowy XIV w. Warto przy tym zwrócić uwagę, iż na trzech rękonościach (nr 6 Ryga II, nr 36 Zurich i nr 145 Roskilde II)¹⁸ szaty są nieco krótsze i odsłaniają dolne części łydek. Skracanie długości męskich szat jest zatem elementem, na który należy zwrócić uwagę, i który jest wyłączną cechą ubioru męskiego¹⁹.

Cechą charakterystyczną większości szat męskich, najlepiej czytelną w typie I, jest ich pionowe sfałdowanie, niekiedy lekko rozchodzące się na boki. Taki układ fałd występuje w nim na 38 egzemplarzach, wśród których 25 ma ząbkowania. Na innych mężczyźni ubrani są w szaty o nieregularnie ułożonych sfałdowaniach, ale bez „ząbkowania” (np. nr 11 Pułtusk, nr 45 Arras, nr 48 Wysoké Mýto, nr 49 Norymberga).

Kolejnym elementem stroju, choć rzadkim, przyjętym w tej pracy jako kryterium służące identyfikacji postaci mężczyźni, jest nakrycie głowy przypominające chustkę zawiązaną z boku głowy, po lewej stronie: nr 8 Angers I (ryc. 6a), nr 26 Schwerin (ryc. 6b) lub po prawej: nr 30 Skania (ryc. 22f), nr 34 Ryga III (ryc. 50), nr 52 Kraków II (ryc. 18), nr 147 Paryż VII (ryc. 6c)²⁰. Z wyjątkiem rękoności z Paryża VII i Krakowa II postaci ubrane są w szatę z „ząbkowaniem”, z tym tylko, że o różnym układzie. W większości są one datowane na różne fazy

¹⁶ Ten typ *surcotu* widzimy w Codex Manesse, np. na kartach 8, 10, 14v, 66, 73, 110, 116v, 349 i 355 (Universitätsbibliothek Heidelberg, digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/0011, 0015, 0024, 0128, 0141, 0215, 0637 i 0705), ale nie zawsze z omawianym elementem.

¹⁷ E. den Hartog 2012a, s. 7, ryc. 3b, s. 10, 20, nr 25; por. wyżej s. 148 przyp. 1.

¹⁸ Na identycznej rękoności nr 146 z Nowego Jorku II nie widać nóg, albowiem do dolnej jej części przywarła jakaś substancja, może skorodowana żelazna obejma.

¹⁹ Dlatego dziwna identyfikacja postaci na rękoności z Norymbergi jako kobiety, która pojawiła się w GIP; por. wyżej s. 87 przyp. 108.

²⁰ Por. wyżej s. 21.

XIV w. lub pozbawione kontekstu archeologicznego. Dużym utrudnieniem jest zmieniające się datowanie zabytku z Rygi III²¹, choć wydobyto go w trakcie badań wykopaliskowych. Datowanie tej grupy rękonoścy ułatwiają wizerunki męczyzn z takim nakryciem głowy w Codex Manesse (ryc. 6d, e), powstałym w latach około 1300 – około 1340²². Ma ono też oparcie w datowaniu rękonoścy, na których pojawia się szata z „ząbkowaniem”²³.

Charakterystycznym elementem większości strojów kobiet jest udrapowanie sukni na lewym lub prawym biodrze. Odnajdziemy go w typie I na 5 rękonoścach (nr 4 Londyn I, ryc. 1a; nr 12 Avignon I, ryc. 30a; nr 14 Rotterdam, ryc. 28b; nr 39 Londyn II; nr 51 Kolding, ryc. 8), w typie II na 11 (nr 63 Schleswig, ryc. 31; nr 65 's-Heerenberg I, ryc. 33a; nr 69 Rostock; nr 71 Rouen I; nr 72 Cambrai; nr 73 Angers II; nr 74 Avignon II; nr 78 Tallin, ryc. 32; nr 79 Bruksela; nr 80 Skania?/Ölandia?, ryc. 33b; nr 82 Paryż II), w podtypie III/2 na 5 (nr 97 Hargicourt, ryc. 39b; nr 101 Saint-Denis I, ryc. 39f; nr 102 Paryż VIII; nr 103 Eilean Donan, ryc. 39g, nr 104 Kraków III, ryc. 19), w podtypie IV/3 na 1 rękonoścy (nr 126 Nowy Jork I, ryc. 44f) i w podtypie VI/1 na 2 rękonoścach (nr 147 Paryż VII, ryc. 48c; nr 158 Wiedeń II, ryc. 1c). Pomijając datowanie ramowe na XIV–XV w., rękonoścy są odnoszone do okresu od drugiej połowy XIII w. po XV w., głównie zaś do różnych faz XIV w. O ile jednak taki rozrzut nie dziwi w przypadku muzealnych egzemplarzy o nieznanym pochodzeniu ('s-Heerenberg I, Skania?/Ölandia?), o tyle zastanawia w odniesieniu do rękonoścy z Tallina (XIII w., koniec XIII w., XIV w.), pozyskanej w trakcie prac wykopaliskowych.

Rzadziej dolna część szat kobiecych ma proste fałdy lub nieregularnie skośne. Układ ten w podtypach I/1–2 odnajdziemy na 6 rękonoścach (nr 21 Greifswald III; nr 33 Ringkloster, ryc. 51; nr 38 Toruń, ryc. 11; nr 46 Berlin I; nr 47 Anklam; nr 50 Castell y Bere, ryc. 30b). W typie II reprezentuje go 8 rękonoścy (nr 62 Neu-Isenburg; nr 64 Tartu I; nr 66 Lubeka I; nr 67 Nantes I; nr 70 Magdeburg; nr 75 Arles, ryc. 55; nr 76 Kolonia II; nr 77 Szczecin II, ryc. 14). Mimo kilku szerokich datowań lub braku kontekstu archeologicznego (Berlin I, Castell y Bere, Lubeka I, Nantes I, Arles) w grupie tej przeważa datowanie na drugą połowę XIII–XIV w. Nieco inaczej jest w podtypie III/2, w którym takie sfałdowanie widoczne jest na 5 rękonoścach (nr 94 Paryż IV; nr 95 Mahón; nr 96 Gandawa III, ryc. 39a; nr 99 Liège II, ryc. 39d; nr 100 Brugia II, ryc. 39e), datowanych na XIV w., niekiedy również na XV w. Pomijam rękonoścy typów IV–VI, gdyż nie tworzą one jednorodnych grup przedstawień i co ważniejsze, nie mają z reguły kontekstu archeologicznego i ich datowanie tym samym jest mniej wiarygodne.

²¹ Por. wyżej s. 149 przyp. 2. W literaturze przedmiotu wyrzeźbioną postać zidentyfikowano początkowo z kobietą, co było ewidentną pomyłką.

²² Por. wyżej s. 21 przyp. 41.

²³ Por. niżej s. 182–186.

Wśród rękonoścy z wizerunkami kobiet wyróżniają się cztery egzemplarze pozyskane w Anglii, należące do podtypu I/3 (nr 54 Londyn III, ryc. 23b; nr 55 Oxford, ryc. 23c; nr 56 York, ryc. 23f; nr 59 Coventry, ryc. 23e). Ukazany na nich strój jest identyczny i różni się od ubioru kobiet z kontynentu. Są to długie suknie sięgające ziemi, o prostym sfałdowaniu. Przód sukni na torsie jest niewidoczny, albowiem zasłania go trzymany ptak. Widać jedynie lamówkę wykończającą pod szyją zaokrąglony dekolt. Wąskie rękawy mają niewielkie mankiety i są przewężone lamówką w łokciu. Zbliżony ubiór, choć schematycznie ukazany, mają kobiety na dwóch innych rękonoścach angielskich z podtypu V/2 (nr 134 Southampton, ryc. 46e; nr 136 Fishbourne, ryc. 46f). Szata na rękonoścy z Southampton to prosta suknia z niewielkim szpiczastym dekoltem, poniżej którego widoczne jest zapięcie na cztery guziczki. Jeszcze bardziej schematycznie wyrzeźbiono ją na rękonoścy z Fishbourne. Na wszystkich rękonoścach kobiety mają na głowach płaskie, ozdobne niskie nakrycia (czołka) z welonem, który z tyłu ma kształt zbliżony do trójkąta.

Rękonoścy z Londynu III, pozbawiona kontekstu archeologicznego, jest niedatowana. Pięć kolejnych egzemplarzy znaleziono: w wypełnisku fosy miejskiej koło klasztoru kanoników regularnych; w śmietniku klasztoru gilbertynek; w trakcie badań wykopaliskowych pod budowę muzeum, w mieście; w domu pielgrzyma, zwanego St. Michael's House oraz w warstwie gleby zalegającej nad pozostałościami rzymskiego pałacu. Ich datowanie jest szerokie i niekiedy rozbieżne. Mieści się w XIII i XIV w., a w przypadku rękonoścy z Fishbourne podawane jest średniowiecze. Wydaje się jednak, że wszystkie powstały w XIV w., choć pod uwagę należałoby brać również koniec XIII w., ponieważ opisane nakrycie głowy jest podobne do tego, które nosi Maud Fitzalan na nagrobku z St. George Church w Bedale, powstałym w 1290 r.²⁴

W kontekście tych rękonoścy zagadkowo przedstawia się inna angielska rękonoścy nr 53 z Crowland (ryc. 23a), w wielu elementach bardzo do nich podobna. Ukazano na niej mężczyznę, który nosi szatę identyczną jak kobiety, co widać zwłaszcza w przewężonych w łokciu rękawach, choć nieco krótszą. Różnice to brak nakrycia głowy i welonu oraz symboliczny zarys stóp po bokach postaci, z palcami skierowanymi do siebie, właściwy dla postaci mężczyzn. Postać ma fryzurę taką samą jak wielu mężczyzn na innych rękonoścach (np. nr 145 z Roskilde II, ryc. 71e). Zapewne ze względu na podobieństwo ubioru uznano ostatecznie, że jest to kobieta. Rękonoścy była datowana na lata około 1250 – około 1400, na późny XIII w., na XIV w., co zawężono do lat 1270–1290²⁵.

²⁴ Strona internetowa Effigies & Brasses, effigiesandbrasses.com, dostęp 17 X 2018 r.

²⁵ M.D. Howe 1983, s. 146–150; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/ed7020fc_b7d44acd.html – młodzieniec; w www.coventrycollections.org/collections/?id=COVGM_AR_1958.23.18&title=knife-handle i www.coventrycollections.org/search/details/collect/85487, podano, że na rękonoścy przedstawiono kobietę.

Wśród pozostałych rękonoścy z wizerunkami kobiet należy zwrócić uwagę na ubiory pojawiające się jednostkowo. Są nimi opisane wyżej suknie kobiet na rękonoścyach nr 13 z Lundu I (ryc. 54)²⁶ i nr 114 ze Steyr (ryc. 1b)²⁷. Nietypowy jest też strój kobiety na rękonoścy typu III/2 nr 94 z Paryża IV (ryc. 38a). Na suknię o prostych fałdach z tyłu i po bokach, nałożona jest przykrywająca ramiona narzutka-pelerynka, z trójkątnie ściętymi końcami z przodu. Przy szyi jest ona ozdobiona obramowaniem ze wzorem przecinających się ukośnych nacięć, układających się z tyłu w romboidalną kratkę, z przodu w prostokąty. Dobrze widoczne jest ściśle przylegające do głowy nakrycie, okolone szeroką lamówką z czterema dziurkami. Taka sama lamówka z trzema dziurkami dzieli je pośrodku, podłużnie, na dwie półkoliste części. Z przodu, po bokach głowy, spod nakrycia spływają włosy. Rękonośca jest datowana na XV w., ale brak jej kontekstu archeologicznego²⁸. Inny, ciekawy element sukni kobiecej dostrzeżemy na rękonoścy nr 65 z 's-Heerenberg I (ryc. 33a), datowanej od połowy XIII w. po trzecią ćwierć XIV w.²⁹ Jest nim prostokątny otwór w długim rękawie wierzchniej sukni, poniżej łokcia, umożliwiający wyjęcie i schowanie ręki.

Wśród postaci mężczyzn wyróżniających się jednostkowym ubiorem lub jego elementem na uwagę zasługuje młody mężczyzna ukazany na rękonoścy nr 128 z Krakowa I (ryc. 17), należącej do podtypu V/1. Jego ubiór omówiono wyżej³⁰, a wyróżnia go, oprócz szaty z obszerną kieszenią z przodu, pojawiającej się także na rękonoścyach nr 127 z Čáslava (ryc. 45) i nr 129 Barda (ryc. 16), zdobienie górnej jej części rodzajem misternej aplikacji (haftu). Najbardziej prawdopodobne datowanie tych rękonoścy to druga połowa XIV w.

Ciekawy jest także wzór na spodniej szacie noszonej przez mężczyznę na rękonoścy nr 48 z Vysokého Mýta (ryc. 25a). Jest on widoczny w rozcięciu dolnej części wierzchniej szaty (*surcote*) wzdłuż prawego boku. Składają się na niego trzy sekwencje podwójnych krokwii i trzech kółeczek układających się w trójkąt. Czy wzór taki był widoczny na bardzo podobnej rękonoścy nr 49 z Norymbergi (ryc. 25b) nie sposób stwierdzić ze względu na jej uszkodzenie w tym właśnie miejscu. Na obu rękonoścyach wierzchnia szata ma krótkie, sięgające do łokci, rozcięte rękawy. O ile jednak pierwsza rękonośca pozyskana w trakcie badań wykopaliskowych była odnoszona do pierwszej połowy XIV w. lub do XIV w.³¹, o tyle druga, niemająca kontekstu archeologicznego, jest datowana szeroko, od późnego XIII w. po cały XIV w.³²

²⁶ Por. wyżej s. 143–144.

²⁷ Por. wyżej s. 144–145.

²⁸ cartelen.louvre.fr/cartelen/visite?srv=car_not&idNotice=6995&langue=en.

²⁹ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/ad2c6330_6accde73.html; E. den Hartog 2012a, s. 21, nr 31.

³⁰ Por. wyżej s. 135–136.

³¹ Por. wyżej s. 140 przyp. 50.

³² Por. wyżej s. 140 przyp. 51.

Na wyróżnienie zasługują stroje kobiety i mężczyzny na rękojęści nr 152 z Genewy (ryc. 48d), bardzo realistycznie ukazane. Należy jednak pamiętać o niepewnym pochodzeniu tego zabytku, uznawanego nawet za wytwór z XIX w. Kobieta ubrana jest w stosunkowo wąską, sięgającą ziemi suknię z wąskimi rękawami, zapiętymi do łokcia na rząd małych guziczków. Mężczyzna trzyma skraj jej szaty na wysokości lewego biodra, odsłaniając całą jej nogę, na której widoczna jest pod kolanem podwiązka przytrzymująca pończochę. Mężczyzna nosi prostą szatę z rękawami, sięgającą do połowy łydek, przepasaną paskiem opadającym z przodu poniżej bioder i wypukłego brzucha. Jej rękawy są również obcisłe, zapięte do łokcia na rząd małych guziczków. Na plecach widoczny jest, sięgający ich połowy, nakładany przez głowę kaptur z obszernym kołnierzem. Jego skraj jest ozdobiony rzędem półkolistych wycięć z dziurkami. Długi szpic kaptura spoczywa na prawym ramieniu. Podobne kaptury, choć nie tak ozdobne, noszą mężczyźni na rękojęściach nr 150–151 z Florencji I–II (ryc. 49c, d) i nr 156 z Mediolanu (ryc. 49h).

W zebranych materiale wyróżnia się ubiór duchownych świeckich, biskupów, zakonników oraz części świętych. Luźne szaty duchownych świeckich na rękojęściach podtypu III/1 mają proste fałdy. Płaskie wycięcie pod szyją jest ozdobione futrzaną lamówką z poziomymi cętkami. Rękawy mają zróżnicowany krój, od luźnych (nr 84 Visby I) do różnej szerokości zapiętych na guziczki (nr 85–87 Kalmar III–V, ryc. 36a–c; nr 88 Åhus, ryc. 9; nr 89 Elbląg II, ryc. 12b; nr 90 Parnawa, ryc. 36d). Na tych ostatnich szatach pojawia się „zabkowanie” dolnej części. Datowanie rękojęści jest szerokie, poczynając od XIII w. po całe XIV stulecie. Wydaje się jednak, że można je zamknąć w okresie od połowy XIII po połowę XIV w.

Postać na rękojęści nr 135 z Oslo II (ryc. 46g) identyfikowana z duchownym (klerykiem) nosi szatę o prostym kroju. Na całej długości ma ona proste sfałdowania, z tym, że do pasa są one drobne i gęste, a od pasa w dół szerokie. Górna część ubioru wraz z pionowym kołnierzem, jest zapięta na siedem guzików. Sama rękojęść w przekroju jest zapewne kolista lub owalna, wyrzeźbiona w kości lub zębie (?). Widoczna na niej postać ma utraconą głowę i niewidoczne ręce. Zaznaczone schematycznie ukośnymi kreskami po bokach nogi pozwalają widzieć w postaci mężczyznę. Zabytek nie jest datowany i przypisuje mu się angielskie pochodzenie.

O ubiorze biskupów (nr 92 Ålborg, ryc. 37a i nr 124 Solingen, ryc. 44e), ze względu na stan zachowania pierwszej rękojęści, niewiele można powiedzieć. Obu identyfikują mitry i pastorały. Zakonnicy (nr 91 Będzin, ryc. 15; nr 93 Paryż III, ryc. 37b; nr 138 Fürstenwalde) noszą stroje zakonne, habity przepasane sznurem z kapturami na plecach, widocznymi dokładniej wówczas, gdy dysponujemy dokumentacją tylnej strony rękojęści. Rękojęść z Będzina jest datowana na połowę XIII w.³³, z Paryża III – na XV lub XVI w.³⁴, a z Fürstenwalde –

³³ W. Błaszczuk 1982, s. 611.

³⁴ R. Koechlin 1924, t. II, s. 407, nr 1129; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/A2035B8A_a25d79e9.html.

na późne średniowiecze³⁵. Z braku dokumentacji nic nie można powiedzieć o ubiorze zakonnika na rękonoścy nr 120 z Kolonii III, odnoszonej do XV w.³⁶

Udrapowane szaty noszone przez większość świętych i apostołów (mężczyzn) nawiązują do ubioru antycznego (nr 105 's-Heerenberg II, ryc. 40a; nr 106 Angers III, ryc. 40b; nr 110 Londyn IV, ryc. 41c; nr 111 Frankfurt nad Menem, ryc. 40c; nr 137 Mstěnice, ryc. 45a). To zaś każde sceptycznie odnieść się do wspomnianej wyżej propozycji Krzysztofa Wachowskiego, który w postaciach duchownych z podtypu III/1 widzi apostołów³⁷. Ubiory świętych kobiet (nr 109 Rouen II, ryc. 41b) i tych, które można by zaliczyć do ich grona (nr 108 Strasburg, ryc. 41a; nr 143 nieznane miejsce, ryc. 47c), nie są zunifikowane.

Przykładu trudności w określeniu płci postaci na podstawie ubioru dostarcza rękonoścy nr 133 z Ludgershall Castle (ryc. 46d). Jej ubiór to prosta szata wierzchnia, pod którą ukryte są ręce. Z przodu i po bokach jej proste fałdy oraz kołnierz i kaptur spoczywający na plecach oddane są za pomocą prostych linii. Pod szyją zapięta jest na pięć guzików. Na jej podstawie początkowo postać uznano za duchownego (kleryka), ostatnio za kobietę³⁸. Za kobietą przemawia jednoznacznie nakrycie głowy. Ma ono płaski kształt i spływający spod niego na barki welon. Rękonoścy jest szeroko datowana, poczynając od XIII–XIV w., przez późny XIV lub XV w.³⁹

Postaci noszą zróżnicowane nakrycia głowy, które wobec niedostatków dokumentacji niekiedy trudno opisać, a nawet zidentyfikować. Najczęściej są to korony, diademy i opaski, często trudne do odróżnienia (nr 2 Nijeklooster; nr 3 Ryga I, ryc. 22b; nr 4 Londyn I, ryc. 1a; nr 5 Lille, ryc. 22a; nr 6 Ryga II, ryc. 22c; nr 7 Hamburg I, ryc. 27a; nr 9 Hamburg II; nr 12 Avignon I, ryc. 30a; nr 13 Lund I, ryc. 54; nr 14 Rotterdam, ryc. 28b; nr 16 Kalmar I, ryc. 30c; nr 22 Gandawa II; nr 25 Dobbartin; nr 29 Lund II, ryc. 22e; nr 35 Elbląg I, ryc. 12a; nr 43 Cieszyn, ryc. 20; nr 46 Berlin I, ryc. 3; nr 48 Vysoké Mýto, ryc. 25a; nr 49 Norymberga, ryc. 25b; nr 51 Kolding, ryc. 8; nr 57 Paryż I; nr 64 Tartu I; nr 65 's-Heerenberg I, ryc. 33a; nr 68 Brugia III; nr 71 Rouen I; nr 73 Angers II; nr 78 Tallin, ryc. 32; nr 79 Bruksela; nr 81 Walencja?; nr 95 Mahón, ryc. 38b; nr 96 Gandawa III, ryc. 39a; nr 98 Antwerpia, ryc. 39c; nr 99 Liège II, ryc. 39d; nr 100 Brugia II, ryc. 39e; nr 102 Paryż VIII; nr 108 Strasburg, ryc. 41a; nr 114 Steyr, ryc. 1b; nr 122 Paryż V, ryc. 44d; nr 125 Mauroux; nr 130–131 Bratysława I–II, ryc. 46a, b; nr 132 Nantes II, ryc. 46c; nr 139 Kalmar VI, ryc. 47d; nr 141 Moguncja, ryc. 47f; nr 145 Roskilde II, ryc. 48a; 146 Nowy Jork II, ryc. 48b), rodzaj chustek zawiązanych po lewej (nr 8 Angers I, ryc. 6a; nr 26 Schwerin, ryc. 6b) lub

³⁵ W. Faust, G.C. Soeters 1997, s. 125.

³⁶ R. Koechlin 1924, t. II, s. 407, nr 1130; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/86839d6f_6f40154.html.

³⁷ Por. wyżej s. 63 przyp. 7.

³⁸ Por. wyżej s. 69 przyp. 17, s. 105 przyp. 197, s. 139–140.

³⁹ Por. wyżej s. 131 przyp. 13.

po prawej stronie głowy (nr 30 Skania, ryc. 22f; nr 34 Ryga III, ryc. 50; nr 52 Kraków II (ryc. 18); nr 147 Paryż VII, ryc. 6c, 48c), birety, płaskie czapki (nr 1 Gandawa I; nr 10 Bazylea, ryc. 28a, 29a; nr 11 Pułtusk, ryc. 13; nr 21 Greifswald III; nr 32 Herlufsholm; nr 40 Wiedeń I; nr 45 Arras, ryc. 5; nr 69 Rostock; nr 76 Kolonia II, ryc. 34; nr 85 Kalmar III, ryc. 36a; nr 86 Kalmar IV, ryc. 36b; nr 90 Parnawa, ryc. 36d; nr 91 Będzin, ryc. 15; nr 93 Paryż III; nr 104 Kraków III (ryc. 19); nr 126 Nowy Jork I, ryc. 44f; nr 153 Genewa), czapka w kształcie piroga (nr 116 Visby II, ryc. 42a), szpiczasta czapka ze spływającym na plecy welonem (nr 75 Arles, ryc. 55), kaptury, niekiedy spoczywające na plecach (nr 91 Będzin, ryc. 15; nr 92 Alborg, ryc. 37a, nr 93 Paryż III, ryc. 37b; nr 103 Eilean Donan, ryc. 39g; nr 117 Niort, ryc. 42b; nr 123 Wyszehrad; nr 129 Bardo, ryc. 16; nr 133 Ludgershall Castle, ryc. 46d; nr 148 Cambridge, ryc. 49a; nr 149 Bolonia, ryc. 49b; nr 150–151 Florencja I–II, ryc. 49c, d; nr 153 Genewa; nr 156 Mediolan, ryc. 49h), mitry (nr 92 Alborg, ryc. 37a; nr 124 Solingen, ryc. 44e), płaskie nakrycia głowy (czołka) z welonami (nr 17 Cirencester, ryc. 27b; nr 54 Londyn III, ryc. 23b; nr 55 Oxford, ryc. 23c; nr 56 York, ryc. 23f; nr 59 Coventry, ryc. 23e; nr 133 Ludgershall Castle, ryc. 46d; nr 134 Southampton, ryc. 46e; nr 136 Fishbourne, ryc. 46f) lub sam welon (nr 143 nieznane miejsce, ryc. 47c), czepiec na niskim stelażu z zawijką, z którego po bokach i z tyłu zwisa welon (nr 62 Neu-Isenburg). Ten ostatni zabytek jest datowany na połowę XIII w.⁴⁰ Wydaje się jednak, że bardziej prawdopodobne jest odniesienie go do XIV w. Interesujące jest również nakrycie głowy kobiety na opisanej wyżej rękojęści nr 94 z Paryża IV (ryc. 38a)⁴¹.

Na trzech rękojęściach ukazujących kobiety (nr 14 Rotterdam, około 1375–1401 r.⁴²; nr 38 Toruń, ramowo XIII w.⁴³; nr 57 Paryż I, druga ćwierć XIV w., druga połowa XIV w., ok. 1400 r.⁴⁴) diademy i korony nałożone są na siatkę lub tkaninę oplatającą włosy (ryc. 70). Element ten być może pojawia się także na innych rękojęściach, ale widoczny jest z tyłu głowy, a ta często nie jest dokumentowana. Na dwóch pierwszych rękojęściach diademy mają formę opaski z dwoma lub czterema kółkami. Na rękojęści z Rotterdamu w polu kółek znajduje się krzyżyk i małe kółeczko na przecięciu jego ramion, a na rękojęści z Torunia kółka mają w polu krzyżyk. Podobny diadem odnajdziemy na rękojęści nr 122 z Paryża V (około 1360 r., druga połowa XIV w.⁴⁵, ryc. 44d), z tym tylko, że nie można określić liczby kółek, albowiem postać ukazana jest tylko z przodu.

⁴⁰ G.F.W. Holtmann 1993, s. 297; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/8c43a-5c2_016e3062.html.

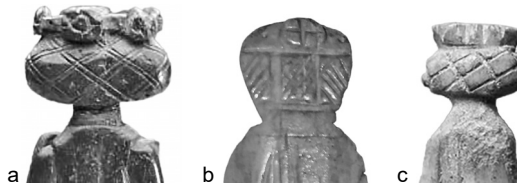
⁴¹ Por. wyżej s. 189.

⁴² www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/D3536D9A_c133b4aa.html.

⁴³ Z. Połczyński 1990, s. 94.

⁴⁴ E. Du Sommerard 1883, s. 637, nr 8045; R. Koechlin 1924, t. II, s. 406, nr 1124; www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/844C0938_b63e79d6.html; E. den Hartog 2012a, s. 19, nr 6.

⁴⁵ V. Gay 1887, s. 607; R. Koechlin 1924, t. II, s. 406, nr 1127.

Ryc. 70. Siatki na włosach kobiet na rękojęściach: a – nr 14 Rotterdam (GIP), b – nr 38 Toruń (P. Gużyński, Muzeum Okręgowe w Toruniu), c – nr 57 Paryż I (GIP).

Ryc. 71. Odmiany najczęściej występującej fryzury męskiej na rękojęściach: a – nr 6 Ryga II; b – nr 7 Hamburg I; c – nr 28 Liège I; d – nr 29 Lund II; e – nr 145 Roskilde II (GIP).

Innym elementem powtarzającym się na wielu rękojęściach, a oddającym panującą modę jest fryzura, najlepiej widoczna z tyłu głowy. W przypadku postaci męskich jest ona często zunifikowana. Włosy są podzielone na pasma, zebrane z tyłu głowy na wysokości szyi w podwinięty poziomy pukiel (wałek). Na części rękojęści, włosy zebrane są w pionowe pukle po obu stronach twarzy. Niektóre postaci noszą dodatkowo korony lub diademy. Fryzurę tę odnajdziemy w typie I i w podtypie VI/1, odmiana *a*: np. nr 2 Nijeklooster, nr 3 Ryga I (ryc. 22b), nr 5 Lille (ryc. 22a), nr 6 Ryga II (ryc. 70a), nr 7 Hamburg I (ryc. 70b), nr 16 Kalmar I, nr 25 Dobbartin, nr 26 Schwerin (ryc. 6b), nr 28 Liège I (ryc. 71c), nr 29 Lund II (ryc. 71d), nr 32 Herlufsholm, nr 35 Elbląg I (ryc. 12a), nr 44 Valenciennes, nr 45 Arras (ryc. 5), nr 52 Kraków II (ryc. 18), nr 53 Crowland, nr 58 Ribe II, nr 145 Roskilde II (ryc. 71e), nr 147 Paryż VII (ryc. 6c), nr 151 Florencja II i zapewne nr 146 Nowy Jork II. Zabytki te są rozmaicie datowane w obrębie XIII–XIV w., przeważa datowanie od schyłku XIII po pierwszą połowę XIV w.

Początkowo wydawało się, że fryzura ta może być pewnie wykorzystana do określenia płci postaci, ponieważ w zebranym materiale pojawia się w przypadku mężczyzn. Okazało się jednak, że podobną ma także kobieta na rękojęści noża nr 152 z Genewy. Widoczna jest też na głowie stojącej kobiety na rękojęści szpili z trzema postaciami z Paryża (należącej do innego rodzaju rękojęści i z tego powodu nieuwzględnionej w tej pracy), datowanej na drugą ćwierć XIV w.⁴⁶

Na tle opisanej fryzury ciekawie przedstawiają się utrefione włosy mężczyzn na dwóch rękojęściach noży: nr 127 z Čáslava (ryc. 45) i nr 128 z Krakowa I (ryc. 17).

⁴⁶ www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/0698039B_0bd5d89e.html, dostęp 15 III 2021 r.

Z przodu i na wierzchu głowy są one rozdzielone przedziałkiem, a niżej ułożone w loki, swobodnie opadające na bark.

Także fryzury kobiece są w znacznym stopniu zunifikowane, niekiedy trudne do opisania ze względu na nakrycia głowy i brak widoku tylnej strony rękkojeści. Z wyjątkiem rękkojeści nr 108 ze Strasburga, na której kobieta ma włosy splecione w długi warkocz, pozostałe kobiety mają krótkie włosy, często ufryzowane, niekiedy ułożone w pukle po obu stronach twarzy i z tyłu głowy lub podwinięte wokół owalu twarzy i z tyłu głowy. Na części rękkojeści włosy nie przylegają do twarzy, ale odstają po jej bokach, odsłaniając uszy, co jest dobrze widoczne na zabytkach: nr 14 z Rotterdam (ryc. 28b), nr 46 Berlin I (ryc. 29c), nr 65 's-Heerenberg I (ryc. 33a), nr 71 Rouen I, nr 79 Bruksela, nr 98 Antwerpia (ryc. 39c) i nr 99 Liège II (ryc. 39d). Żaden z nich nie ma kontekstu archeologicznego. Są datowane dość rozbieżnie, od trzeciej ćwierci XIII w. po XV w., najczęściej jednak na XIV w. lub jego różne fazy. Podobną fryzurę, na którą nałożone jest płaskie nakrycie głowy, nosi kobieta na rękkojeści noża nr 104 z Krakowa III (ryc. 19).

ROZDZIAŁ VIII

Przeznaczenie noży i ich użytkownicy

Przeznaczenie szpil i szpatulek nie budzi wątpliwości. Były to przyrządy toaletowe służące do rozdzielania pasm włosów, przy robieniu przedziałka, układaniu, fryzowaniu i trefieniu oraz do czyszczenia uszu. Nawet głęboko rzeźbione rękojeści nie utrudniały posługiwania się nimi. Za wysoką pozycją społeczną posiadaczy i ofiarodawców obu przyrządów, zwłaszcza tych zebranych w podtypie VI/1, przemawia częste polichromowanie i złocenie ich rękojeści. Ze względu na swój intymny charakter mogły być prezentami dla żon i narzeczonych. Nie można jednak wykluczyć, że względu na swawolne sceny na części rękojeści w podtypie VI/1 (nr 152 Genewa, nr 153–154 Sankt Petersburg I–II, nr 155 Limerick, nr 156 Mediolan, nr 157 Berlin II, nr 158 Wiedeń II, nr 159 Rawenna), że były wręczane faworytom lub paniom świadczącym usługi seksualne przy różnych okazjach przez mężczyzn należących do wyższych warstw. Odmienne przypuszczenie wyrażono natomiast w przypadku szpili nr 73 z Angers II, sugerując, że należała ona do dworskiego fryzjera, mieszkającego kilkadziesiąt metrów od zamku, koło którego ją pozyskano¹.

Warto podkreślić, że w części wydzielonych typów oba przyrządy pojawiają się rzadko. W typie I odnajdziemy 3 szpile, w typie II 5, w typie IV 3 i 1 szpatułkę, w typie V 3. Większość stanowią one jedynie w podtypie III/2, w którym wśród 11 zabytków jest 7 szpil i 1 szpatułka oraz w podtypie VI/1, w którym na 17 egzemplarzy jest 10 szpil i 1 szpatułka. Na ich rękojeściach wyrzeźbiono głównie kobiety lub dwie postaci, mężczyznę i kobietę. Jedynie na 5 rękojeściach szpil w podtypach II/1, IV/3 i V/2–3 (nr 68 Brugja III, nr 120 Kolonia III, nr 121 Saint-Denis, nr 132 Nantes II i nr 144 Florencja III) i na 1 rękojeści szpatułki w podtypie IV/1 (nr 112 Paryż IX) ukazano pojedyncze postaci mężczyzn. Wśród nich uwagę zwracają dwa zabytki. Pierwszy to rękojeść szpili z Kolonii III, na której ma być wyrzeźbiony zakonnik. Niestety, nie udało się dotrzeć do jej dokumentacji ikonograficznej i nie ma pewności, czy identyfikacja ta zarówno co do rodzaju narzędzia, jak i postaci jest poprawna. Drugi zabytek to szpatułka z Paryża IX,

---

¹ F. Comte, D. Gaborit-Chopin 1987, s. 151.

na której rękojeści znajduje się postać św. Piotra. Oba przedstawienia mogą wskazywać na użytkowników przyrządów spoza grona osób świeckich.

Inaczej ma się rzecz z przeznaczeniem i użytkownikami noży. Nóż jest narzędziem uniwersalnym, służącym do wykonywania różnych czynności domowych oraz do prac zawodowych. Należał do podstawowego wyposażenia osobistego każdego mężczyzny i każdej kobiety, bez względu na ich status społeczny. Ponieważ oprócz noży przeznaczonych do codziennych prac istniały noże do prac wyspecjalizowanych, przeto ich głównie i rękojeści musiały różnić się kształtem i wielkością. Kolejnym etapem rozważań będzie zatem przeznaczenie noży z rękojeściami antropomorficznymi i wskazanie ich potencjalnych użytkowników.

Zacznijmy od tego, że głębokie urzeźbienie rękojeści utrudniało dłuższą pracę, zatem opracowane w nie noże nie mogły być narzędziami rzemieślniczymi. Najlepiej jest to widoczne w przypadku rękojeści, w których rekwizyty są oddzielone od korpusu postaci, na przykład nr 13 Lund I (ryc. 54), nr 45 Arras (ryc. 5), nr 49 Norymberga (ryc. 25b) i kilka innych, lub gdy są to rękojeści z dwiema postaciami. Przeczy temu również surowiec użyty do produkcji części z nich, a mianowicie kość słoniowa.

Z analizy zebranego materiału wynika, że pojawienie się rękojeści antropomorficznych to wyraz mody, która w przypadku noży rozpoczęła się zapewne już w pierwszej połowie XIII w. W literaturze przedmiotu powszechnie przyjmuje się, że odzwierciedlały one pozycję społeczną użytkowników należących do wąskiego grona osób z najwyższych warstw ówczesnych społeczeństw. Posiadanie takiego noża podnosiło prestiż właściciela, zarówno osoby świeckiej, jak i duchownej, kobiety i mężczyzny. Miały na to wskazywać kategorie wyrzeźbionych postaci i trzymane przez nie rekwizyty. Są to niewątpliwie prawidłowe ustalenia, ale należy pamiętać, że powzięto je praktycznie w całości w odniesieniu do rękojeści typów I i II. Warto przy tym zwrócić uwagę na komplementarność przedstawień na rękojeściach obu tych typów. Ze względu na znaczną wartość artystyczną ich części mogły być prezentami, darami wręczanymi przy okazji uroczystości, na przykład zaręczyn, zaślubin lub sukcesu na polowaniu². Jest to jednak temat do dalszych rozważań, ze względu na niejednoznaczną symbolikę noża³.

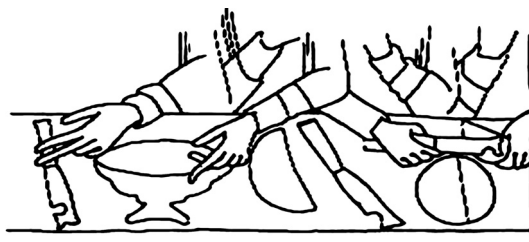
Co do przeznaczenia tak zdobionych noży, to prawie od początku zainteresowań nimi przeważał pogląd, że były to noże stołowe⁴, do czego przychylni się polscy badacze, Zbigniew Polak, Mirosław Marcinkowski, Krzysztof Wachowski i Sławomir Słowiński⁵. Miał na to wpływ fakt, że zdobienie rękojeści sztucców postaciami ludzkimi utrzymywało się przez kilkaset lat, prawie po współczesność.

² Por. R. Gilchrist 2012, s. 127; M.A. Hall 2017, s. Jii.

³ Por. wyżej s. 177 przyp. 111.

⁴ Por. wyżej s. 20.

⁵ Z. Polak 2004; M. Marcinkowski 2006, s. 368; K. Wachowski 2013, s. 123; S. Słowiński 2014, s. 23.

Ryc. 72. Noże do jedzenia ryb, koniec XII w., przerys fragmentu ryciny z *Moralioń. Komentarza do Księgi Hioba* pióra św. Grzegorza Wielkiego (M. de Neergaard 2008, s. 51 ryc. 14).

W rzeczywistości sprawa jest bardziej skomplikowana, jako że w średniowieczu przy spożywaniu posiłków przez długi czas posługiwano się nożami będącymi osobistym wyposażeniem każdego mężczyzny i każdej kobiety, używanymi także do innych celów. Odmienny był też sposób posługiwania się nimi przy jedzeniu. Nie tylko krojono nimi pokarm, ale i podawano go do ust. Jednak już w XII w. w Europie Zachodniej na stołach wyższych warstw społeczeństwa pojawiły się leżące luzem noże stołowe, co można zaobserwować na licznych przedstawieniach ikonograficznych ukazujących uczyty. Z czasem ich głównie przybierały różne kształty, co przemawia za wyspecjalizowanym przeznaczeniem. Przykładem mogą być noże z wycięciem na głowni, o których się sądzi, że służyły do spożywania ryb (ryc. 72), podobne nieco do noża nr 77 ze Szczecina II (ryc. 14)⁶. Jego inkrustowana głownia ma trzy różnej wielkości półokrągłe wycięcia. Nie można zatem wykluczyć, że nóż ten, mimo podobieństwa, miał zgoła inne przeznaczenie. Wizerunek kobiety z psem umieszczony na rękojeści sugeruje, że mógł być używany przez kobietę wysoko postawioną w hierarchii społecznej do wykonywania jakiegoś rodzaju zajęć kobiecych, których nie można określić na tym etapie badań⁷.

Obok władców, możnowładców i wyższych warstw rycerstwa do grona użytkowników noży z rękojeściami antropomorficznymi zaliczano w literaturze przedmiotu również bogate warstwy mieszczaństwa. Miało to być oznaką luksusu, następstwem rozwoju wykwintniejszych form życia codziennego mieszczan, dokonującym się pod wpływem kultury dworskiej. Asumpt do tego stwierdzenia dało to, że znaczną część omawianych zabytków znaleziono na terenie dzisiejszych miast. Związek ten budzi jednak wątpliwości, gdyż nie powinien przesądzać o właścicielach noży. W średniowiecznych miastach przebywało bowiem i przemieszkiwało również możnowładztwo, rycerstwo (szlachta) i duchowieństwo. W ich obrębie lub w bezpośrednim sąsiedztwie znajdowały się siedziby władców, możnowładców świeckich i duchownych oraz klasztory, stanowiąc odrębną jednostkę osadniczo-prawną. Przyciągały one okoliczne, ale i obce rycerstwo. Byli to zarówno

⁶ Por. wyżej s. 122 przyp. 18.

⁷ S. Słowiński (2014, s. 23) jest zdania, że używała go mieszcza.

dworzanie, urzędnicy, jak i petenci. Część z nich miała swoje kwatery w mieście. Nie wydaje się zatem możliwe, ze względu na prestiżowy charakter większości przedstawień, zwłaszcza na rękojeściach typu I, aby oprawione w nie sztucce mogły być w powszechnym posiadaniu i użytkowaniu przez mieszczan w XIII w. Na inne uwarunkowanie odnajdywania omawianych zabytków w miastach zwrócił uwagę Martin D. Howe – był nim rozwój archeologii miejskiej⁸. Dodajmy, że jedną z przyczyn były zniszczenia zabudowy miejskiej w czasie II wojny światowej, które umożliwiły podjęcie takich badań na dużą skalę oraz nowe inwestycje budowlane.

Odmianą funkcję omawianej grupie noży przypisał polski badacz Zbigniew Połczyński. Publikując rękojeść nr 38 z wizerunkiem kobiety z sokołem pozyskaną w Toruniu (ryc. 11), doszedł do wniosku, że ma do czynienia z rękojeścią skłuwaka – noża sokolniczego, którym dobijano upolowane przez sokoły ptaki i drobną zwierzynę⁹. Formułując ten pogląd prześlizgnął się nad rękojeściami noży z innymi rodzajami przedstawień antropomorficznych, a przecież nic wspólnego z sokolnictwem nie miały rękojeści z wizerunkami kobiet trzymających psa, duchownych z księgą, świętych oraz postaci z innymi rekwizytami. Nie wziął też pod uwagę, że był to wyraz trendów zdobniczych związanych z przemianami kulturowo-społecznymi, kształtowaniem się kultury dworskiej lub szerzej – kultury materialnej bytu.

Propozycję Połczyńskiego przyjęli początkowo bez zastrzeżeń niektórzy polscy badacze¹⁰, nie uwzględniając faktu, że identyfikacja trzymanego przez postać ptaka z sokołem nie może przesądzać o proponowanym przeznaczeniu noża. Jako pierwszy wątpliwości zgłosił Mirosław Marcinkowski, omawiając zabytki nr 35 i 89 z Elbląga I–II, a podtrzymał Zbigniew Polak, choć początkowo i on uznał rękojeść z Pułtusza (nr 11) za część skłuwaka¹¹. Pierwszy badacz zwrócił uwagę na kształt głowni w zachowanych nożach tej grupy, odmienny od głowni skłuwaków, która jest obustronnie tępa i tylko czubek ma obustronnie ostry na długości około 1,5 cm, na niezgodne z zasadami sokolnictwa trzymanie ptaka na prawej ręce¹², na nieodpowiednie dla polujących szaty, wskazujące natomiast na wysoką pozycję społeczną postaci oraz (za Lechem Leciejewiczem) na znajdowanie omawianych rękojeści w ośrodkach miejskich, często hanzeatyckich¹³.

⁸ M.D. Howe 1983, s. 150.

⁹ Por. wyżej s. 30–31.

¹⁰ Por. Z. Polak 1988, s. 137; ostatnio P. Michalik (2007, s. 47–48, 69, przyp. 522), podając przykłady polskich rękojeści, pominął zabytki nr 42 i 77 ze Szczecina I–II i nr 91 Będzina. Nie wyciągnął też wniosków z zastrzeżeń M. Marcinkowskiego co do przeznaczenia tej kategorii noży.

¹¹ M. Marcinkowski 2003, s. 334; 2006, s. 366–367; por. Z. Polak 2004; tenże 1988, s. 137. Niestety, ten pogląd nadal pojawia się w internecie na stronach Muzeum Regionalnego w Pułtusku wraz z nieaktualnym datowaniem.

¹² Istnieje jednak sporo innych przedstawień ikonograficznych ukazujących postaci z sokołami trzymanymi na prawej ręce, co ilustrują na przykład ryciny w pracy M. Mazaraki 1977; por. Tab. I.

¹³ Por. wyżej s. 38 i 130.

Uwagi poczynione przez Marcinkowskiego oraz wyniki rozważań podjętych w tym opracowaniu dowodzą, że zarówno zróżnicowanie tematyczne przedstawień na rękojeściach, jak i kształt zachowanych głowni, zaprzeczają przypisywanej im przez Połczyńskiego funkcji skłuwaków, podobnie jak przypuszczeniom, że są to noże myśliwskie. Oznacza to, że wizerunek postaci z sokołem ukazany na części rękojeści nie może przesądzać o funkcji noży. Ponadto motyw ten pojawia się również na rękojeściach szpil (nr 4 Londyn I, ryc. 1a; nr 12 Avignon I, ryc. 30a; nr 57 Paryż I), które z sokolnictwem nie mają nic wspólnego.

Nie sądzę też, aby zachodził związek przyczynowy między tak prestiżową rozrywką, jaką były polowania z ptakami, a miejscami odnalezienia rękojeści typu I, którymi w ponad połowie przypadków były miasta, a tym samym z poglądem, że używało ich mieszczaństwo. Polowanie z ptactwem było dostępne początkowo wyłącznie dla elit społecznych, do których należeli dynaści, możnowładcy świeccy i duchowni, a i to nie wszyscy, później całemu stanowi szlacheckiemu, ale z pewnością nie dla mieszczaństwa¹⁴. Ale i wówczas, gdy rękojeści noży tego typu odnaleziono w obrębie siedzib książęcych, możnowładczych i biskupich¹⁵, a nawet w klasztorach (np. benedyktyńskich, cysterskich), gdzie sokolnicy lub osoby polujące z ptakami mogły czasowo przebywać, nie przesądza to o ich identyfikacji ze skłuwakami. W konsekwencji należy pożegnać się z interpretacją rękojeści antropomorficznych typu I jako elementu skłuwaków i noży myśliwskich, albowiem nie sposób udowodnić, że wizerunek mężczyzny lub kobiety z sokołem współgrał z taką funkcją noży¹⁶.

Jest natomiast wielce prawdopodobne, że część noży była użytkowana przez duchowieństwo, w tym zakonników, zwłaszcza że niektóre znaleziono w obrębie klasztorów lub w ich pobliżu. Zapewne do duchownego lub członka wspólnoty zakonnej należał nóż z rękojeścią nr 115, ukazującą anioła grającego na harfie, pochodzący ze Stralsundu z niezidentyfikowanego klasztoru. Własnością duchowieństwa były też noże o rękojeściach z postaciami biskupów, duchownych świeckich, zakonników i podobnie jak część z postaciami świętych, należące do podtypów III/1, IV/1, 3, V/3 i VI/2. W odniesieniu do rękojeści noża typu I odnalezionego w klasztorze benedyktyńskim w Dobbertin (nr 25), ukazującej mężczyznę z sokołem, Frank Nikulka i Frank Wietrzichowski uznali, że znalezisko to świadczy o wysokim statusie społecznym tutejszych mnichów (mieszkańców) w XIII – początku XIV w.¹⁷ Nie wypowiedzieli się jednak, czy mają na myśli sam nóż, czy symbolikę ukazanego przedstawienia. Odmienny pogląd wyrażono natomiast w przypadku dwóch innych rękojeści noży tego samego typu. Pierwszą, z wizerunkiem kobiety z sokołem, znaleziono na terenie klasztoru gilbertynek w Yorku

¹⁴ A. Samsonowicz 1991, s. 207–213, 303–310; S. Dusil 2018, s. 513–515.

¹⁵ Por. wyżej s. 149–151.

¹⁶ Por. *Mittelalterliche Kunst* 1983, [t. II], s. 31, poz. 207.

¹⁷ F. Nikulka, F. Wietrzichowski 2012, s. 81.

(nr 56), druga, z mężczyzną z sokołem, pochodzi z klasztoru benedyktyńskiego w Crowland (nr 53). Uznano, że znaleziska te, w kontekście polowań, nie mogą być łatwo pogodzone z życiem w klasztorze¹⁸. Z poglądem tym trudno się zgodzić wobec poświadczonych źródłowo polowań duchowieństwa. Istnieje też możliwość, że znaleziska te mogły być własnością bywających w klasztorach osób świeckich, dobrodziejów klasztorów, kobiet i mężczyzn¹⁹, lub że były własnością osób osiadłych w klasztorze z okresu ich życia świeckiego. Sam sokół na obu rękojeściach mógł być odczytany również jako symbol dążenia do doskonałości. Można przeto założyć, że nożami z antropomorficznymi rękojeściami posługiwali się przy jedzeniu zarówno duchowni świeccy, zakonnicy i zakonnice, jak i goście klasztorów, którzy rekrutowali się z wyższych warstw społecznych, ale nie można wykluczyć, że część z nich była używana w klasztorach do innych czynności, o czym niżej.

Wykluczając mieszczan jako użytkowników noży typu I, mniej pewnie II, nie można zanegować możliwości, że jakaś część noży innych typów była własnością zamożnych mieszczan, ludzi wolnych, a także mniej zamożnej szlachty. Pozwala na to znaczne powiększenie zbioru i rozszerzenie zakresu analizy, uwzględniającej inne rodzaje wyrzeźbionych wizerunków, użyty surowiec (kość, poroże), zróżnicowaną jakość wykonania, niekiedy wręcz o niskim poziomie artystycznym. To zaś dowodzi, że nie wszystkie noże były przedmiotami luksusowymi, wykonanymi w wyspecjalizowanych warsztatach rogowniczych.

Nie oznacza to jednak, że wszystkie rękojeści noży, które można powiązać z tymi ostatnimi grupami użytkowników, były przeciętnej lub niskiej jakości. Przeczą temu dwie rękojeści podtypu V/1 nr 127–128 z Čáslava i Krakowa I (ryc. 45, 17), o dużej precyzji wykonania, oraz nóż z rękojeścią nr 129 z Barda (ryc. 16), słabszy artystycznie i technicznie. Na wszystkich rękojeściach ukazano przedstawicieli mieszczaństwa. Zróżnicowana jest natomiast przynależność społeczna osób grających na instrumentach muzycznych, ukazanych na rękojeściach podtypu IV/2. Mogą to być osoby muzykujące dla rozrywki, należące do stanu szlacheckiego, czego przykładem jest postać kobiety na rękojeści noża nr 114 ze Steyr (ryc. 1b). Z kolei dudziarz na rękojeści nr 117 Niort (ryc. 42b) jest z pewnością zawodowym muzykantom (minstrelem lub minnesingerem), a takich w XIII–XIV w. nie brakowało. Na jego niską kondycję społeczną jednoznacznie wskazuje dodatkowe wyposażenie, zwłaszcza kostur. Zarazem bogaty program podjętego tematu, użyty surowiec – kość słoniowa – i precyzja wykonania sugerują, że mógł to być

¹⁸ S. Ashby, C. Spall, *bdw.*, s. 5. Pogląd ten zasadza się na niezrozumieniu wymowy symbolicznej takich przedstawień oraz zawężonej interpretacji miejsca znalezienia zabytku. W średniowiecznych klasztorach, wedle powstałego w połowie XIII w. *Aviariusum*, trzymano jastrzębie, które były postrzegane jako uosobienie zakonników, S. Kobielus 2005, s. 111.

¹⁹ Całkowitym nieporozumieniem jest wyrażony ostatnio pogląd (S. Słowiński 2014, s. 12), że wizerunek psa na omawianej rękojeści związany jest z symboliką chrześcijańską i „po części [ze] stosunkowo licznymi znaleziskami analogicznych zabytków na terenach poklasztornych”, por. E. Kowalczyk-Heyman 2017, s. 509–510.

to prezent dla konkretnej osoby, przebywającej w otoczeniu dworskim jakiegoś władcy lub możnowładcy.

Zgadając się z poglądem o prestiżowym charakterze większości omawianych noży, należy zastanowić się, czy możliwe jest, aby jakaś ich część miała inne zastosowanie niż stołowe. Próbując odpowiedzieć na to pytanie, należy uwzględnić, że wieki XIII i XIV, zwłaszcza w Europie Środkowej, to nie tylko okres kształtowania się stanów, powstawania i intensywnego rozwoju miast, ale także czas wykształcenia się regularnej sieci parafialnej oraz rozwoju szkolnictwa parafialnego i uniwersyteckiego. Spowodowało to upowszechnienie się umiejętności pisania i czytania, zwłaszcza w miastach. W dotychczasowych rozważaniach niedostatecznie zwrócono uwagę na to, że noże, narzędzia uniwersalne i wielofunkcyjne, były w powszechnym użyciu nie tylko w gospodarstwach i przy zajęciach domowych, w warsztatach rzemieślniczych, przy stole i na polowaniach. Istniały noże o innym wyspecjalizowanym przeznaczeniu, niezbędne w pracy ówczesnej inteligencji (duchownych, teologów, uczonych, pisarzy, kopistów, clerków), ale nie tylko, zarówno bowiem w Europie, jak i w Polsce od XIII w. umiejętność pisania rozszerzyła się na coraz większe kręgi mieszczan: kupców i rzemieślników. W miastach ludzie posiadający tę umiejętność, czyli literaci (*litterati*)²⁰, skupiali się z czasem w bractwa literackie (*litteratorum*). Możliwe jest zatem, że noży, na przykład o rękojeściach z wyrzeźbionymi postaciami duchownych, świętych i innymi, mogły używać osoby wykształcone, należące zarówno do stanu duchownego, jak i mieszczańskiego, posługujące się na co dzień piórem. Za taką interpretacją opowiedział się Erki Russow, który sądzi, że na rękojeści noża nr 90 z Parnawy widoczny jest poeta lub nadworny pisarz²¹. Nie stoi to w sprzeczności z identyfikacją postaci jako duchownego.

Do czego *litterati* używali noży? Odpowiedź odnajdziemy na licznych przedstawieniach ukazujących siedzących przy pulpitych ewangelistów, świętych, pisarzy i kopistów, trzymających w prawej dłoni pióro, a w lewej nóż lub ostrzących nim pióro. W pierwszym przypadku szpic głowni był ścięty pod ostrym kątem po stronie tyłca na kilkucentymetrowej długości. Tak uzyskana krawędź pozwalała przytrzymać w trakcie pisania kartę pergaminu na pochyłym pulpicie (ryc. 73). W drugim przypadku nóż służył do przycinania i nacinania piór ptasich służących do pisania²². Wedle słów Władysława Semkowicza „pióro musiało być dokładnie i równo zacięte, od tego bowiem zależały w dużej mierze estetyczne kształty pisma i możliwość cieniowania kresek”. Ruch noża musiał

²⁰ SŁŚ, t. 5, 1984, z. 10 (44), szp. 1479 – *litteratus* to człowiek wykształcony, uczony, umiejący czytać i pisać. W tym ostatnim znaczeniu termin ten używany był bardzo często.

²¹ E. Russow 2019, podpis pod ryc. rękojeści. W odniesieniu do szpili nr 103 z Eilean Donan przypuszczono, że mógł to być rylec, a wyrzeźbiona postać – chłopięcy mnichem, duchownym, a nawet św. Donanem, co z kolei kieruje nas w kierunku *scriptorium*, M.A. Hall 2017, s. Ji, Jii; *Research excavation* 2017, s. 17–18.

²² W. Semkowicz 2007, s. 64.

Ryc. 73. Mnich przy pracy w skrytorium, nożem trzymany w lewej ręce przytrzymuje pergamin, pierwsza ćwierć XIV w. (www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IIIID=43454 – rękopis MS Royal 14 E III, f. 6v).

być miarowy, płynny, ale szybki, umożliwiający otrzymanie pożądanego kąta przycięcia. Głównie takich noży przybierały różne kształty, „najczęściej jednak były one przy końcu [szpica głowni] ku tyłowi zakrzywione”. Znałe są wszakże przedstawienia, na których pióro przycinane jest nożem o długiej, prostej głowni. Noże służyły także do przycinania i rozcinania kart pergaminu, a od XIV w. także papieru²³. Powinny wówczas posiadać długie, wąskie ostrza, lekko wchodzące między złożone karty. Innymi nożami wyskrobywano plamy i zeskrobywano popełnione pomyłki pisarskie, liniowano karty, a jeszcze inne służyły do prac introligatorskich. W skrytoriach noże musiały być zawsze pod ręką i leżeć w widocznym miejscu na pulpicie lub w szafce. Niekiedy były przechowywane w specjalnych pudełeczkach. Jest też dość prawdopodobne, że w omawiany typ rękonożki oprawiano także inne przyrządy, którymi posługiwano się w skrytoriach, na przykład wskazówki ułatwiające śledzenie czytanego lub przepisywanego tekstu.

Zróżnicowanie tematyczne i ilościowe wyrzeźbionych na rękonożkach przedstawień oraz wskazane podobieństwa nakazują postawić pytanie o to, czy zabytki te były produkcją masową, seryjną, czy również rzemieślnicy realizowali indywidualne zamówienia lub własne pomysły. Za każdą z tych możliwości przemawiają omówione wyżej przykłady identycznych rękonożki lub bardzo do siebie podobnych, realizacje pojedynczych tematów i ukazywanie na rękonożkach postaci należących do różnych grup społecznych. Wskazano też, że niektóre rękonożki powstały w tym samym warsztacie, a nawet wyszły spod jednej ręki.

²³ Jeszcze dziś noże do papieru mają ostrze dwukrotnie dłuższe od rękonożki, które są zazwyczaj bardzo ozdobne. Długość ich rękonożki wynosi około 8 cm.

Dodatkowych badań wymaga natomiast ustalenie kryteriów, które pozwoliłyby powiązać rękojeści o wyróżniającej się technice wykonania z wyspecjalizowanymi warsztatami północnej Francji, północnych Włoch i Niemiec, oraz kryteriów wskazujących na wyprodukowanie ich w wiodących rzemieślniczo warsztatach Europy Środkowej, Skandynawii i Anglii. Tę ostatnią możliwość sugeruje użyty surowiec – kość, poroże jeleni oraz kły morsów, a także odmienność realizowanego tematu, co jest dobrze widoczne na przykładzie części znalezisk angielskich, szwedzkich, estońskich oraz polskich i czeskich. Rękojeści słabsze stylistycznie i warsztatowo mogły być natomiast wykonane również w mniejszych ośrodkach rzemieślniczych na obszarze całej Europy.

Zakończenie

Przedmiotem przeprowadzonych badań była grupa średniowiecznych, antropomorficznych rękojeści noży, szpil używanych do układania włosów oraz łyżeczek do czyszczenia uszu (szpatulek), obejmująca pojedyncze i podwójne przedstawienia całych, stojących postaci ludzkich, bez elementów tła. Pod względem tematyki i symboliki przedstawień, miejsc produkcji, użytego surowca, poziomu artystycznego i techniki wykonania oraz przeznaczenia nie stanowią one jednolitego zespołu.

Ozdabianie rękojeści noży postaciami ludzkimi, znane w dobie rzymskiej, odrodziło się w średniowieczu w Europie Zachodniej. W obecnym stanie badań można zaobserwować, że przyrządy z takimi rękojeściami były rozpowszechnione na całym obszarze Europy Środkowej i Zachodniej wraz z północnymi Włochami, Wyspami Brytyjskimi, Skandynawią i południowo-wschodnią strefą nadbałtycką. Jednakże, po wyłączeniu zabytków o nieznanym miejscu pochodzenia, można stwierdzić, że o ile noże z takimi rękojeściami pojawiają się na całym tym obszarze, o tyle szpile były odnajdywane, jak dotąd, wyłącznie na terenie Francji, Belgii i Wysp Brytyjskich.

Zebrany i poddany analizie zbiór liczy 160 egzemplarzy. Jednym z celów badawczych było wydobycie z tworzących go zabytków cech, które pozwoliłyby na usystematyzowanie, a tym samym na stworzenie klasyfikacji rękojeści. Umożliwiło to wydzielenie sześciu typów. Ich podstawą są rodzaje rekwizytów towarzyszących wizerunkom pojedynczych postaci lub ich brak oraz przedstawienia dwóch postaci. W ich obrębie wyróżniono podtypy, odmiany i warianty.

W kolejnej części pracy omówiono różnice w budowie rękojeści noży, szpil i szpatulek. Pozwoliło to na rozróżnienie funkcji poszczególnych zabytków wówczas, gdy nie zachowała się głownia noża lub kolec szpili. Zwrócono także uwagę na mechanizm niszczenia rękojeści noży i jego skutki ułatwiające to rozróżnienie.

Ponieważ badaczom dużą trudność sprawiało określenie płci wielu wyrzeźbionych postaci, podjęto próbę wskazania cech pozwalających to ustalić. W przypadku mężczyzn było to przede wszystkim „ząbkowanie” dolnej części szat oraz ich długość umożliwiająca ukazanie stóp, a nawet łydek i ud. W odniesieniu do kobiet istotną cechą było pofałdowanie i udrapowanie sukni na lewym lub prawym biodrze, jej długość do ziemi, brak widoku stóp i nóg.

Zweryfikowano również dotychczasowe ustalenia związane z interpretacją miejsc pozyskania rękonośników i ich datowaniem. Było to konieczne, gdyż w odniesieniu do około 1/3 zebranych zabytków, zwłaszcza tych należących do starszych kolekcji, brak jest takich informacji. Nieuwzględnienie tego faktu prowadziło w ujęciach kartograficznych do przekłamania obrazu ich występowania, nie różnicowano bowiem symboli rejestrujących ten stan. W innych przypadkach miejsca pozyskania zabytków były określane mało precyzyjnie, na przykład „koło”, „w pobliżu”, „niedaleko”, „na obszarze” klasztoru, kościoła, zamku itp., co nie pozwalało na jednoznaczne ich powiązanie z konkretnym obiektem, a powodowało wysuwanie wątpliwych hipotez. Jedną z nich był domniemany związek zachodzący między miastami, w których znaleziono znaczną część rękonośników, a przejmowaniem przez mieszczaństwo obyczajów wyższych warstw społecznych. Zapominano, że w miastach bywała i przemieszkowała również szlachta oraz duchowieństwo. Kolejnym argumentem przeciwko tej tezie był rodzaj wizerunków ukazanych na rękonośnikach, głównie postaci z sokołem. Paradowanie z tym ptakiem miało wymiar elitarny i było zarezerwowane dla władców, możnowładców i szlachty. Innym powodem pozwalającym zanegować tę zależność był znaczący rozwój archeologii miejskiej wywołany zniszczeniami miast w czasie II wojny światowej i nowymi inwestycjami budowlanymi. Umożliwiło to pozyskanie znacznej części omawianych zabytków.

Analiza wybranych cech formalnych i stylistycznych rękonośników pozwoliła ustalić kryteria służące rozpoznaniu płci postaci i skorygować część dawniejszych ustaleń, a także wychwycić podobieństwa zachodzące między poszczególnymi zabytkami, a nawet postawić tezę o wyprodukowaniu niektórych z nich na tym samym obszarze czy nawet w tym samym warsztacie i przez tego samego rzemieślnika. Przykładem charakterystycznej dla jakiegoś obszaru realizacji podjętego tematu jest pięć prawie identycznych rękonośników podtypu I/3 (nr 53 Crowland, nr 54 Londyn III, nr 55 Oxford, nr 56 York, nr 59 Coventry) oraz dwóch z podtypu V/2 (nr 134 Southampton, nr 136 Fishbourne), odnalezionych wyłącznie w Anglii. Podobnie rzecz się ma z sześcioma rękonośnikami podtypu III/1 (nr 85–87 Kalmar III–V, nr 88 Åhus, nr 89 Elbląg II, nr 90 Parnawa) znalezionymi wyłącznie na pobrzeżach Bałtyku, co może wskazywać na miejscowy warsztat rogowniczy, może szwedzki.

W jednym warsztacie i przez jednego rogownika wyrzeźbione zostały dwie identyczne rękonośniki podtypu VI/1 (nr 145 Roskilde II i nr 146 Nowy Jork II). To samo można zapewne powiedzieć o dwóch rękonośnikach podtypu V/1 z Czech i Polski (nr 127 Čáslav, nr 128 Kraków I) i być może o trzeciej (nr 129 z Barda), choć ta jest słabsza artystycznie i technicznie, oraz o dwóch rękonośnikach podtypu I/1, nr 48 z Vysokého Mýta i nr 49 z Norymbergi.

Przesłanką umożliwiającą poszerzenie obszaru produkcji omawianych rękonośników poza krąg północnofrancuski, północnoniemiecki, włoski i angielski, jest zróżnicowanie surowca użytego do ich produkcji. Okazało się bowiem, że zabytki z kłów morsów, poroża i kości jeleni znane są prawie wyłącznie z Europy Północnej

i Środkowej. Dotyczy to zarówno zabytków o wyróżniającej się precyzji wykonania, jak i dość topornych, na które natrafiamy na całym obszarze ich występowania. To zaś skłania do wniosku, że część z nich wyprodukowano nie tylko w zachodnioeuropejskich warsztatach prowincjonalnych, ale że mogły być one również naśladownictwem lub własną inwencją rogowników na innych obszarach Europy. Dowodem potwierdzającym jest nieukończona, porzucona rękojeść noża nr 104 z Krakowa III. Znaleźisko to świadczy o istnieniu w tym mieście pracowni rogowniczej wytwarzającej tego typu rękojeści i podważa przypuszczenia, że rozprzestrzenienie się tego typu rękojeści następowało wyłącznie za pośrednictwem kupców hanzeatyckich lub duńskich¹.

Duże podobieństwo lub identyczność programu ikonograficznego części rękojeści sugeruje, że mogły być one wykonane seryjnie. Inne mogły powstać na specjalne zamówienie, a rzemieślnik realizował je wedle otrzymanych wskazówek. Potwierdzeniem pierwszej możliwości są dwie identyczne rękojeści nr 145 Roskilde II i nr 146 Nowy Jork II. Przykładem drugiej może być rękojeść nr 13 z Lundu I, rękojeści z wizerunkami biskupów nr 92 z Ålborg i nr 124 Solingen oraz z dudziarzem nr 117 z Niort.

Istotnym utrudnieniem w podjętych badaniach była duża rozpiętość i różnice w datowaniu rękojeści, zarówno poszczególnych egzemplarzy, jak i większych ich grup. Różnice w datowaniu tego samego zabytku sięgają 150 i więcej lat lub było to datowanie ramowe, najczęściej na XIII–XIV w. Zdarzało się to zwykle wówczas, gdy nie znano miejsca i okoliczności jego pozyskania. Lepiej przedstawia się datowanie rękojeści odnalezionych w trakcie badań wykopaliskowych, choć i tu odnotowano przypadki znaczącej jego zmiany. Przykładem są rękojeści nr 3 z Rygi I i nr 34 z Rygi III, które datowano od wczesnego XIII po cały wiek XIV, oraz nr 42 ze Szczecina I, w odniesieniu do której zmieniono datowanie z końca IX, połowy X lub X w. na XIII–XIV w., z uściśleniem do pierwszej lub drugiej połowy XIII w.

W przypadku badań wykopaliskowych rodzące się różnorodne wątpliwości wynikały z czasu ich przeprowadzenia, wadliwej interpretacji miejsca zalegania rękojeści, enigmatycznych informacji lub braku opublikowania dokładnych sprawozdań i pomijania podstaw datowania odsłoniętych warstw kulturowych. Jak istotny jest to aspekt badawczy świadczy przykład rękojeści nr 38 z Torunia, umożliwiający ustalenie, że badana rękojeść powstała około połowy XIII w., a także to, iż wprawdzie pozyskano ją na terenie zajęтым później przez obiekt sakralny, to nie ma ona z nim nic wspólnego. Mimo wspomnianych utrudnień, w kilku przypadkach udało się wskazać elementy pozwalające na zweryfikowanie dotychczasowego datowania, jak choćby w odniesieniu do trzech rękojeści podtypu V/1 (nr 127–129 z Čáslava, Krakowa I i Barda), rękojeści angielskich

¹ Por. L. Leciejewicz 1974, s. 186–188; G.F.W. Holtmann 1993, s. 323–329; M. Marcinkowski 2006, z. 1, s. 363–364; K. Wachowski 2013, s. 26; M. Roeder 2016, s. 41.

podtypu I/3 (nr 53–56 z Crowland, Londynu III, Oxfordu, Yorku i nr 59 z Coventry) i podtypu V/2 (nr 134 Southampton, nr 136 Fishbourne) oraz części rękoiści podtypu III/1 (nr 85–90 z Kalmaru III–V, Åhus, Elbląga II i Parnawy) znalezionych w południowo-wschodnim i północnym pobrzeżu Bałtyku.

Oprócz wartości estetycznych i prestiżowych wizerunki postaci na rękoiściach niosą zróżnicowane przesłania symboliczne. Ich nośnikami są same postaci, towarzyszące im rekwizyty, elementy ubiorów i wykonywane gesty. Niestety, nie każda rękoiść poddała się takiej analizie czy to ze względu na stan zachowania, czy niepełną, opublikowaną dokumentację opisową i fotograficzno-rysunkową.

Najczęstszym rekwizytem, towarzyszącym zarówno mężczyznom, jak i kobietom na rękoiściach typu I i dwóch podtypu VI/1 odmiany *a* jest ptak drapieżny, identyfikowany z sokołem. Drugim jest pies trzymany na rękę przez kobiety w typie II i w podtypie VI/1 na rękoiści nr 157 z Berlina II oraz przez mężczyznę towarzyszącego kobiecie na rękoiści nr 154 z Sankt Petersburga II. Sporadycznie towarzyszy on, jako drugi rekwizyt, kobietom w typie I i II oraz mężczyznom w typie I, siedząc u ich stóp. Oba rekwizyty symbolizują przymioty, dążenia i wysoką pozycję społeczną wyrzeźbionych osób, a tym samym osób posługujących się tymi narzędziami. Jedynie w przypadku rękoiści nr 117 z Niort z podtypu IV/2 funkcja jego jest odmienna – czujność, przyjaźń, oddanie i obrona. Podobną wymowę jak rekwizyty typów I–II ma wiewiórka towarzysząca kobietom na kilku rękoiściach oraz książka trzymana przez kobiety na rękoiściach podtypu III/2.

Wymiar symboliczny mają także atrybuty pełnionych funkcji, pastorały, księgi i niekiedy gesty identyfikujące postaci duchownych (w tym biskupów i zakonników) na rękoiściach podtypu III/1 i IV/3 oraz atrybuty świętych w podtypach IV/1, 3, V/2–3 i VI/2. Pozostałe rekwizyty to instrumenty muzyczne pojawiające się w podtypie IV/2. Mogą mieć one również znaczenie symboliczne, choć trudno ustalić, czy rzeczywiście tak jest w każdym przypadku i czy nie pozwalają one jedynie na wyróżnienie zawodowych muzyków, np. dudziarzy. W typach IV i V oraz na części rękoiści podtypu VI/1 odmian *b* i *c* identyfikacja postaci i ewentualne przesłanie symboliczne są możliwe do wskazania wyłącznie dzięki ubiorowi i wykonywanym gestom. Są to postaci należące do wszystkich warstw społecznych, nie wyłączając kobiet trudniących się płatną miłością.

Rozpatrując przeznaczenie noży z rękoiściami antropomorficznymi, ze względu na wielofunkcyjność tego narzędzia, autorka odeszła od jednoznacznego jego określenia. Zgodziła się z poglądem, że w większości były to przedmioty należące do osobistego wyposażenia ich właścicieli, o prestiżowej wymowie, używane również jako noże stołowe, być może nawet dostosowane do rodzaju spożywanego posiłku, ponieważ ten sposób ozdabiania sztućców (noży, łyżek i widelców) był kontynuowany w dobie nowożytnej. Zmienił się tylko częściowo surowiec i technika ich produkcji. Pod rozwagę wzięto także możliwość, że w część rękoiści mogły być oprawiane noże o odmiennym przeznaczeniu, a nawet inne narzędzia, używane na przykład w skryptoriach oraz przez kobiety w pracach domowych. Przemawia

za tym kształt i długość zachowanych głowni oraz symboliczny przekaz niesiony przez postaci wyrzeźbione na rękojeściach. Odrzucono natomiast postawioną przed laty tezę, że w rękojeści te oprawiano skłuwaki, czyli noże używane przez osoby polujące z ptakami drapieżnymi.

Zróznicowany poziom artystyczny i techniczny rękojeści noży sugeruje, że ich użytkownikami byli przedstawiciele różnych warstw społecznych. W przypadku zabytków z kości słoniowej i kłów morsów byli to mężczyźni i kobiety należący do wyższych warstw społeczeństwa, w tym do duchowieństwa. Z kolei dość niski poziom wykonania innych i pospolity surowiec (kość, poroże) wskazuje, że upowszechniły się one również wśród niższych warstw szlachty i mieszczaństwa. Zróznicowanie społeczne użytkowników czytelne jest również poprzez rodzaje wizerunków wyrzeźbionych na rękojeściach. Na przykład nożami z rękojeściami podtypów III/1 i IV/1 oraz pojedynczymi egzemplarzami innych podtypów, wedle wszelkiego prawdopodobieństwa, posiłkowali się duchowni świeccy, biskupi i zakonnicy. Tylko nieliczne noże mogły należeć do członków wyższych warstw mieszczaństwa (podtyp V/1), a nawet do ludzi wolnych zawodów, na przykład wędrownych muzykantów, minstreli, minnesingerów (nr 116 Visby II, nr 117 Niort), będąc prezentem jakiegoś możnego, może jego żony.

Inaczej rzecz się ma w przypadku użytkowników szpil i szpatulek. W większości mogły być one darami dla narzeczonych i żon, choć frywolna tematyka części z nich, zebranych w podtypie VI/1, sugeruje, że były przeznaczone także dla faworyt lub pań świadczących usługi erotyczne. Wnioskując z datowania szpil (prawie w całości XIV w. lub druga jego połowa) zdobienie ich rękojeści postaciami ludzkimi było wtórne w stosunku do rękojeści noży. Pamiętać jednak należy, że większość szpil nie ma kontekstu archeologicznego i ich datowanie jest ramowe.

Podniesione w pracy wątpliwości i podjęte próby nowych interpretacji wybranej grupy średniowiecznych rękojeści antropomorficznych nie są niepodważalne i nie wyczerpują problematyki badawczej. Dalszym badaniom sprzyjać powinno przeprowadzenie dogłębnej kwerendy zbiorów muzealnych i sporządzenie oraz udostępnienie pełnowartościowej dokumentacji wszystkich zabytków. Niezwykle istotne byłoby niepodważalne ustalenie surowca znacznej części rękojeści oraz dokonanie ponownej analizy (weryfikacji) stratygraficzno-kulturowej warstw, w których zalegały zabytki pochodzące z badań wykopaliskowych wraz z towarzyszącymi im innymi zabytkami. Umożliwiłoby to dokładniejsze określenie czasu ich produkcji i porzucenia oraz pogłębienie ustaleń odnośnie do miejsc produkcji i zasięgow występowania poszczególnych typów i ich odmian.

Mediaeval anthropomorphic handles (an attempt at their classification and interpretation)

Summary

The subject of the research is a group of mediaeval, anthropomorphic handles of small tools – knives, pins used for styling hair, and ear scoops (spatulas) – with single and double representations of complete standing human figures. In terms of the subject matter and presented symbols, places of production, the material used, the artistic level and technique of craft and their intended use, they do not constitute a uniform group.

The decoration of knife handles with human figures, known in the Roman era, revived in the Middle Ages in Western Europe. The current state of research makes it possible to observe that instruments with such handles were widespread throughout Central and Western Europe, including northern Italy, the British Isles, Scandinavia, and the south-eastern Baltic zone. However only knives were so widely spread. After excluding artefacts of unknown provenance, it can be said that other tools with such handles have been found so far only in the territory of France, Belgium and the British Isles.

The collected and analysed group includes 160 items. One of the research aims was to determine the artefacts' features that would allow systematising, and thus creating a system of classification of the handles. It was possible to distinguish six types of the analysed artefacts. They are based on the types of props accompanying the images of single figures or their absence and representations of the two figures. Within these types, the subtypes, varieties and variants have been distinguished.

The next part of the work discusses the differences in the anatomy of knife handles, hair parting pins and spatulas. This in turn, made it possible to determine the function of individual artefacts in those cases when the knife blade or the spike of the pin were not preserved. The attention is also drawn to the mechanism of destruction of knife handles and its effects which facilitate this determination.

As it was challenging for the researchers to determine the gender of many carved figures, an attempt was made to identify features that would make it possible to do so. In the case of men, it was primarily the 'serration' of the lower part of and the length of their tunics, showing their feet and even calves or thighs. In the case of women, an important feature was the folding and draping of a dress on the left or right hip, its greater length, and the impossibility to see their feet and legs.

The previous establishments have also been verified concerning the interpretation of the site where handles and their dating were found. This was necessary as for circa one-third

of the collected artefacts, especially those belonging to older collections, such information is missing. Failure to take this fact into account resulted in a distorted picture of their occurrence in cartographic representations, as the symbols recording this state were not differentiated. In other cases, the places where the artefacts were found were not precisely defined, e.g. 'near', 'in the vicinity of', 'not far from', 'in the area of a monastery, church, castle, etc.', which did not make it possible to explicitly connect them with a particular object, and resulted in dubious hypotheses. One of such was an alleged connection between the towns where a significant number of handles were found, and the adoption by the townspeople of customs of the upper social strata. It has been forgotten that both the nobility and the clergy visited towns and cities but also lived there. Another argument against this thesis was the type of images presented on the handles, mainly figures with a falcon. Parading with this bird was an elite privilege, and was reserved for the rulers, magnates and noblemen. Another reason to negate this correlation was the significant development of urban archaeology resulting from the destruction of towns and cities during the Second World War and new construction investments, making it possible to acquire a substantial part of the discussed artefacts.

An analysis of selected formal and stylistic features of the handles made it possible to determine the criteria for recognition of the gender of the figures and to correct some of the earlier findings. It also allowed to observe the similarities between individual artefacts and even to put forward a hypothesis that some of them were produced in the same area or even in the same workshop and by the same craftsman. An example of the realisation of the subject characteristics of some territorial extent, could be five almost identical handles of subtype I/3 (no. 53 Crowland, no. 54 London III, no. 55 Oxford, no. 56 York, no. 59 Coventry), and two of subtype V/2 (no. 134 Southampton, no. 136 Fishbourne) found only in England. A similar situation is with six handles of subtype III/1 (nos. 85–87 Kalmar III–V, no. 88 Åhus, no. 89 Elbląg II, no. 90 Pärnu) found only on the Baltic coast, which may indicate a local horn workshop, perhaps a Swedish one.

Two identical subtype VI/1 handles (nos. 145 Roskilde II and 146 New York II) were carved in one workshop and by one craftsman. The same can probably be said of two subtype V/1 handles from Bohemia and Poland (no. 127 Čáslav, no. 128 Krakow I), and perhaps a third (no. 129 from Bardo). However, this one is artistically and technically weaker, as well as two subtype I/1 handles, no. 48 from Výsoke Mýto and no. 49 from Nuremberg.

The premise allowing to extend the production area of the analysed handles beyond the territories of northern France, northern Germany, Italy and England, is the diversity of the raw material used in their production. It turned out that artefacts made of walrus tusks, antlers and deer bones are known almost exclusively from Northern and Central Europe. This applies both to items of outstanding precision and these quite roughly made, which could be found throughout the entire area of occurrence of analysed handles. It leads to the conclusion that some of them could have been produced in western European provincial workshops, and some might also have been imitations or inventions made by horn carvers in the other areas of Europe. This is evidenced by the unfinished and abandoned mid-work handle of knife no. 104 from Krakow III. This finding proves the existence of a horn workshop in that city that produced this type of handles and challenges the presumption that this type of handles was spread out solely via Hanseatic or Danish merchants.¹

¹ Cf. L. Leciejewicz 1974, pp. 186–188; G.F.W. Holtmann 1993, pp. 323–329; M. Marcinkowski 2006, no. 1, pp. 363–364; K. Wachowski 2013, p. 26; M. Roeder 2016, p. 41.

Substantial similarity or identity of the iconographic programme of some of the handles suggests that they may have been made in serieses. The other ones may have been made to special order, and the craftsman carried it out following the instructions they had received. The first possibility is supported by two identical handles no. 145 Roskilde II and no. 146 New York II. The second one is exemplified by the handle no. 13 from Lund I, the handles with the figures of bishops – no. 92 from Ålborg and no. 124 Solingen – and with a bag-piper – no. 117 from Niort.

A significant difficulty in the research undertaken is the large time span and differences in the dating of the handles, both individual items and the larger groups. The discrepancies in dating of the same artefact reach 150 years or more, or it was a frame dating, usually to the 13th–14th centuries. This often happened when the place and circumstances of its acquisition are unknown. The dating of handles found during excavations is more precise, although even here, there were cases of its significant change. For example, handles no. 3 from Riga I and no. 34 from Riga III were initially dated to the early 13th and later to the entire 14th century, and no. 42 from Szczecin I, dated previously to the late 9th, mid-10th or 10th century, is now dated to the 13th–14th centuries, or more precisely to the first or second half of the 13th century.

In the case of excavations, various doubts arose due to the time when they were carried out, incorrect interpretation of the site in which the handle was discovered, enigmatic information or the lack of publication of accurate reports that omitted the information which would make the basis for dating of the exposed cultural layers. The importance of this aspect of the research is shown by the example of handle no. 38 from Toruń, which made it possible to establish that the analysed handle was made around the middle of the 13th century, as well as the fact that, although it was found in an area later belonging to the Church, it had nothing to do with it. Despite these difficulties, it was possible in some cases to identify elements allowing the verification of the previous dating as, for example, in the case of three handles of subtype V/1 (nos. 127–129 from Čáslav, Krakow I and Bardo), English handles of subtype I/3 handles (nos. 53–56 from Crowland, London III, Oxford, York, and no. 59 from Coventry) and subtype V/2 (no. 134 Southampton, no. 136 Fishbourne), and some handles of subtype III/1 (no. 85–90 from Kalmar III–V, Åhus, Elblag II, and Pärnu) found in the south-eastern Baltic coast.

Apart from their aesthetic and prestige values, the figures on the handles carry various symbolic messages, conveyed both by the figures themselves, their accompanying props, and the elements of their clothing and gestures. Unfortunately, not every handle has been analysed in such a way either due to its state of preservation, or its incomplete description and published photographic and drawing documentation.

The most common prop accompanying both men and women carved on the handles of type I and on two handles of subtype VI/1 is a bird of prey was identified as a falcon. The other is a dog held by women in type II and subtype VI/1 on the handle no. 157 Berlin II and by a man accompanying a woman on the handle no. 154 St Petersburg II. Occasionally, it accompanies, as a second prop, sitting at the feet of women in types I and II and men in type I. Both props symbolise the virtues, aspirations, and high social position of the carved people, and – in consequence – of the people using these instruments. Only in the case of handle no. 117 Niort of subtype IV/2 its function is different – it shows vigilance, friendship, devotion, and defence. Similar to the props in the types I–II is the meaning of a squirrel accompanying the women on several handles and the book held by the women on handles of subtype III/2.

Symbolic is also the meaning of the attributes of functions, pastorals, books and sometimes gestures identifying the clergymen (including bishops and monks) on handles of types III/1 and IV/3, and attributes of saints on the handles of types IV/1, IV/3, V/2–3, and VI/2. The rest of the props are musical instruments appearing in the handles of subtype IV/2. They may also have a symbolic meaning, although it is also possible that at least some of them were just attributes of musicians, e.g. bagpipers. In types IV and V and on the same handles of subtype VI/1 varieties *b* and *c*, identification of the figures and their possible symbolic meaning is only possible thanks to their clothing and gestures. These are figures representing all social classes, including women who engage in paid sexual intercourses.

Considering the purpose of knives with anthropomorphic handles, due to the multifunctionality of those tools, the author departed from their unambiguous definition. She agreed with the opinion that in majority, they were items belonging to the personal equipment of their owners, vested with prestige, and also used as table knives, perhaps even adapted to the type of meal, because this way of decorating cutlery was continued in the modern era. Only the material they were made of and the technique of their production changed in some part. The possibility was also considered that some handles could have served as knife handles with different purposes, or even handles of other tools, used, for example, in scriptoria and by women in housework. This opinion is supported by the shape and length of the preserved blades and the symbolic meaning of the figures carved on the handles. However, the thesis put forward some years ago, that they were handles of falconer's knives, i.e. knives used by people hunting with birds of prey, was rejected.

The diverse artistic and technical quality of knife handles suggests that their users represented various social classes. In the case of ivory and walrus tusks artefacts, their owners were men and women belonging to the higher strata of society, including the clergy. On the other hand, the relatively low level of workmanship of others specimens and the common material they are made of (bone, antlers) indicates that they also became popular among the lower strata of the nobility and townspeople. The social differentiation of users is also made evident through the types of images carved on the handles. For example, knives with handles of subtypes III/1 and IV/1 and single specimens of the other subtypes were, in all probability, used by lay clergy, bishops, and monks. Only a few knives may have belonged to the members of the upper classes of the townspeople (subtype V/1), or even to the independent professionals, for example, itinerant musicians, minstrels, minnesingers (no. 116 Visby II, no. 117 Niort), being a gift from some wealthy person or their wife.

The interpretation is different in the case of the users of hair pins and spatulas. Most of them may have been gifts for brides and wives. Although, the frivolous topic of some of them, categorised in subtype VI/1, suggests that they were also intended for mistresses or women providing sexual services. Concluding from the dating of the hair pins (almost all are thought to have been made in the 14th century or the second half of it), the decoration of their handles with human figures was secondary to that of the knives'. It should be remembered, however, that the majority of the pins have no archaeological context, and they have no precise timeframes.

Doubts raised in the study and attempts of the new interpretations of the selected group of mediaeval anthropomorphic handles are not irrefutable and do not exhaust the research problems. Further research should be facilitated by an in-depth search in museum collections as well as preparation and making available the complete and valuable documentation of all the artefacts. It would be crucial to establish the raw material from which a significant part of the handles was made, and to carry out a new stratigraphic and cultural analysis

(verification) of the layers in which the artefacts found during the excavations were located. This would make it possible to determine the time of their production and abandonment more precisely, and widen the establishments related to the places of their production and the ranges of occurrence of the particular types and their varieties.

Translated by Grażyna Waluga

Spis wykorzystanych źródeł i literatury przedmiotu

Skróty źródeł

- Ormesby Psalter Bodleian Library, University of Oxford, iiif.bodleian.ox.ac.uk/iiif/viewer/34a6037b-12e8-4b12-8920-26c33914fe0e#?c=0&cm=0&cs=0&cv=0&cr=0&xywh=3584%2C-198%2C11252%2C5618
- Codex Manesse Universitätsbibliothek Heidelberg, digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/ lub commons.wikimedia.org/wiki/Codex_Manesse
- KDW *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877
- KK *Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*, wyd. J.K. Kochanowski, Warszawa 1919
- Kronika Bielskiego *Kronika Polska Marcina Bielskiego*, wyd. K.J. Turowski, Sanok 1856
- MK Metryka Koronna, Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa
- NKDM *Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza*, cz. III, wyd. I Sułowska-Kuraś, S. Kuraś, Warszawa 2000
- PPr V, VI *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV–XVI w.*, t. 1: *Księga oznaczona nr 333 z lat 1417–1429*, wyd. A. Włodarski, *Pomniki Prawa*, t. 5, Warszawa 1918; t. 2: *Księga oznaczona nr 334 z lat 1429–1433*, wyd. A. Włodarski, *Pomniki Prawa*, t. 6, Warszawa 1930

Opracowania

- A.W. patrz Wihlborg Anders
A.Z. patrz Zeischka Alfred

Acquisitions 1987: Acquisitions des Musée d'art et d'histoire en 1986, „Genava”, t. 35, n. ser., s. 207–277

Åsa Ahrlund 2018: *Imagery of birds of prey and falconry in the High and Late Middle Ages (1150–1500) in the Nordic countries – reflections of actual hunting practices or symbols of power?*, w: *Raptor and human*, t. 2, s. 861–885

Archäologie 2016: Archäologie im Greifswald Quartier A 11, www.hansehof-greifswald.de/fileadmin/user_upload/Dokumente/Schautafel_Archaeologie_A11.pdf, dostęp 22 III 2021 r.

- Ashby Steve, Spall Cecil bdw.: *Artefacts and Environmental Evidence: Bone, antler and horn working*, w: *Blue Bridge Lane & Fishergate House, York. Report on Excavations; July 2000 to July 2002*, red. C.A. Spall, N.J. Toop, www.archaeologicalplanningconsultancy.co.uk/mono/001/rep_bone_obj.html, dostęp 13 III 2021 r.
- Aufbruch in die Gotik* 2009: *Aufbruch in die Gotik der Magdeburger Dom und die späte Stauferzeit*, t. 2: *Katalog*, wyd. M. Puhle, Mainz 2009
- Aun Mare 1996: *Archeologičeskie issledovanija na ulice Vanemujze v Tartu (Archaeological rescue excavations in Tartu, Vanemise Street)*, „Izvestija Akademii Nauk Estonskoj SSR (Esti Teaduste Akadeemia Toimetised)”, t. 45, 1996, nr 4, s. 451–455
- Bardo 1992: *Bardo woj. walbrzyskie, st. 3*, w: *Informator Archeologiczny. Badania rok 1988*, Warszawa, s. 121
- Bayard Didier, Mantel Etienne 1989: *La maison forte de „La Cologne” a Hargicourt (Aisne). Etude du mobilier*, „Revue Archeologique de Picardie”, nr 3–4, 1989, s. 141–182
- Bencard Mogens 1975: *Om et middelalderligt knivskæft fra Ribe*, w: *Fra Ribe Amt*, t. 19: *Festskrift til H.K. Kristensen*, Ribe 1975, s. 35–61
- Benker Gertrud 1978: *Alte Bestecke. Ein Beitrag zur Geschichte der Tischkultur*, München 1978
- Bertho Morgane 2016: *Manche de coteau(?)*, w: *Merci pour les restes? Archéologie des habotudes alimentaires à la fin du Moyen Âge à Valenciennes (XIVe–XVIe siècles)*, Valenciennes 2016, s. 139, nr 108
- Biedermann Hans 2001: *Leksykon symboli*, Warszawa 2001
- Blue Bridge Lane* bdw.: *Blue Bridge Lane & Fishergate House, York. Report on Excavations; July 2000 to July 2002*, www.archaeologicalplanningconsultancy.co.uk/mono/001/, dostęp 10 I 2014 r.
- Błaszczyc Włodzimierz 1982: *Będzin przez wieki. Dzieje miasta i jego rozwoju urbanistyczno-przestrzennego od średniowiecza do połowy XX w. na podłożu osadnictwa w starożytności i wczesnym średniowieczu*, Poznań 1982
- Boccassini Daniela 2018: *Falconry as royal „deloctratio”: understanding the art of taming and its philosophical foundations in 12th- and 13th-century Europe*, w: *Raptor and human*, t. 1, s. 367–387
- Buczek Karol 1959: *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław–Kraków 1959
- Burrows Jonathan, Krüger Joachim, Wietrzichowski Frank 2002: *Vier hochwertige Messergriffe des 13. Jahrhunderts aus Rostock, Dobbertin und Greifswald*, „Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern”, Bd. 9, 2002, s. 208–221
- Buśko Cezary 2007: *Z badań archeologicznych nad miastami południowej Polski. Rynek Główny w Krakowie w świetle prac przeprowadzonych w latach 2005–2007*, „Archaeologia Historica”, t. 32, 2007, s. 225–235
- Butler Lawrence A.S., przy współudziale Dunning G.C. 1974: *Medieval finds from Castell-y-Bere, Merioneth*, „Archaeologia Cambrensis”, t. 123, 1974, s. 78–112
- Carr-Gomm Sarah 2001: *Słownik symboli w sztuce, motywy, mity, legendy w malarstwie i rzeźbie*, Warszawa 2001
- Catalogue* 1923: *Catalogue of an Exhibition of Carvings in Ivory*, London 1923
- Caune Andris 1973: *Raboty riżskoj ekspedicii*, w: *Archeologičeskie otkrytija 1972 goda*, Moskwa 1973, s. 394–396

- Caune Andris 2009: *Archäologische Zeugnisse von den Kontakten Rigas mit den westeuropäischen Ländern und Alt-Russ im 13.–14. Jh.*, w: *The Hansa Town Riga as mediator between East and West*, red. A. Caune, I. Ose, Riga 2009, s. 19–27
- Čierny Miloš, Beljak Pažinová Noémi, Beljak Ján 2020: *Zdobená kostená rukováč z Pustého bradu vo Zvolene* [Decorated bone handle from Pustý hrad (Deserted Castle) in Zvolen], „Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie”, t. 67 (2), 2020, s. 371–381 (też: www.sav.sk/journals/uploads/0112152209_Cierny%20a%20kol.pdf)
- Cieszyn robi wrażenie: www.cieszyn.pl/?p=categoriesShow&Category=199, dostęp 14 III 2014 r.
- Cirlot Jean Eduard 2000: *Słownik symboli*, Warszawa 2000
- Cnotliwy Eugeniusz 1956: *Z badań nad rzemiosłem zajmującym się obróbką rogu i kości na Pomorzu Zachodnim we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 2, 1956, s. 151–181
- Cnotliwy Eugeniusz 1973: *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*, Wrocław 1973
- [Coo Josef de 1933]: *Catalogue du Musée Mayer van den Bergh Anvers*, Bruxelles 1933
- Co znaleziono pod ziemią: Co znaleziono pod ziemią. Antropomorficzna rękojeść noża*, www.krakow.pl/http://mhk.pl/oddziały/podziemia_rynku/1988,artykul,co_znaleziono_pod_ziemia.html, dostęp 5 III 2021 r.
- Comte François, Gaborit-Chopin Danielle 1987: *Un gravoir médiéval au Faubourg de l'Évière d'Angers (Maine-et-Loire)*, „Revue archéologique d'Ouest”, t. 4, 1978, s. 149–152
- Cooper Jean Campelle 1998: *Zwierzęta symboliczne i mityczne*, Poznań 1998
- Dalton Ormonde Maddock 1909: *Catalogue of the Ivory Carvings of the Christian Era ... of the British Museum*, London 1909
- Darcel A [Ilfred], Basilewsky A [leksandr] P [etrovich] 1874: *Collection Basilewsky. Catalogue raisonné précédé d'un essai sur les arts industriels du 1er au XVIe siècle. Textes et Planches*, Paris 1874
- Darkevič Vladislav Petrovič 1966: *Proizvedenija zapadnogo chudožestvennogo remesla v Vostočnoj Evrope (X–XIV vv.)*, „Archeologija SSSR”, vyp. E, 1966, s. 1–57
- Dectot Xavier 2018: *When ivory came from the seas. On some traits of the trade of raw and carved seamammal ivories in the Middle Ages*, „Anthropozoologica”, t. 53 (14), 2018, s. 159–174
- Deryło Bogusława 2018: *Rzekomy dokument Konrada mazowieckiego dla biskupstwa płockiego z 1203 roku*, „Roczniki Historyczne”, R. 84, 2018, s. 69–91
- Destrée Joseph 1902: *Catalogue des ivoires, des objets en nacre en os grave et en cire peinte*, Brussels 1902
- Down Alec G. 1996: *Objects of lead, bone and shale*, w: Barry W. Cunliffe, Alec G. Down, David J. Rudkin, *Excavations at Fishbourne 1969–1988, Chichester Excavations Committee*, [t.] IX, Chichester 1996, s. 209–210
- Dusil Stephan 2018: *Falconry in the mirror of normative sources from Central Europe (5th–19th centuries)*, w: *Raptor and human*, t. 2, s. 507–521
- Eine weibliche Figur* 1838: *Eine weibliche Figur*, „Jahresbericht des Vereins für mecklenburgische Geschichte und Alterthumskunde”, t. 3, 1838, s. 93–94
- Encyklopedia popularna* 1982: *Encyklopedia popularna PWN*, Warszawa 1982
- Enzenberger Peter 2007: *Handwerk im mittelalterlichen Greifswald. Ein Beitrag zur Darstellung der Siedlungs- und Produktionsweise in einem spätmittelalterlichen Handwerkerquartier am Übergang vom 13. zum 14. Jahrhundert*, Schwerin 2007
- Essenwein August 1883: *Mittelalterlicher Hausrath und das Leben im deutschen Hause*, „Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit”, t. 30, 1883, nr 11–12, s. 318–323

- Faust Wilfried, Soeters Gilbert C. 1997: *Handelsstadt und Bischofssitz. Archäologische Untersuchung zwischen Dom und Markt in Fürstenwalde, Lkr. Oder-Spree*, „Archäologie in Berlin und Brandenburg”, (1998), s. 123–125
- Feuillet Michel 2006: *Leksykon symboli chrześcijańskich*, Poznań 2006
- Fillon M. 1863[!]: *Réponse à la question concernant la musique en Poitou*, w: *Congrès archéologique de France ... séances générales tenues à Fontenay ... en 1864*, Paris 1863[!], s. 215–216
- Forstner Dorothea 1990: *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990
- Francke Czesław 1990: *Bardo, woj. Wałbrzych (odkrycia i badania)*, „Silesia Antiqua”, t. XXXII, 1990, s. 217–221
- Francke Czesław, Lodowski Jerzy 1991: *Późnośredniowieczny zamek w Bardzie w świetle badań archeologicznych z lat 1982–1988*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 1232, Studia Archeologiczne, t. 20, Wrocław 1991, s. 163–201
- Frolik Jan, Hazlbauer Zdenek, Charvát Petr, Šumberová Radka, Tomášek Martin 1999: *Čáslav. Místo pro život. Svědectví archeologie*, Čáslav 1999
- Fryderyk II Hohenstauff ok. 1240*: *De arte venandi cum avibus* (oryginał zaginiony, kopie niedostępne)
- Gaborit-Chopin Danielle 1994–1995*: *Les tablettes à écrire d'ivoire au Moyen Âge*, „Métiers d'art”, nr 54–55, 1994–1995, s. 17–21 (cytuje za www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/F0AA73E7_6f2c5db4.html)
- Gaborit-Chopin Danielle 2003: *Ivoires médiévaux, Ve–XVe siècle*, Paris 2003
- Gasser Christoph 1995: *Messergrieff mit Falkenerdarstellung*, w: *Eines Fürsten Traum. Meinhard II. Das Werden Tirols, Tiroler Landesausstellung 1995, Schloss Tirol*, Innsbruck 1995, s. 205
- Gawlas Sławomir 2012: *Chłopi w Polsce piastowskiej przed kolonizacją na prawie niemieckim jako problem historiograficzny*, „Roczniki Historyczne”, R. 78, 2012, s. 7–49
- Gay Victor 1887: *Glossaire archéologique du Moyen Âge et de la Renaissance*, t. I, Paris 1887
- Gąssowski Jerzy 2004: *Badania archeologiczne na Wzgórzu Zamkowym w Pułtusk*, „Spotkania z zabytkami”, t. 28, 2004, nr 11 (213), s. 8–9
- Giese Martina 2018: *The „De arti venandi cum avibus” of Emperor Frederick II*, w: *Raptor and human*, t. 4, s. 1459–1469
- Gieysztor Aleksander 1971: *Kultura artystyczna przez powstaniem państwa polskiego i jej rozwój w osiedlach wczesnomiejskich*, w: *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, t. I, cz. 1, red. M. Walicki, Warszawa 1971, s. 21–53
- Gilchrist Roberta 2012: *Medieval Life and the Life Course*, Woodbridge 2012
- Giżycki Jerzy 1960: *Z szachami przez wieki i kraje*, Warszawa 1960
- Gołębniak Andrzej 1981: *Sredniowieczny gród w Pułtusk – rezultaty archeologicznych prac wykopaliskowych prowadzonych w latach 1976–1980*, w: *Drewniany gród na Wzgórzu Zamkowym w Pułtusk – XIII/XIV w.*, Warszawa 1981, s. 1–10
- Gołębniak Andrzej, Makowski Dariusz, Mierosławski Marek 1997: *Badania na wzgórzu zamkowym w Pułtusk w latach 1976–1981*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, t. 3, red. A. Bartnicki i in., Warszawa–Pułtusk 1997, s. 13–39
- Goret Jean-François 2004: *Os, bois de cervidés et ivoire. Le mobilier en matières d'origine animale à Saint-Denis*, „Dosiers d'Archeologie”, nr 297, 2004, s. 116–117
- Grieg Sigurd 1933: *Middelalderske byfund fra Bergen og Oslo*, Oslo 1933
- Gutkowska-Rychlewska Maria 1968: *Historia ubiorów*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968
- Hall James 1997: *Leksykon symboli sztuki Wschodu i Zachodu*, Kraków 1997

- Hall Mark A. 2001: *An Ivory Knife Handle from the High Street, Perth, Scotland: Consuming Ritual in a Medieval Burgh*, „Medieval Archaeology”, t. 45, 2001, s. 169–188
- Hall Mark A. 2017: Appendix J. *The lady of Eilean Donan: The cultural context of ‘gravoir’ or ‘hair parter’*, w: *Research excavation Eilean Donan Castle, Wester Ross. Report July 2017*, York, s. Ji-Jiv, her.highland.gov.uk/Source/SHG27830, dostęp 13 III 2021 r.
- Hartog Elizabeth den 2012a: *On six Danish knife handles or hair parterers shaped like falconers*, „By, marks og geest. Kulturhistorisk årborg for Sydvestjylland”, t. 24, 2012, s. 5–27
- Hartog Elizabeth den 2012b: *Savaanstraat & Vrouwebroersstraat: twee valkeniers*, „Archeologisch Onderzoek in Gent 2012. Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent”, R. 2, 2012, nr 6, s. 127–155.
- Hegner Kristina 1995: *Mann mit Falke*, w: *1000 Jahre Mecklenburg. Geschichte und Kunst einer europäischen Region. Katalog zur Landesausstellung*, wyd. J. Erichsen, Rostock 1995, s. 174–178
- Heinloo Erro, Vissal Rünno 2012: *Investigations on the territory of the medieval New-Pärnu*, „Archaeological Fieldwork in Estonia 2011”, 2012, s. 151–166
- Hensel Witold 1965: *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, wyd. III, Warszawa 1965
- Holčík Štefan 1982: *Príbory*, Bratislava 1982
- Holtmann Gerhard Folke Wulf 1993: *Untersuchung zu mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Messern*, Göttingen 1993
- Homo-Lechner Catherine 1987: *De l’usage de la cornemuse dans les banquets: quelques exemples du XIVe au XVIe siècle*, „Imago musicae”, IV, 1987, s. 111–119
- Hook Moira, MacGregor Arthur 1997: *Medieval England: Archaeological Collections in the Ashmolean Museum from Alfred the Great to Richard III*, Oxford 1997
- Howe Martin D. 1983: *A Medieval Knife Handle from Crowland, Lincolnshire*, „Medieval Archaeology”, t. 27, 1983, s. 146–150
- Impelluso Lucia 2006: *Natura i jej symbole. Rośliny i zwierzęta*, Warszawa 2006
- Isler Rikke 2004: *Genstande fra Lilleborg*, „Bornholmske Samlinger”, t. 18, 2004, nr 3, s. 69–86
- Jaitner Ralf, Kohn Gerhard 1996: *Ein wüstes Zisterzienserinnenkloster bei Seehausen in der Uckermark*, Prenzlau 1996
- Jensen Vivi 1986: *En højbåren jomfru*, „Skalk”, nr 2, 1986, s. 2–7
- Jensen Vivi 1987: *Et knivskæft fra Kolding*, „Årbog, Museet på Koldinghus”, 1987, s. 19–21
- Joseph Walter 1910: *Die Werke plastische Kunst in Germanischen Nationalmuseum Nürnberg*, Nürnberg 1910
- Kahrs Ernst [1949]: *Aus Essens Vor- und Frühgeschichte*, „Mitteilungen aus dem Ruhrland-Museum der Stadt Essen”, nr 171, Essen [1949]
- Kalinowski Lech 1959: *Treści ideowe i estetyczne Drzewi gnieźnińskich*, w: *Drzewi Gnieźnińskie*, t. 2, red. M. Walicki, Wrocław 1959, s. 7–160
- Katalog 1912: *Katalog der Besteck-Sammlung Franz Emmerick Graf Lamberg*, Wiedeń 1912
- Keck Gabriele 1999: *Eine figürliche Beinschnitzerei aus dem höfischen Zürich*, Zürcher Denkmalpflege, t. 15 (1997/1998), Zürich 1999, s. 35–46
- Klodzinski Daniel 1987: *Le bourg deserte d’Orgueil a Mauroux*, „Dossiers histoire et archeologie”, nr 120, 1987, s. 93
- Knapieński Ryszard 1999: *Titulus ecclesiae. Ikonografia wezwań współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Warszawa 1999
- Kobielus Stanisław 2002a: *Treści ideowe płyty nagrobnej małżonków von Soest z kościoła św. Jana w Toruniu*, w: tenże, *Dzieło sztuki – dzieło wiary. Przez widziane do niewidzianego*, Ząbki 2002, s. 95–123

- Kobielus Stanisław 2002b: *Bestiarium chrześcijańskie. Zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*, Warszawa 2002
- Kobielus Stanisław 2005: (oprac.) *Fizjologii i Aviarium. Średniowieczne traktaty o symbolice zwierząt*, Tyniec 2005
- Koechlin Raymond 1924: *Les ivoires gothiques français*, t. I-III, Paris 1924
- Kopaliński Władysław 2006: *Słownik symboli*, Warszawa 2006
- Kowalczyk-Heyman Elżbieta 2010: *Anthropomorph verzierte mittelalterliche Messergiffe in Polen*, „*Questiones Medii Aevi Novae*”, vol. 15, 2010, s. 241–282
- Kowalczyk-Heyman Elżbieta 2013: (rec.) E. den Hartog 2012, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, R. 61, 2013, nr 3, s. 472–475
- Kowalczyk-Heyman Elżbieta 2014a: (rec.) I. Nobis, *Stużebne nazwy miejscowe w Polsce piastowskiej*, Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU, t. 82, Kraków 2013, ss. 284, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 52, 2014, s. 193–297
- Kowalczyk-Heyman Elżbieta 2014b: *Znalezisko kolejnej średniowiecznej rękójści antropomorficznej w Polsce*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, R. 62, 2014, nr 4, s. 625–635
- Kowalczyk-Heyman Elżbieta 2017: *Kilka uwag o warsztacie naukowym na podstawie artykułu o średniowiecznym nożu z rękójścią antropomorficzną ze Szczecina*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, R. 65, 2017, nr 4, s. 507–512
- Kowalczyk-Heyman Elżbieta 2018: *Jeden warsztat, jedna ręka?*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, R. 66, 2018, nr 4, s. 525–530
- Kowalczyk-Heyman Elżbieta 2020: *Dwie niepublikowane średniowieczne, antropomorficzne rękójści noży z Muzeum Narodowego w Krakowie*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*”, R. 68, 2020, nr 3, s. 391–397
- Kraków 2007: *Kraków. Europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257–1791*, Kraków 2007
- Kruszelnicki Zygmunt 1957: *XIV-wieczna płyta nagrobna małżonków von Soest w Toruniu*, „*Studia Pomorskie*”, t. 1, Wrocław 1957, s. 103–154
- Kuś Wiesław 2005: *Cieszyn*, w: *Skarby ziemi wydarte. Górny Śląsk i pogranicze*, red. E. Tomczak, Katowice 2005, s. 127
- Leciejewicz Lech 1962: *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*, Wrocław 1962
- Leciejewicz Lech 1974: *O pochodzeniu rogowej rzeźby ze Wzgórza Zamkowego w Szczecinie*, „*Studia Archaeologica Pomeranica*”, 1974, s. 177–188
- Leciejewicz Lech, Wesołowski Stefan 1983: *Wymiana handlowa*, w: *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*, red. E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński, Wrocław 1983 (Polskie badania archeologiczne, t. 23), s. 282–285
- Leksykon 1992: *Leksykon symboli – Herder*, oprac. M. Oesterreicher-Mollwo, Warszawa 1992
- Lindenschmit Ludwig 1899: [*Zur Museographie von Mainz*], „*Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*”, t. 18, 1899, s. 394–409
- Lübecker Kolloquium 2008: *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hauseraum*, [t.] *VI Luxus und Lifestyle*, Lübeck 2008
- MacGregor Arthur 1985: *Bone, Antler, Ivory and Horn. The Technology of Skeletal Materials Since the Roman Period*, New Jersey 1985
- MacGregor Arthur 2000: *Objects of bone, antler and ivory*, w: *Ludgershall Castle. Excavations by Peter Addyman 1964–1972*, red. P. Ellis, London 2000, t. 2
- Mäesalu Andrus 2008: *Archäologische Funde zum luxuriösen Lebensstil im mittelalterlichen Dorpat (Tartu)*, w: *Lübecker Kolloquium ...*, t. VI, 2008, s. 585–592
- Mårtensson Anders W., Wahlöö Claes 1970: *Lundafynd. En bilderbok*, Lund 1970 (Archaeologica Lundensia, t. 4)

- Marcinkowski Mirosław 2003: *Wyroby z kości i poroża w średniowiecznym Elblągu*, w: *Res et fontes. Księga jubileuszowa dr. Eugeniusza Cnotliwego*, red. T. Galiński, E. Wilgocki, Szczecin 2003, s. 327–339
- Marcinkowski Mirosław 2006: *Człowiek ukryty w kości – średniowieczne rzeźbione rękojeści noży z Elbląga na tle europejskim*, „Materiały Zachodniopomorskie”, nowa seria, t. II/III, 2005/2006, z. 1, s. 359–373
- Marecki Józef, Rotter Lucyna 2006: *Jak czytać wizerunki świętych. Leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych*, Kraków 2006
- Marquardt Klaus 1997: *Europäisches Essbesteck aus acht Jahrhunderten. Eine Kunstsammlung*, Stuttgart 1997
- Mazaraki Mieczysław 1977: *Z sokolami na łowy*, Warszawa 1977
- Mehler Natascha, Trachet Jan, Hans Christian Küchelmann 2017: www.wbrg.net/bonetool-of-the-month-archives/
- Mehler Natascha, Küchelmann Hans Christian, Holterman Bart 2018: *The export of gyrfalcons from Iceland during the 16th century: a boundless business in a proto-globalized world*, w: *Raptor and human*, t. 3, Neumünster 2018, s. 994–1020
- Metall 1990: *Metall für den Gaumen. Bestecke aus den Sammlungen des Österreichischen Museums für Angewandte Kunst*, oprac. E. Schmuttermeier, Riegersburg–Wien 1990
- Metsallik Romeo 1995: *Tartu arheoloogilisest uurimisest*, w: *Tartu arheoloogist ja vanemast ehitusloost*, t. 8, Tartu 1995, s. 15–35
- Michalik Przemysław 2007: *Późnośredniowieczne i wczesnośredniowieczne noże z zamku w Pucku*, Warszawa 2007
- Mittelalterliche Kunst 1983: *Mittelalterliche Kunst*, [t. II:] *Kleinkunst. Kunsthandwerk*, Schwerin 1983
- Modzelewski Karol 1975: *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII wiek*, Wrocław 1975
- Molaug Petter B. 1980: *En høymiddelaldersk leirgods kanne fra Tønsberg*, „Viking”, t. 42, 1980, s. 107–126
- Molthein Alfred Walcher von 1912: *Die Bestecksammlung in Schloss Steyr*, „Kunst und Kunsthandwerk”, Jg. 15, 1912, H. 1, s. 1–51
- Mührenberg Doris 2009: *Dame mit Hündchen, Messer mit Anthropomorph Gestaltetem Griff*, w: *Aufbruch in die Gotik...*, t. 2, s. 548–549
- Művészeti 1982: *Művészeti I. Lajos király korában (1342–1363). Katalógus*, Budapest 1982
- Nagy Györgyi 2014–2016: *XIV. századi francia elefántcsont alkotások az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében*, [bdw.], s. 1–23 (www.academia.edu/22481252/Nagy_gyorgyi_XIV_szazadi_francia_elefantcsont_alkotások_az_Iparművészeti_Múzeum_gyűjteményében)
- Najdawniejsze 1967: *Najdawniejsze zabytki języka polskiego*, oprac. W. Taszycki, Wrocław 1967
- Nawrońska Grażyna 2012: *Początki Elbląga w świetle źródeł archeologicznych*, Elbląg 2012
- Neergaard Margarethe de 2008: *The use of knives, shears, scissors and scabbards*, w: *Medieval Finds from Excavations in London*, w: J. Cowgill, M. de Neergaard, N. Griffiths, *Knives and Scabbards*, t. 1, London 2008, s. 51–61
- Nekuda Vladimír 1998: *Drobné plastiky ze zaniklé středověké vsi Msténice*, „Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia”, t. I, 1998, s. 111–117
- NIKU @niku-archaeology, dostęp 7 IX 2017 r.
- Nikulka Frank, Wietrzichowski Frank 2012: *Archäologische Nachweise zur Geschichte der Dobbertiner Klosterhalbinsel*, w: *Kloster Dobbertin: Geschichte – Bauen – Leben, Beiträge zur*

- Kunstgeschichte und Denkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern*, t. 2, Schwerin 2012, s. 75–84
- Nobis Iwona 2013: *Służebne nazwy miejscowe w Polsce piastowskiej*, Kraków 2013
- Olsen Rikke i Olaf 1972: *Nonneliv – især i Jylland*, „Skalk”, nr 6, 1972, s. 18–26
- Ose Ieva 2008: *Einige Zeugnisse vom Lebensstil der reichen Bürger in Riga im 13.–15. Jahrhundert*, w: *Lübecker Kolloquium...*, t. VI, 2008, s. 569–583
- Pastoureau Michel 2005: *Średniowieczna gra symboli*, Warszawa 2005
- Peter Heinz 1973: *Falke, Falkenjagd, Falkner und Falkenbuch*, w: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, t. VI, München 1973, s. 1251–1366
- Philippowich Eugen von 1961: *Elfenbein*, Braunschweig 1961
- Piano Natacha 2007: *La Collection d'ivoires médiévaux du Musée d'art et d'histoire de Genève*, „Genava”, t. 55, 2007, s. 147–157
- Polak Zbigniew 1988: *Badania archeologiczne na wzgórzu zamkowym w Pultusku, prowadzone w latach 1976–1985 przez PAK PP PKZ, Oddział w Warszawie*, w: *Badania archeologiczne Pracowni Konserwacji Zabytków*, red. Z. Skrok, Warszawa 1988, s. 133–144
- Polak Zbigniew 2004: *Rękojeść noża z grodu w Pultusku*, „Spotkania z Zabytkami”, t. 28, 2004, nr 11 (213), s. 36
- Pończyński Zbigniew 1985: „Rola sokoła w średniowiecznej Polsce na tle sokolnictwa europejskiego”, w: „Aktywna ochrona ptaków drapieżnych i sokolnictwo (Materiały sympozjum), Włocławek–Kikół 5–6 listopad 1985 rok”, s. 6–13 (mps powielany)
- Pończyński Zbigniew 1990: *Figurka kościana z terenu dawnego kościoła dominikanów w Toruniu*, „Zapiski Historyczne”, R. 55, 1990, z. 1, s. 89–104
- Poppe Danuta 1978: *Odzież, obuwie, ozdoby*, w: *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, red. W. Hensel, J. Pazdur, t. 2: *Od XII do XV wieku*, red. A. Rutkowska-Płachcińska, Wrocław 1978, s. 280–311
- Pöppelman Heike 2009a: *Messer mit anthropomorph Gestaltetem Griff*, w: *Aufbruch in die Gotik...*, t. 2, s. 544–545
- Pöppelman Heike 2009b: *Dame mit Hündchen, Messer mit Anthropomorph Gestaltetem Griff*, w: *Aufbruch in die Gotik...*, t. 2, s. 546–547
- Przerembski Jerzy Zbigniew 2007: *Dudy: instrument mało znany polskim ludoznawcom*, Warszawa 2007
- Raakvlak 2004: Raakvlak – Nieuwsbrief, 28 VII 2004, <http://www.raakvlak.be/nieuwsbrief.php?itemnp=58>, dostęp 17 II 2014 r.
- Raakvlak 2017: Raakvlak – collectie, collectie.raakvlak.be/colbeuck/1/1/a/220?nav_id=0&index=6&id=479675, dostęp 13 III 2021 r.
- Raptor and human* 2018: *Raptor and human – falconry and bird symbolism throughout the millennia on a global scale*, t. 1–4, red. K.-H. Gersmann, O. Grimm, Neumünster 2018
- Read Charles Hercules 1900: [br. tyt.], „Proceedings of the Society of Antiquaries of London”, ser. II, t. 18, 1900, s. 115–116
- Research excavation* 2017: *Research excavation Eilean Donan Castle, Wester Ross. Report July 2017*, York 2017
- Rīgas arheoloģija* 1988: *Rīgas arheoloģiskās izpētes galvenie rezultāti piecdesmit gados (1938–1987)*, w: *Rīgas arheoloģija 50: Rīgas arheoloģiskās izpētes rezultāti no 1938. līdz 1987. gadam: izstādes katalogs*, Rīga 1988
- Roeder M. 2016: *Der mit dem Falken jagt*, „Archäologie in Deutschland”, z. 2, 2016, s. 41
- Rotzler Willy 1955: *Drei Lebende und drei Tote*, w: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, t. IV, München 1955, s. 512–524

- Rulewicz Marian 1964: *Z dziejów wczesnośredniowiecznego Szczecina*, w: *Z przeszłości Szczecina*, Wrocław 1964, s. 44–117
- Russow Erki 2019: *Tallinn 800: Pariisist Tallinna*, [nlb.], leht.postimees.ee/6810466/tallinn-800-pariisist-tallinna, dostęp 13 III 2021 r.
- Rybina Elena Aleksandrovna 2001: *Frühe 'Joint Ventures'. Die Beziehungen Novgorods in Ostseeraum*, w: *Novgorod. Das mittelalterliche Zentrum und sein Umland im Norden Russlands, Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete*, t. 1, red. M. Müller-Wille i in., Neumünster 2001, s. 291–308
- Rydbeck Monica 1931: *Medeltida elfenbensskulpturer i Lunds universitets historiska museum*, „Meddelanden från Lunds universitets historiska museum”, 1930–1931, s. 255–268 (91–104) [tom ma podwójną numerację stron]
- Samsonowicz Agnieszka 1991: *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Wrocław 1991
- Samsonowicz Agnieszka 2000: *Łowiectwo – praca, zabawa, obyczaj*, w: *Człowiek i przyroda w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, red. W. Iwańczak, K. Bracha, Warszawa 2000, s. 141–151
- Samsonowicz Agnieszka 2018: *Falconary in the history of hunting in the Poland and the Jagiellons (10th–16th centuries)*, w: *Raptor and human*, t. 4, s. 1491–1505
- Schäfer Heiko 2005: *Kleidung und Schmuck im Spiegel archäologischer Funde*, w: *Archäologie unter dem Straßenpflaster. 15 Jahre Stadtkernarchäologie in Mecklenburg-Vorpommern*, red. H. Jöns, F. Lüth, H. Schäfer, Schwerin 2005, s. 347–350
- Schäfer Heiko 2009: *Dame mit Hund, Messer mit Antropomorph Gestaltetem Griff*, w: *Aufbruch in die Gotik...*, t. 2, s. 547
- Schenkluhn Wolfgang 1987: *Liebighaus – Museum alter Plastik. Nachantike kleinplastische Bildwerke*, Bd 1 *Mittelalter. 11. Jahrhundert bis 1530/40*, Melsungen 1987
- Schmölcke Ulrich 2018: *Central European burials with birds of prey from the middle of the 1st millennium AD – a short survey of the early history of archaeozoology in connection with these burials*, w: *Raptor and human*, t. 2, s. 495–505
- Schultz Anne 2011: *Essen und Trinken im Mittelalter (1000–1300). Literarische, kunsthistorische und archäologische Quellen*, Berlin 2011
- Semkowicz Władysław 2007: *Paleografia łacińska*, Kraków 2007
- Slivka Michal 1983: *Výrobky z kosti a parohu na Slovensku z obdobia stredoveku*, „Archaeologia Historica”, R. 8, 1983, z. 2, s. 327–346
- Slivka Michal 1984: *Parohová a kostená produkcia na Slovensku v období feudalizmu*, „Slovenská Archeologia”, R. 32, 1984, z. 2, s. 377–429
- Słowiński Sławomir 2000: *Nóż z rękojęścią antropomorficzną ze Szczecina*, w: *Encyklopedia Szczecina*, t. 2, red. T. Białecki, Szczecin 2000, encyklopedia.szczecin.pl/wiki/Nóż_z_rękojęścią_antropomorficzną_ze_Szczecina&oldid=188385, dostęp 13 III 2021 r.
- Słowiński Sławomir 2014: *Najnowsze znalezisko na Podzamczu w Szczecinie – nóż z rękojęścią w kształcie postaci kobiecej*, w: *Trzebiatów – spotkania pomorskie 2013*, red. J. Kochanowska, Trzebiatów 2014, s. 15–28
- SŁŚ 1953–2014: *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, red. M. Plezia, H. Weysenhoff-Brożkova, M. Rzepiela, t. 1–8, z. 1–72, Wrocław–Kraków 1953–2014
- SSP 1953–2014: *Słownik staropolski*, t. 1–11, red. S. Urbańczyk, Warszawa–Wrocław–Kraków 1953–2014, Suplement, cz. I, red. E. Deptuła, Kraków 1953–2014
- Sobczak Jerzy 2000: *Święci i ich symbole*, Poznań 2000
- Sommer Petr 1977: *Archeologický výzkum na náměstí a u kostela sv. Vavřince ve Vysokém Mýtě, o. Ústí nad Orlicí*, w: *Středověká archeologie a studium počátků měst*, Praha 1977, s. 120–121

- Sommer Petr 1981: *Střenka ve tvaru sokolníka z Vysokého Mýta*, „Præhistorica VIII. Varia Archaeologica”, t. 2, 1981, s. 315–318
- Sommerard Edmond Du 1883: *Catalogue et description des objets d'art de l'antiquité du moyen âge et de la Renaissance, exposés au Musée*, Paris 1883
- Stafski Heintz 1965: *Die mittelalterliche Bildwerke*, Bd I. *Die Bildwerke in Stein, Holz, Ton und Elfenbein bis um 1450*, Nürnberg 1965
- Standley Eleanor 2008: *Ladies Hunting: A Late Medieval Decorated Mirror Case from Shapwick, Somerset*, „Antiquaries Journal”, t. 88, 2008, s. 198–206
- Stephan Hans-Georg 1978: *Archäologische Ausgrabungen im Handwerker Viertel der Hansestadt Lübeck (Hundestrasse 9–17). Ein Vorbericht*, „Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte”, t. 1, 1978, s. 75–80
- Supino Iginio Benvenuto 1898: *Catalogo del R.[egio] Museo Nazionale di Firenze (Palazzo del Potesta)*, Roma 1898
- Szajt Jakub 2018: *Kultura stołu*, w: *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu. Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu*, cz. 1, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław 2018 (Wratislavia Antiqua, t. 23), s. 379–399
- Szczecin 1971: *Szczecin*, w: *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, t. I, cz. 2, red. M. Walicki, Warszawa 1971, s. 762
- Szczepanowicz Barbara 2007: *Zwierzęta i rośliny w życiu świętych oraz jako ich atrybuty*, Kraków 2007
- Šmejda Ladislav 1999: *K hmotnéj kultuře Vysokého Mýta ve středověku*, w: *Mediaevalia archaeologica*, t. 1, Praha–Wrocław 1999, s. 169–192
- Tarakanova Sussanna, Saadre Osvald 1955: *Tallinnas 1952.–1953. aastal teostatud arheoloogiliste kaevamiste tulemusi*, w: *Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik*, t. 1, Tallin 1955, s. 11–45
- Théodore Émile 1931: *A propos de deux manches de couteau en os sculpté du XIIIe siècle, représentant des fauconniers*, „Bulletin de la Commission Départementale des Monuments Historiques du Pas-de-Calais”, t. V, 1931, z. 1, s. 183–191
- Tresidder Jack 2001: *Symbole i ich znaczenie. Ilustrowany przewodnik zawierający ponad 1000 symboli wraz z objaśnieniem ich tradycyjnego i współczesnego znaczenia*, Warszawa 2001
- Tryk Cezary 2012: *Krzyżacka szkoła sokolów*, „Prowincja. Kwartalnik społeczno-kulturalny dolnego Powiśla i Żuław”, 2012, nr 3 (9), s. 65–71
- Tryk Cezary 2015: *Sokolnictwo w Prusach krzyżackich i książęcych od XIV do XVII wieku*, Olsztyn 2015
- Udolph Jürgen 2018: *Falconry and bird catching in Germanic and Slavonic place, field and family names*, w: *Raptor and human*, t. 4, s. 1603–1626
- Ulbricht Ingrid 1984: *Die Verarbeitung von Knochen, Geweih und Horn im mittelalterlichen Schleswig*, w: *Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien*, t. 3, Neumünster 1984
- Vallašek Adrian 1972: *Výsledky výskumu Akademie Istropolitany v Bratislave*, „Archeologické rozhledy”, t. 24, 1972, nr 2, s. 148–154
- Vandenberghe Stéphane 2010: *Ivoor in Brugge. Schatten uit musea, kerken en kloosters*, „Museum Bulletin”, Musea Brugge, R. 30, 2010, nr 2, s. 1–48
- Viollet-le-Duc Eugène [1873]–1874: *Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque carlovingienne à la Renaissance*, t. 4, Paris 1874
- Voronin Mikolaj Mikolajewič 1956: *Archeologičeskie zametki*, „Kratkie Soobščeniija Instituta Istorii Materialnoj Kultury AN SSSR”, t. 62, 1956, s. 28–29

- Wachowski Krzysztof 2013: *Emblemata mediaevalia profana. Przykład Polski*, Wrocław 2013
- Westholm Gun 2008: *Visby. Lifestyle and Luxury*, „Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum”, t. 6, 2008, s. 651–666
- Wieczorowski Tadeusz 1952a: *Figurka wczesnośredniowieczna ze Szczecina*, „Sprawozdania PMA”, t. 4, 1952, z. 3–4, s. 172–173
- Wieczorowski Tadeusz 1952b: *Szczecin*, w: A. Gieysztor, *Badania nad polskim wczesnym średniowieczem w roku 1951*, „Przegląd Zachodni”, t. 8, 1952, z. 5–6, s. 341–343
- Wihlborg Anders 1975: *Rapport från Åhus*, „Ale. Historisk tidskrift för Skåneland”, 1975, nr 2, s. 45
- Wild Werner 2011: *Nichtkeramische Objekte aus der Nordostschweiz – eine Auswahl*, w: *Siedlungsbefunde und Fundkomplexe der Zeit zwischen 800 und 1350*, Basel 2011, s. 333–340
- Wilka Małgorzata 2001: *Biały piesek w kulturze polskiej późnego średniowiecza*, w: *Ludzie. Kościół. Wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej (średniowiecze – wczesna epoka nowożytna)*, red. W. Iwańczak, S.K. Kuczyński, Warszawa 2001, s. 463–473
- Wilson David M., Hurst D. Gillian 1970: *Medieval Britain in 1969*, „Medieval Archaeology”, t. 14, 1970, s. 155–208
- Wodzicki Kazimierz 1858: *O sokolnictwie i ptakach myśliwskich*, Warszawa 1858
- Zapadnoevropejskoe* 1986: *Zapadnoevropejskoe prikladnoe iskusstvo srednich vekov i epochi Vozroźdenija iz kolekcii A.P. Basilevskogo: katalog wystawki*, red. M.Ja. Kryżanovskaja, Leningrad 1986
- Zeischka Alfred 1990: *Messergrieff (Kopie)*, w: *Vergessene Zeiten. Mittelalter im Ruhrgebiet. Katalog*, oprac. F. Seibt i in., t. 1, Essen 1990, s. 157

Indeks miejscowości

Indeks obejmuje tylko miejscowości, z których pochodzą lub w których są przechowywane rękopiśmi. Podane w nawiasach numery odnoszą się do rękopiśmi z tabel I–VI; drukiem wytłuszczonym oznaczono stronę z odpowiednią rubryką tabeli. Układ alfabetyczny w obrębie państw.

Austria

- Steyr (IV/114) 11, 17, 20, 28, 31, 32, 40, 66, 67, **101**, 122–124, 143, 144, 154, 175, 176, 181, 189, 191, 200
Wiedeń I (I/40) 17, 40, **84**, 121, 123, 133, 134, 146, 192,
Wiedeń II (VI/158) 11, 40, 73, **111**, 129, 134, 179, 187, 195

Belgia

- Antwerpia (III/98) 44, 63, 65, **98**, 125, 126, 142, 171, 191, 194
Brugia I (I/41) 44, **84**, 133, 147, 151, 182, 183
Brugia II (III/100) 44, 63, 65, , **98**, 125, 126, 142, 149, 151, 171, 187, 191
Brugia III (II/68) 45, 60, **93**, 124, 126, 134, 145, 167, 191, 195
Bruksela (II/79) 25, 44, 60, **94**, 121, 123, 150, 187, 191, 194
Gandawa I (I/1) 28, 45, **74**, 115, 133, 146, 147, 182, 186, 192
Gandawa II (I/22) 28, 45, **79**, 133, 150, 182, 186, 191
Gandawa III (III/96) 45, 65, **98**, 125, 126, 142, 143, 151, 171, 187, 191
Ganzendries (Mechelen) (II/83) 45, 54, 63, **95**, 121, 123
Hoeke (I/19) 45, **79**, 133, 147, 149, 182
Liège I (I/28) 44, **81**, 125, 133, 147, 193
Liège II (III/99) 44, 63, 65, **98**, 125, 126, 131, 142, 171, 187, 191, 194

Czechy

- Čáslav (V/127) 39, 40, 69, **104**, 114, 131–133, 135–137, 149, 177, 189, 193, 200, 205, 206
Mstěnice, zanikła wieś koło Hrotovic (V/137) 40, 69, 70, **106**, 132, 151, 175, 178, 191
Obřany k. Brna (IV/113) 40, 67, 68, **101**, 114, 151, 175, 176, 182, 183
Vysoké Mýto (I/48) 18, 26, 40, 55, 57, 58, **87**, 124, 133, 140, 146, 147, 151, 153, 164, 167, 181, 185, 186, 189, 191, 205

Dania

- Ålborg (III/92) 47, 63, 64, 68, **97**, 120, 150, 171, 177, 190, 192, 206
Herlufsholm (I/32) 48, **82**, 115, 133, 146, 147, 151, 182, 183, 192, 193
Kolding (I/51) 12, 21, 23, 47, **88**, 151, 154, 187, 191
Lilleborg (Bornholm) (V/142) 47, 70, **107**, 151, 178, 179
Ribe I (I/31) 47, **81**, 114, 133, 151, 182, 183
Ribe II (I/58) 47, 55, 57, **90**, 115, 121, 123, 133, 134, 145–147, 163, 182, 193
Ringkloster koło Skanderborg (I/33) 18, 48, **82**, 108, 116, 117, 133, 147, 151, 154, 187
Roskilde I (IV/118) 48, 68, 82, **102**, 115, 150, 176
Roskilde II (VI/145) 8, 14, 15, 48, 71, 72, **107**, 108, 133, 137, 138, 147, 153, 179, 182, 183, 185, 186, 188, 191, 193, 205, 206, 210, 211

Estonia

Parnawa (III/90) 23, 48, 63, 64, **97**, 141, 142, 171, 183, 190, 192, 201, 205, 207, 210, 211
 Tallin (Reval) (II/78) 20, 21, 48, 60, 61, **94**, 154, 187, 191
 Tartu (Dorpat) I (II/64) 48, 57, 60, 62, **91**, 115, 143, 147, 169, 187, 191
 Tartu (Dorpat) II (VI/160) 48, 73, **111**, 133, 174

Francja

Angers I (I/8) 21, 22, 42, **76**, 125, 147, 182, 186, 191
 Angers II (II/73) 42, 60, **93**, 124, 125, 126, 151, 187, 191, 195
 Angers III (IV/106) 13, 42, 63, 65, 66, **93**, **99**, 113, 125, 134, 172, 191
 Arles (II/75) 13, 44, **94**, 131, 145, 146, 151, 181, 187, 192
 Arras (I/45) 16–18, 43, 56, 57, 59, **86**, 125, 146, 147, 149, 151, 161, 164, 186, 192, 193, 196
 Avignon I (I/12) 44, 56, 59, 60, **77**, 125, 126, 146, 151, 154, 161, 164, 187, 191, 199
 Avignon II (II/74) 44, **93**, 125–127, 151, 187
 Cambrai (II/72) 17, 42, 66, **93**, 125–127, 187
 Hargicourt (Aisne) (III/97) 42, 63, 65, **98**, 125–127, 142, 151, 171, 187
 Lille (I/5) 17, 18, 42, 43, 56, **75**, 147, 151, 182, 183, 191, 193
 Mauroux (Orgueil) (IV/125) 18, 44, 68, **103**, 122–124, 131, 177, 191
 Nantes I (II/67), 26, 43, 58, 60, **92**, 115, 124, 125, 146, 166, 187
 Nantes II (V/132) 13, 43, 69, 70, **105**, 125, 127, 133, 178, 191, 192, 195
 Niort (IV/117) 13, 43, 44, 67, 69, **102**, 115, 118, 133, 134, 146, 167, 168, 175–177, 192, 200, 206–208, 211, 212
 Paryż I (I/57) 20, 43, 55, 56, 73, **90**, 124–127, 150, 154, 163, 191–193, 199
 Paryż II (II/82) 43, 60, 62, **95**, 112, 125, 126, 150, 187
 Paryż III (III/93) 43, 63, 64, **97**, 132, 134, 171, 190, 192
 Paryż IV (III/94) 43, 64, 65, **97**, 131, 143, 171, 187, 189, 192

Paryż V (IV/122) 43, 57, 68, 83, **103**, 143, 169, 177, 191, 192
 Paryż VI (V/140) 20, 43, 70, **106**, 118, 132, 150, 178, 181
 Paryż VII (VI/147) 16, 21, 22, 43, 71, 72, **108**, 117, 118, 125, 173, 179, 186, 187, 192, 193
 Paryż VIII (III/102) 21, 43, 63, **98**, 129, 142, 143, 154, 154, 171, 187, 191
 Paryż IX (IV/112) 43, 63, 65, **101**, 129, 132, 173, 195
 Rouen I (II/71) 43, **93**, 187, 191, 194
 Rouen II (IV/109) 43, 65, 66, **100**, 132, 149, 151, 173, 191
 Saint-Denis I (III/101) 43, 64, 65, **98**, 125–127, 142, 151, 171, 187
 Saint-Denis II (IV/121) 43, 68, **102**, 125, 127, 131, 134, 151, 177, 195
 Strasburg (IV/108) 43, 65, 66, **100**, 173, 191, 194
 Valenciennes (I/44) 23, 44, **85**, 131, 193

Hiszpania

Mahón (Baleary, Minorka) (III/95) 49, 64, 65, **97**, 116, 131, 143, 150, 171, 187, 191
 Walencja (II/81) 49, 60, **95**, 125, 191

Holandia

Fryzja (I/27) 44, **80**, 133
 Nijklooster koło Scharnegoutum (I/2) 44, **74**, 114, 133, 151, 182, 183, 191, 193
 Rotterdam (I/14) 44, 55–59, **78**, 143, 144, 146, 147, 154, 161, 162, 166, 187, 191–194
 's-Heerenberg I (II/65) 44, 57, 60, 62, **92**, 143, 169, 187, 189, 191, 194
 's-Heerenberg II (IV/105) 13, 44, 63, 65, 66, **99**, 113, 118, 134, 172, 191

Irlandia

Limerick (VI/155) 46, 71, 72, **110**, 125–128, 134, 179, 195

Luksemburg

Burg Bourscheid (I/18) 45, 55, 76, **79**, 115, 120, 133, 151, 165, 182, 183

Lotwa

- Ryga I (I/3) 20, 48, 56, **75**, 82, 133, 148, 182, 191, 193, 206
 Ryga II (I/6) 48, 56, **75**, 82, 115, 133, 146, 186, 191, 193
 Ryga III (I/34) 21, 26, 48, **82**, 116, 120, 123, 133, 148, 182, 183, 186, 187, 192, 206

Niemcy

- Anklam (I/47) 41, 56, 59, 80, **87**, 115, 147, 154, 161, 162, 187
 Berlin I (I/46) 13, 14, 40, 57, 59, **86**, 112, 125, 143, 154, 161, 164, 169, 187, 191, 194
 Berlin II (VI/157) 40, 72, 73, **110**, 125, 127, 128, 135, 166, 179, 195, 207
 Dobbertin (I/25) 41, **80**, 115, 133, 147, 151, 182, 183, 191, 193, 199
 Frankfurt nad Menem (IV/111) 13, 42, 66, **100**, 113, 172, 191
 Fürstenwalde (V/138) 42, 70, **106**, 120, 134, 178, 190
 Greifswald I (I/23) 41, **79**, 120, 124, 182
 Greifswald II (I/24) 41, **80**, 120, 133, 146, 147, 182, 183
 Greifswald III (I/21) 41, 56, 59, **79**, 131, 154, 161, 162, 187, 192
 Hamburg I (I/7) 41, 55, 58, **76**, 120, 150, 165, 182, 183, 186, 191, 193
 Hamburg II (I/9) 18, 41, **76**, 133, 134, 191
 Kolonia I (I/61) 42, 54, 59, **91**, 161
 Kolonia II (II/76) 42, 60, 62, **94**, 117, 187, 192
 Kolonia III (IV/120) 42, 68, **102**, 125, 127, 132, 177, 191, 195
 Lubeka I (II/66) 27, **92**, 151, 187
 Lubeka II (IV/119) 42, 68, **102**, 122–124, 177
 Magdeburg (II/70) 42, **93**, 120, 187
 Moguncja (V/141) 40, 70, **107**, 115, 131, 178, 179, 191
 Neu-Isenburg (Essen) (II/62) 41, **91**, 147, 151, 187, 192
 Norymberga (I/49) 13, 41, 42, 55, 57–59, **87**, 120, 125, 133, 134, 140, 146, 147, 153, 161, 164, 167, 181, 185, 186, 189, 191, 196, 205, 210
 Prenzlau (I/20) 42, 56, 59, **79**, 115, 116, 133, 134, 146, 147, 161, 164, 182, 186

- Rostock (II/69) 41, 50, 80, 87, **93**, 187, 192
 Schleswig (II/63) 21, 22, 41, 61, **91**, 121, 123, 124, 187
 Schwerin (I/26) 16, 21, 22, 41, **80**, 87, 120, 125, 133, 147, 182, 183, 186, 191, 193
 Seehausen (IV/107) 41, 63, 65, **100**, 151, 173
 Solingen (IV/124) 25, 42, 68, **103**, 115, 117, 122–124, 132, 177, 190, 192, 206, 211
 Stralsund (IV/115) 12, 41, 67, **101**, 151, 175, 176, 199

Norwegia

- Oslo I (I/15) 26, 46, 57, 59, **78**, 115, 117, 120, 134, 146, 163, 164
 Oslo II (V/135) 46, 69, 70, **105**, 119, 133, 178, 190

Polska

- Bardo (V/129) 34–36, 50, 69, **104**, 114, 120, 122, 123, 133, 135–137, 151, 177, 189, 192, 200, 205, 206, 210, 211
 Będzin (III/91) 34, 35, 49, 63, **97**, 114, 133, 141, 142, 151, 171, 190, 192, 198
 Cieszyn (I/43) 21, 38, 39, 50, 55, 76, **85**, 114, 124, 131, 133, 147, 165, 191
 Elbląg I (I/35) 26, 31, 32, 50, **83**, 120, 124, 147, 153, 191, 193, 198
 Elbląg II (III/89) 23, 31, 32, 39, 50, **96**, 112, 118, 124, 133, 141, 170, 183, 185, 190, 198, 205, 207, 193, 198, 207, 210, 211
 Kraków I (V/128) 36, 39, 50, 69, **104**, 114, 120, 132, 133, 135–137, 142, 152, 177, 181, 189, 193, 200, 205, 206, 210, 211
 Kraków II (I/52) 13, 21, 36, 37, 50, **88**, 114, 133, 147, 186, 192, 193
 Kraków III (III/104) 13, 36, 37, 39, 50, 64, **99**, 114, 120, 137, 142, 171, 187, 192, 194, 206
 Pułtusk (I/11) 19, 30, 32, 33, 49, 56, 59, **77**, 120, 124, 133, 147, 151, 159, 161, 164, 186, 192, 198
 Szczecin I (I/42) 18, 20, 25, 28, 29, 38, 49, 55, 76, **85**, 120, 133, 146–148, 151, 165, 181–183, 186, 198, 206, 211
 Szczecin II (II/77) 33, 34, 39, 49, 60, 76, **94**, 120–122, 124, 146, 151, 187, 197, 198

Toruń (I/38) 19, 30, 31, 49, 57, **83**, 116, 147, 150, 154, 164, 170, 174, 184, 187, 192, 193, 198, 206

Rosja

Rostów Jarosławski 20, 50, 183
 Sankt Petersburg I (VI/153) 17, 48, 71, 72, **109**, 125–128, 134, 135, 179, 195
 Sankt Petersburg II (VI/154) 48, 71, 72, **110**, 125, 127, 128, 166, 179, 195, 207, 211

Słowacja

Bratysława I (V/130) 20, 26, 27, 30, 40, 69, 70, **104**, 116, 133, 151, 178, 191
 Bratysława II (V/131) 20, 26, 27, 30, 40, 69, 70, **105**, 116, 151, 178, 191

Szwajcaria

Bazylea (I/10) 42, 56, 57, 59, **76**, 133, 134, 146, 147, 151, 161, 164, 192
 Genewa (VI/152) 11, 42, 71, 72, **109**, 132–135, 179, 181, 190, 192, 193, 195
 Zurich (I/36) 26, 42, 57, 59, **83**, 112, 124, 133, 146, 147, 164, 182, 186

Szwecja

Åhus (III/88) 23, 24, 47, 63, **96**, 116, 121–123, 133, 140, 141, 171, 183, 190, 205, 207, 210, 211
 Kalmar I (I/16) 47, 57, 59, 60, **78**, 115, 133, 134, 147, 161, 163, 164, 191, 193
 Kalmar II (I/37) 47, 56, **83**, 115, 133, 182, 183
 Kalmar III (III/85) 23, 47, 63, 64, **96**, 114, 115, 133, 140, 141, 183, 190, 192, 205, 207
 Kalmar IV (III/86) 23, 47, 63, 64, **96**, 140, 141, 190, 192, 205, 207, 210, 211
 Kalmar V (III/87) 23, 47, 63, 64, **96**, 140, 141, 183, 190, 205, 207, 210, 211
 Kalmar VI (V/139) 47, 70, **106**, 115, 119, 151, 178, 191
 Lund I (I/13) 26, 46, 56, 57, **77**, 115, 125, 143, 144, 146, 147, 154, 160, 164, 165, 181, 189, 191, 196, 206, 211
 Lund II (I/29) 46, 56, **81**, 147, 151, 153, 162, 182, 191, 193

Lund III (I/60) 46, 59, **91**, 161, 182, 183
 Skania (I/30) 21, 46, 56, **81**, 115, 133, 147, 182, 183, 186, 192
 Skania?/Ölandia? (II/80), 47, 57, 60, 62, 92, **95**, 143, 146, 147, 166, 168, 169, 187
 Visby I (III/84) 47, **96**, 141, 170, 171, 190
 Visby II (IV/116) 47, 67, **101**, 134, 149, 151, 175, 192, 208, 212

USA

Nowy Jork I (IV/126) 49, 68, **103**, 125, 177, 187, 192
 Nowy Jork II (VI/146) 8, 14, 49, 71, 72, **108**, 116, 137, 138, 147, 179, 182, 183, 186, 191, 193, 205, 206, 210, 211

Węgry

Budapeszt (Steyr, Wiedeń IV/114) 17, 28, 40
 Wyszehrad (IV/123) 40, 68, **103**, 115, 133, 150, 177, 192

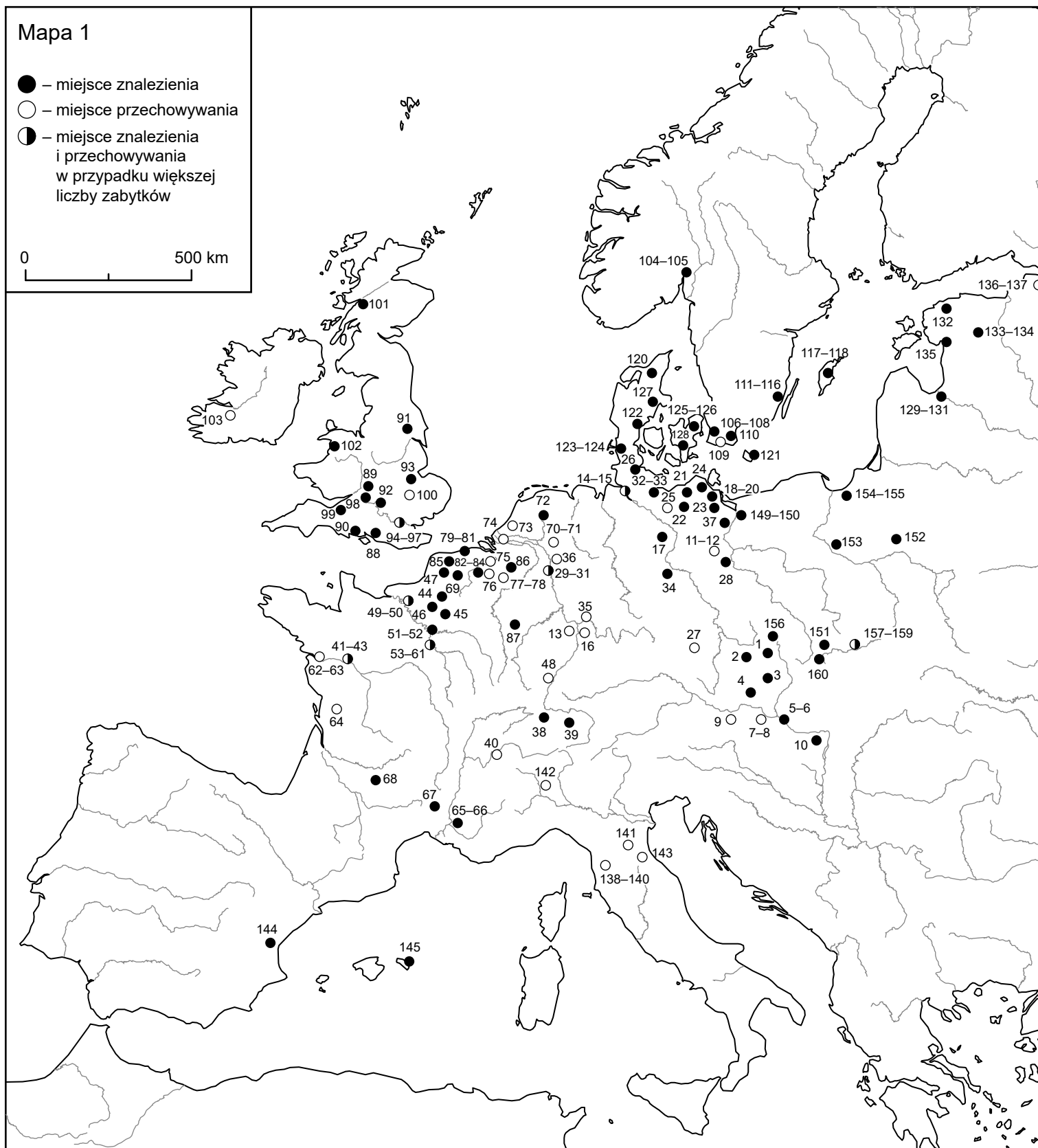
Wielka Brytania

Cambridge (VI/148) 46, 71, 72, **108**, 125–127, 179, 192
 Castell y Bere koło Llanfihangel-y-pennant (Walia) (I/50) 20, 26, 46, 59, 60, **87**, 124, 131, 147, 151, 154, 161, 187
 Cirencester (I/17) 46, 55, 57, 58, 76, **78**, 134, 146, 147, 154, 163–165, 192
 Coventry (I/59) 45, 55, 56, 89, **91**, 134, 138, 154, 163, 188, 192, 205, 207, 210, 211
 Crowland (I/53) 45, 55, 56, **89**, 133, 134, 151, 163, 188, 193, 200, 205, 207, 210, 211
 Eilean Donan koło Dornie (Szkocja) (III/103) 13, 21, 46, 63, 65, 66, **99**, 125, 126, 131, 142, 143, 151, 154, 171, 187, 192, 201
 Fishbourne (V/136) 45, 69, 70, **105**, 114, 124, 131, 139, 178, 188, 192, 205, 207, 210, 211
 Londyn I (I/4) 11, 13, 45, **75**, 124–126, 147, 154, 187, 191, 199
 Londyn II (I/39) 45, **84**, 131, 147, 154, 187
 Londyn III (I/54) 45, 55, 56, **89**, 115, 134, 138, 139, 154, 162, 163, 188, 192, 205, 207, 210, 211
 Londyn IV (IV/110) 16, 45, 65, 66, **100**, 113, 131, 133–135, 171, 173, 191

- Ludgershall Castle (V/133) 26, 46, 69, 70, **105**, 114, 115, 120, 124, 131, 139, 151, 178, 191, 192, 210
- Oxford (I/55) 26, 45, 56, **89**, 124, 134, 138, 146, 149, 150, 151, 154, 162, 163, 188, 192, 205, 207, 210, 211
- Southampton (V/134) 45, 69, 70, **105**, 115, 139, 178, 188, 192, 205, 207, 210, 211
- York (I/56) 45, 55, 56, **89**, 90, 134, 138, 151, 154, 162, 188, 192, 199, 205, 207, 210, 211
- Florencja I (VI/150), 49, 71, 72, **109**, 125, 127, 128, 134, 179, 190, 192
- Florencja II (VI/151) 49, 71, 72, **109**, 125, 127, 128, 134, 179, 190, 192, 193
- Florencja III (V/144) 49, 70, **107**, 125, 127, 134, 178, 179, 195
- Mediolan (VI/156) 13, 49, 71, 72, **110**, 125, 127, 134, 135, 179, 190, 192, 195
- Rawenna (VI/159) 49, 71, 72, **111**, 125–128, 134, 135, 179, 195
- Włochy**
- Bolonia (VI/149) 49, 71, 72, **108**, 125–127, 179, 192
- miejsce nieznane** (V/143) 18, 49, 69, 70, **107**, 112–113, 125, 127, 133, 175, 178, 191, 192

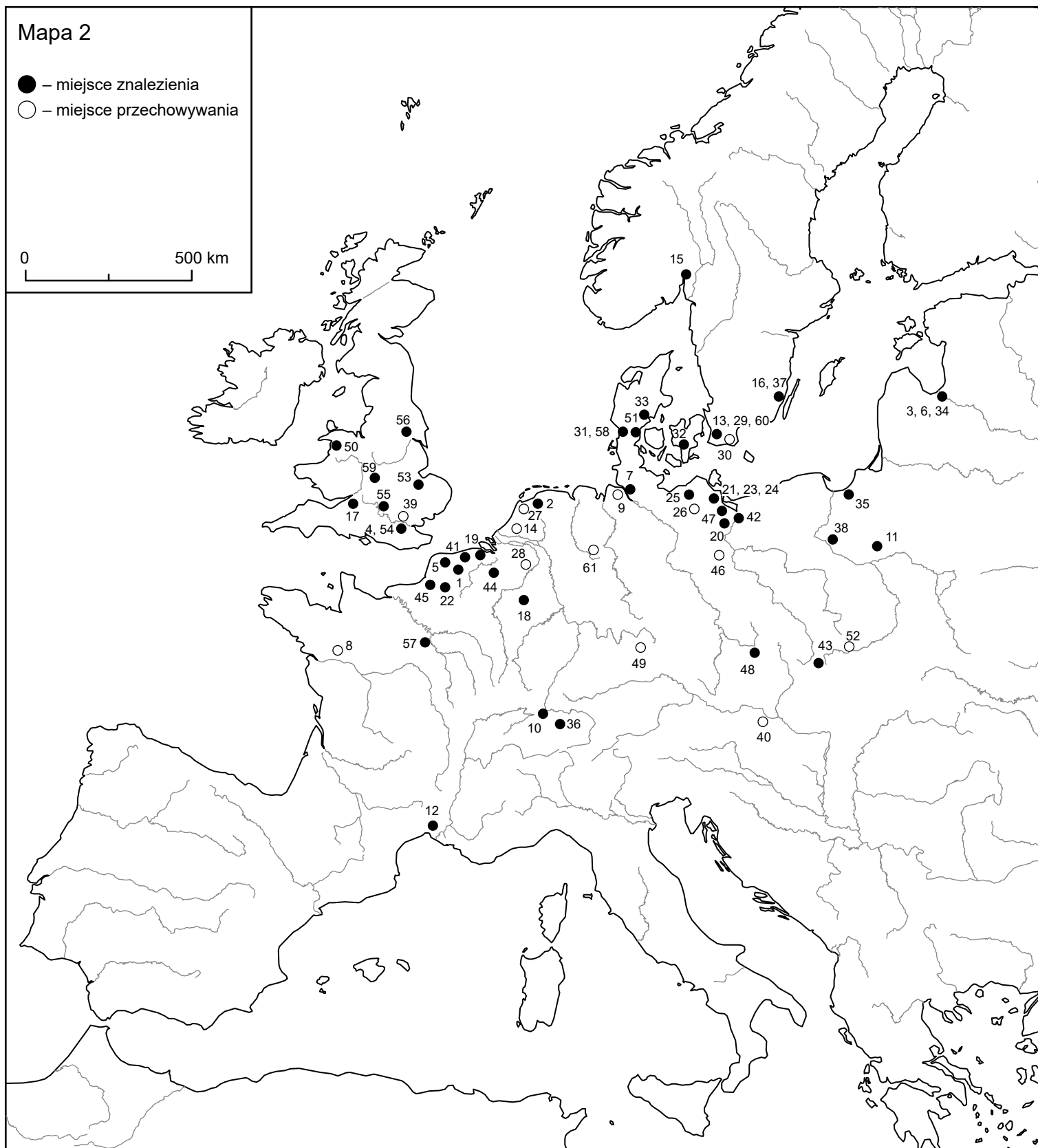
Spis map

- Mapa 1.** Miejsca znalezienia lub przechowywania średniowiecznych rękoiści antropomorficznych
- Mapa 2.** Miejsca znalezienia lub przechowywania średniowiecznych rękoiści antropomorficznych: typ I – postaci z sokołem, oraz podwójna rękoiść podtypu VI/1 nr 145 Roskilde II
- Mapa 3.** Miejsca znalezienia lub przechowywania średniowiecznych rękoiści antropomorficznych: typ II – dama z psem, oraz dwie podwójne rękoiści podtypu VI/1 nr 154 Sankt Petersburg II i nr 157 Berlin II
- Mapa 4.** Miejsca znalezienia lub przechowywania średniowiecznych rękoiści antropomorficznych: podtyp III/1 – postaci duchownych z księgą; podtyp III/2 – kobiety z książką
- Mapa 5.** Miejsca znalezienia lub przechowywania średniowiecznych rękoiści antropomorficznych: typ IV – postaci z różnymi rekwizytami
- Mapa 6.** Miejsca znalezienia lub przechowywania średniowiecznych rękoiści antropomorficznych: typ V – postaci bez rekwizytów
- Mapa 7.** Miejsca znalezienia lub przechowywania średniowiecznych rękoiści antropomorficznych: typ VI – z dwiema postaciami
- Mapa 8.** Miejsca znalezienia lub przechowywania szpil lub ich rękoiści
- Mapa 9.** Rękoiści wykonane z kości lub prawdopodobnie z kości
- Mapa 10.** Rękoiści wykonane z kości słoniowej lub prawdopodobnie z kości słoniowej
- Mapa 11.** Rękoiści wykonane z kłów morsów lub z kłów morsów/kości słoniowej
- Mapa 12.** Rękoiści wykonane z poroża jeleni lub z poroża jeleni/kości

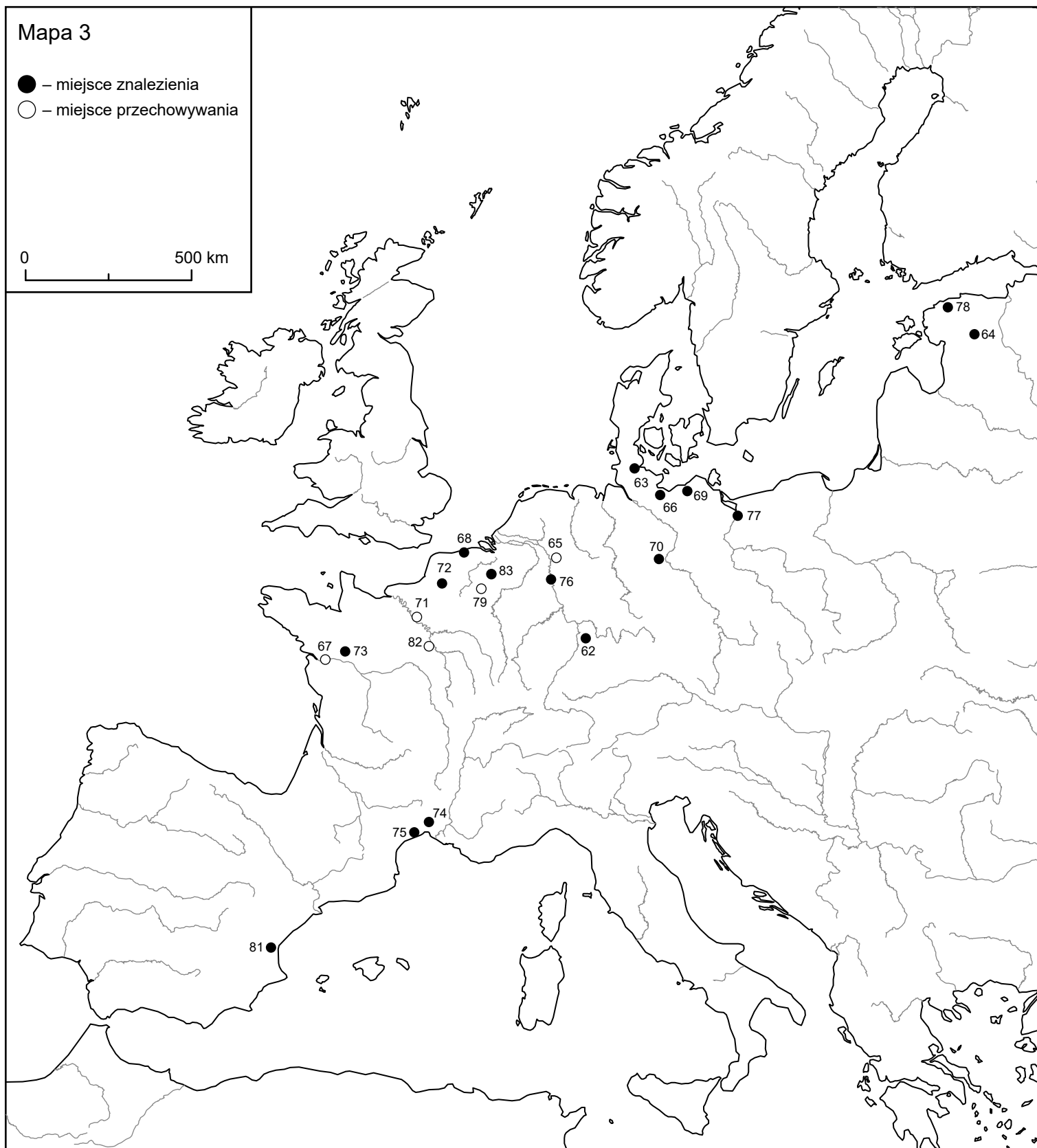

Mapa 1. Miejsca znalezienia lub przechowywania średniowiecznych rękojeści antropomorficznych. Legenda: 1 – miejsce znalezienia, 2 – miejsce przechowywania, 3 – miejsce znalezienia i miejsce przechowywania w przypadku większej liczby zabytków w danej miejscowości. Nie uwzględniono zabytków o ogólnej lokalizacji lub jej braku: nr 119 (II/80) Skania?/Ólandia?, nr 146–147 (IV/126, VI/146) Nowy Jork I–II i nr 148 (V/143) nieznanie miejsce. Numery z Katalogu, w nawiasie numery z tabel I–VI, oprac. E. Kowalczyk-Heyman.

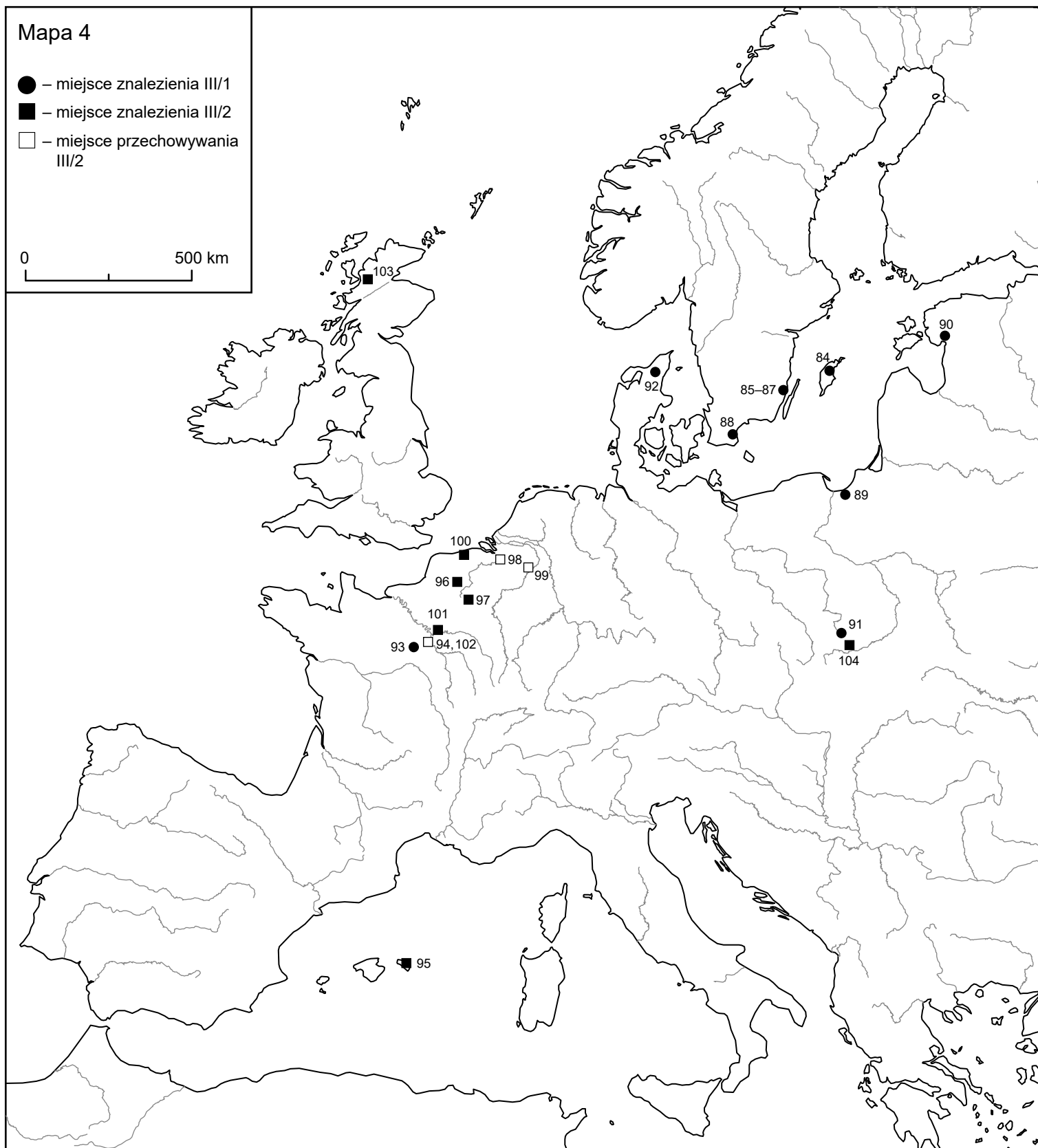

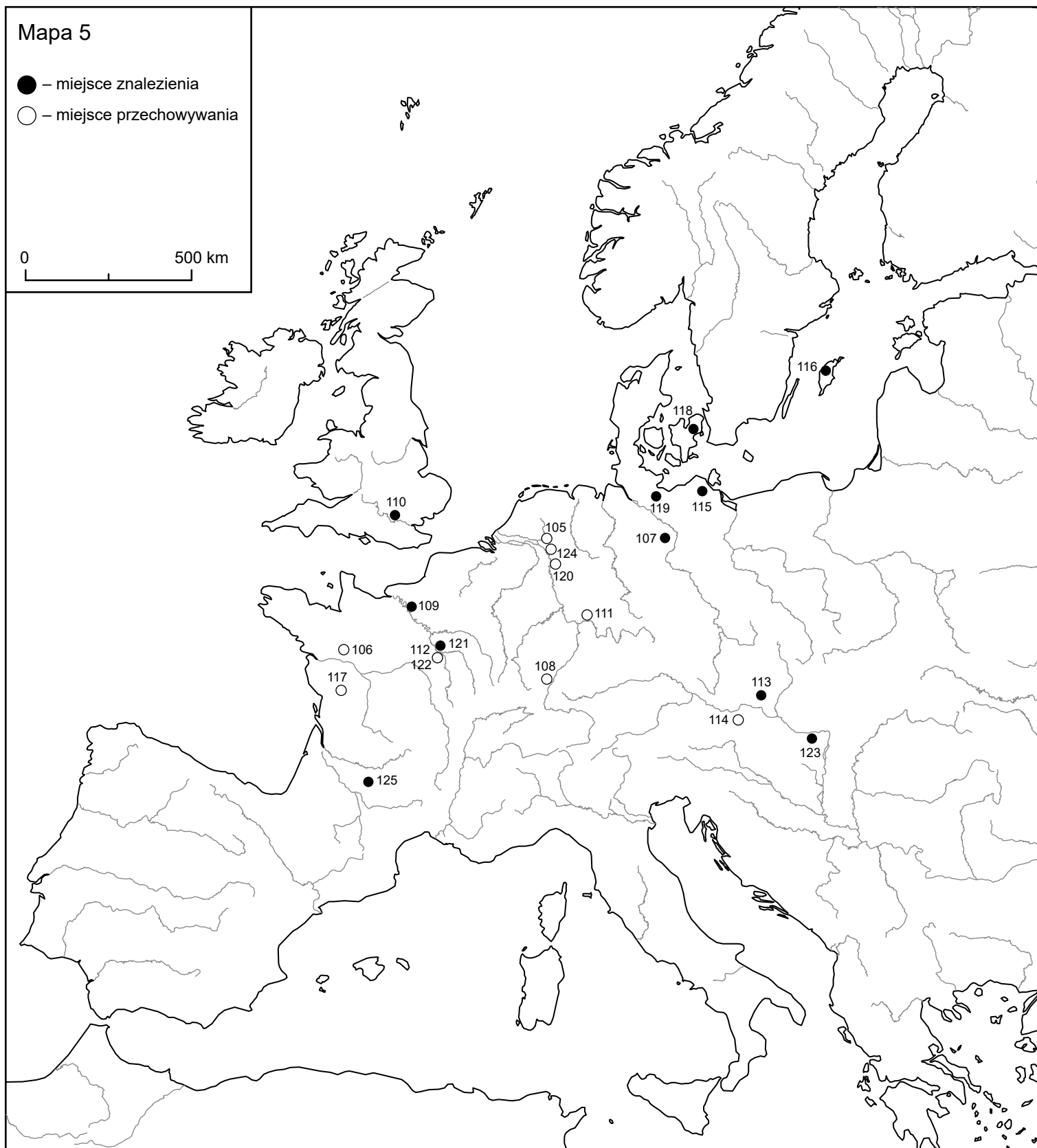
Mapa 2. Miejsca znalezienia lub przechowywania średniowiecznych rękojeści antropomorficznych: typ I – postaci z sokołem, oraz podwójna rękojeść pod-typu VI/1 nr 145 Roskilde II, pominięto taką samą rękojeść nr 146 Nowy Jork II. Legenda: 1 – miejsca znalezienia, 2 – miejsca przechowywania. Numery z Tabeli I, oprac. E. Kowalczyk-Heyman.

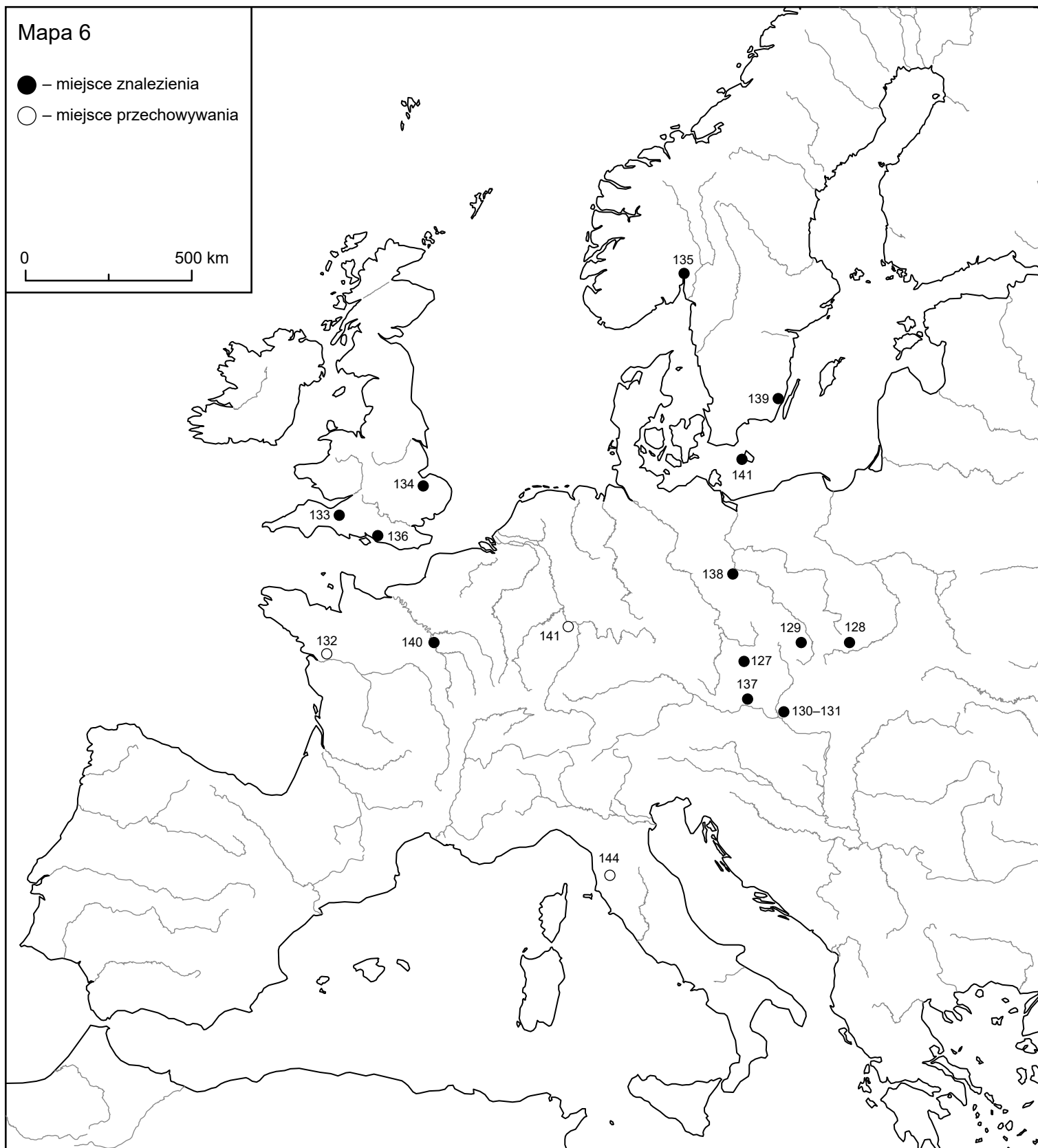
Mapa 3. Miejsca znalezienia lub przechowywania średniowiecznych rękojeści antropomorficznych: typ II – dama z psem, oraz dwie podwójne rękojeści pod-typu VI/1 nr 154 Sankt Petersburg II i nr 157 Berlin II. Nie uwzględniono rękojeści nr 80 Skania?/Ólandia?. Legenda: 1– miejsca znalezienia, 2 – miejsca przechowywania. Numery z Tabeli II i VI, oprac. E. Kowalczyk-Heyman.

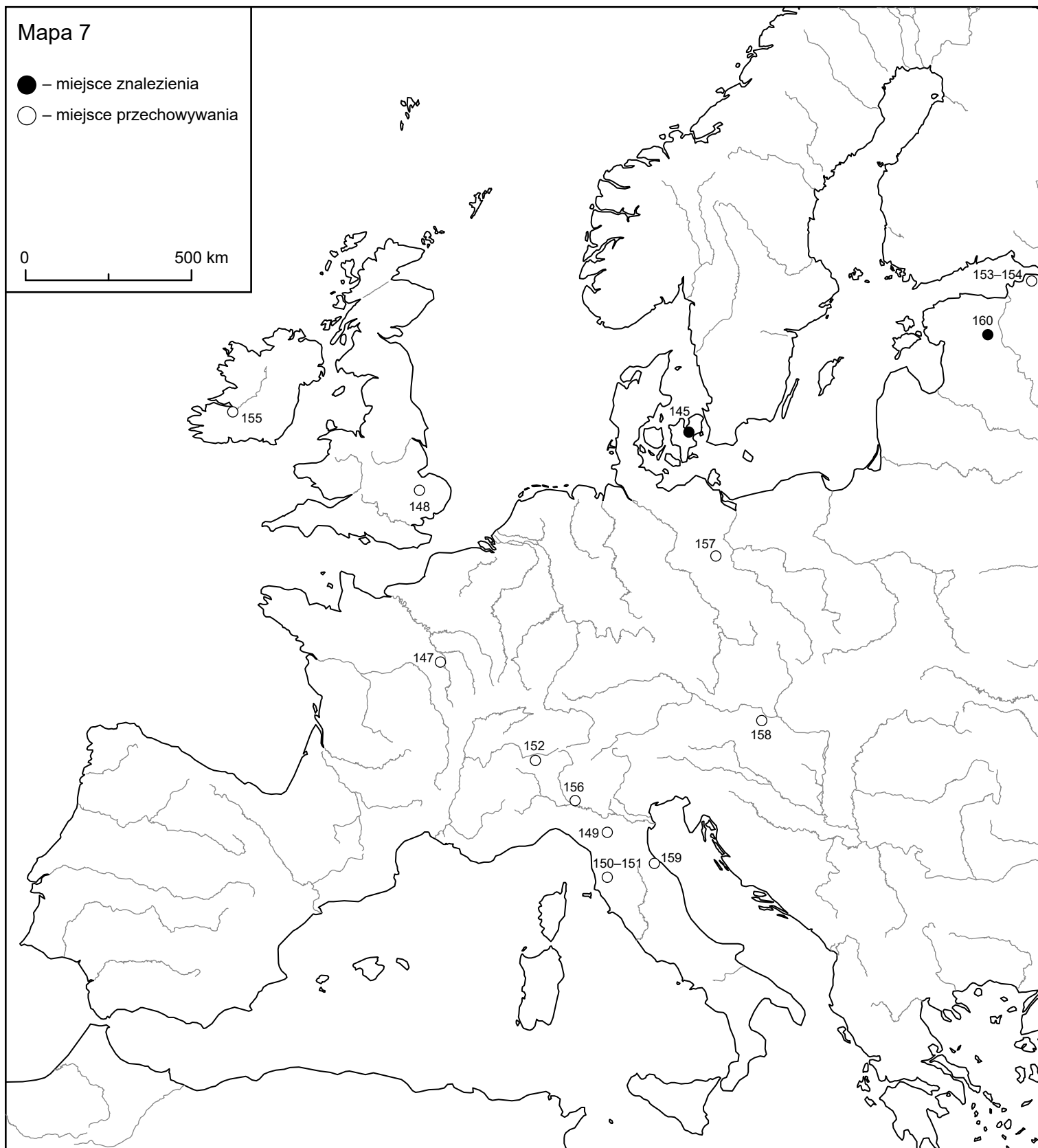
Mapa 4. Miejsca znalezienia lub przechowywania średniowiecznych rękojeści antropomorficznych: podtyp III/1 – postaci duchownych z księgą. Legenda: 1 – miejsca znalezienia, 2 – miejsca przechowywania; podtyp III/2 – kobiety z książką. Legenda: 3 – miejsca znalezienia, 4 – miejsca przechowywania. Numery z Tabeli III, oprac. E. Kowalczyk-Heyman.

Mapa 5. Miejsca znalezienia lub przechowywania średniowiecznych rękodzielnictw antropomorficznych: typ IV – postaci z różnymi rekwizytami. Legenda: 1 – miejsca znalezienia, 2 – miejsca przechowywania. Nie uwzględniono nr 126 Nowy Jork I. Numery z Tabeli IV, oprac. E. Kowalczyk-Heyman.

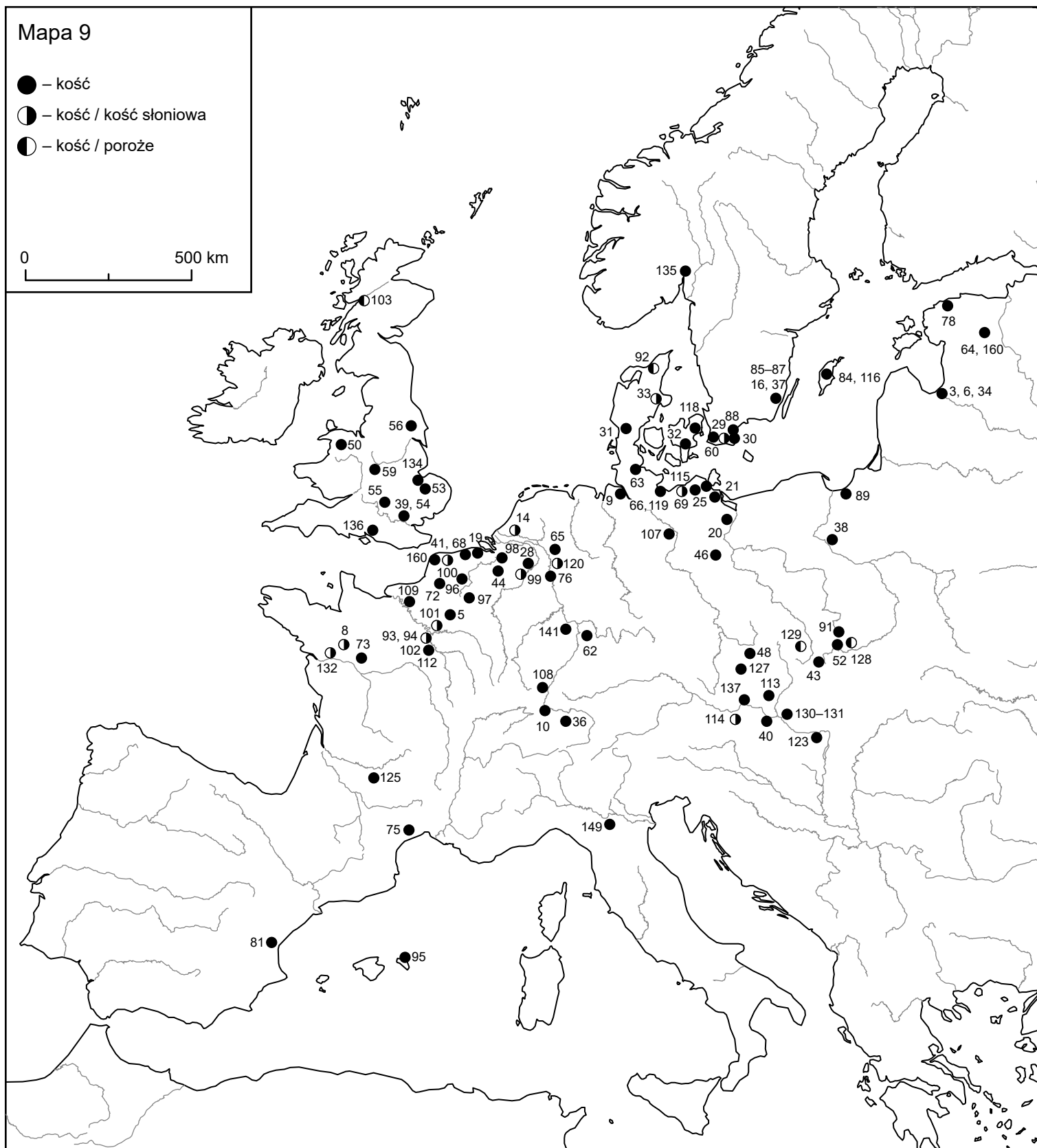
Mapa 6. Miejsca znalezienia lub przechowywania średniowiecznych rękoci antropomorficznych: typ V – postaci bez rekwizytów. Legenda: 1 – miejsca znalezienia, 2 – miejsca przechowywania. Nie uwzględniono nr 143 nieznanne miejsce. Numery z Tabeli V, oprac. E. Kowalczyk-Heyman.

Mapa 7. Miejsca znalezienia lub przechowywania średniowiecznych rękojęści antropomorficznych: typ VI – z dwiema postaciami. Legenda: 1 – miejsca znalezienia, 2 – miejsca przechowywania. Nie uwzględniono nr 146 Nowy Jork II. Numery z Tabeli VI, oprac. E. Kowalczyk-Heyman.

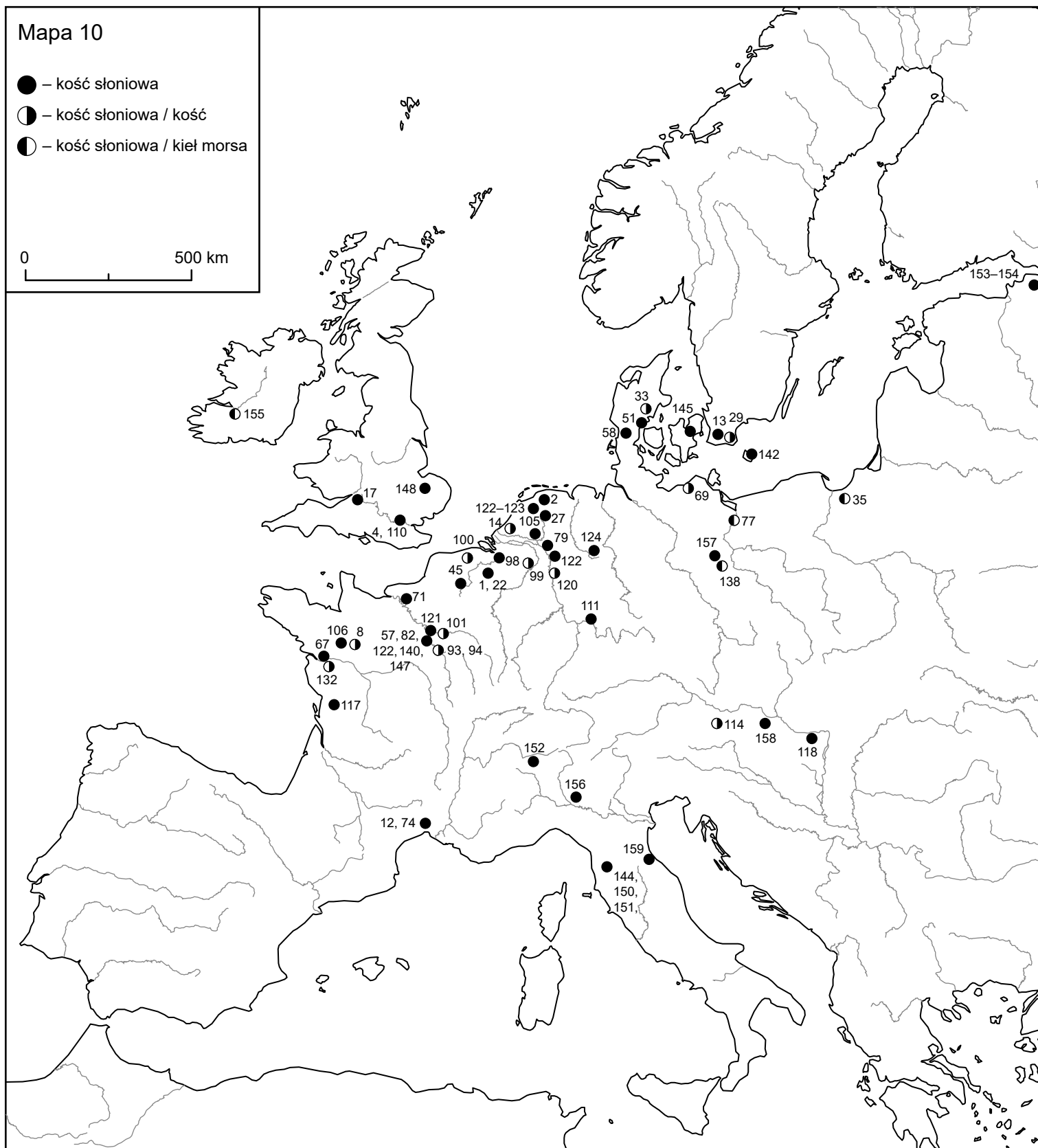

Mapa 8. Miejsca znalezienia lub przechowywania szpili lub ich rękojeści. Legenda: 1 – miejsce znalezienia, 2 – miejsce przechowywania, 3 – miejsce znalezienia i miejsce przechowywania w przypadku większej liczby zabytków w danej miejscowości. Nie uwzględniono nr 143 miejsce nieznanne. Numery z Tabel I-VI, oprac. E. Kowalczyk-Heyman.

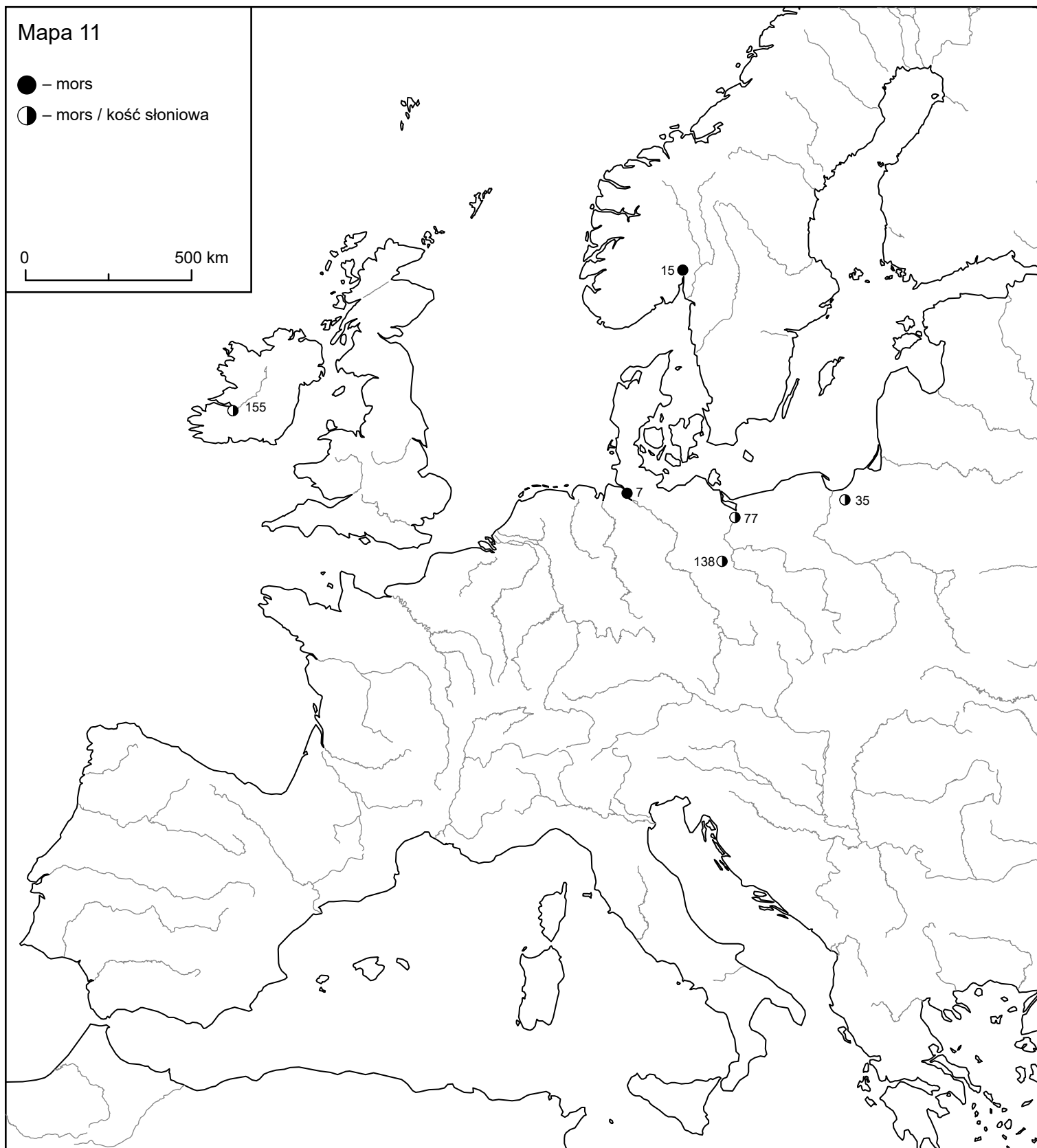

Mapa 9. Rękojeści wykonane z kości lub prawdopodobnie z kości. Legenda: 1 – kość, 2 – kość/kość słoniowa, 3 – kość/poroże jelenia. Nie uwzględniono nr 126 Nowy Jork I – kość słoniowa/kość i nr 146 Nowy Jork II – kość słoniowa/kość. Numery z Tabel I–VI, oprac. E. Kowalczyk-Heyman.

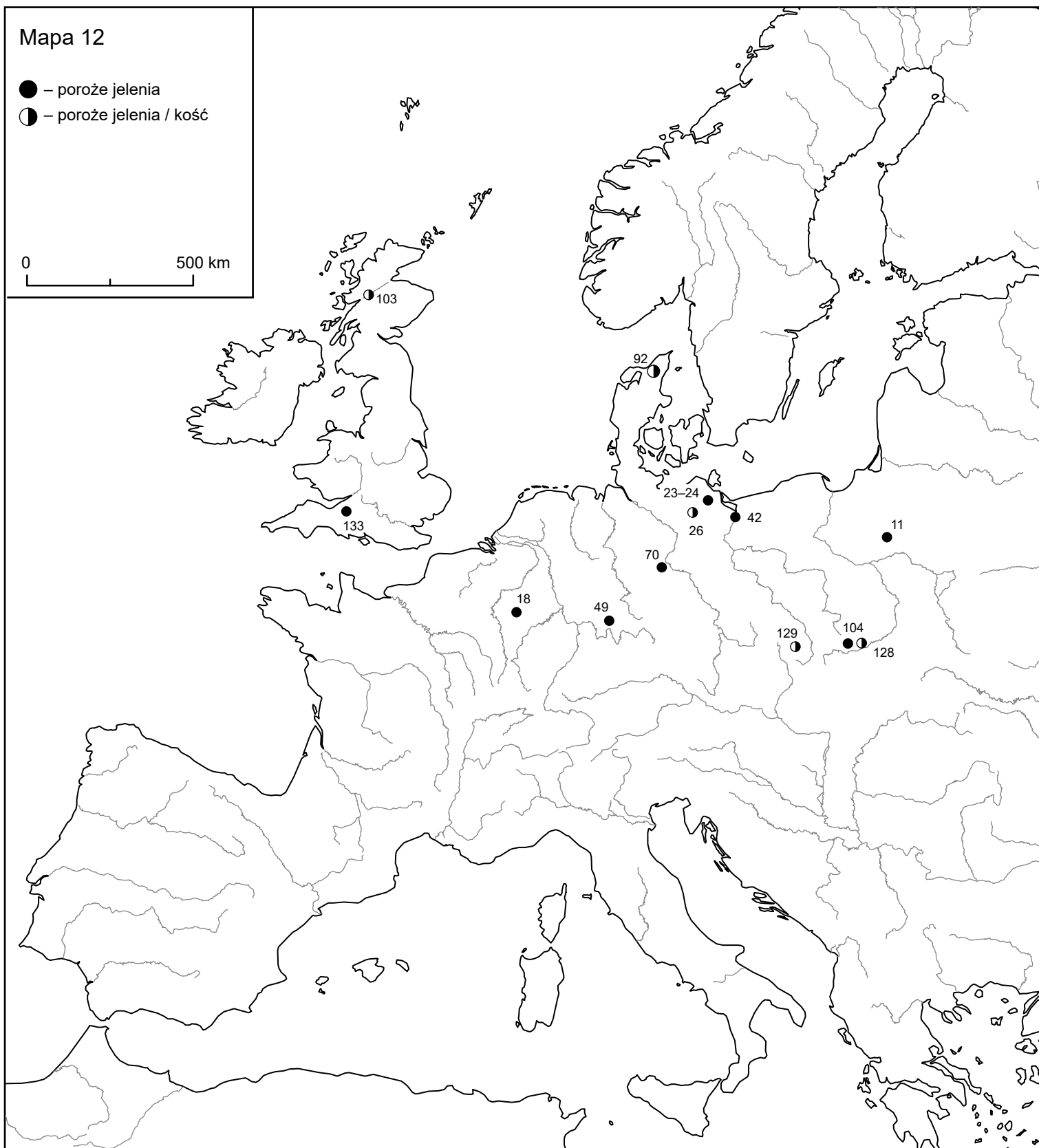

Mapa 10. Rękojeści wykonane z kości słoniowej lub prawdopodobnie z kości słoniowej. Legenda: 1 – kość słoniowa, 2 – kość słoniowa/kość, 3 – kość słoniowa/kieł morsa. Nie uwzględniono nr 126 Nowy Jork I – kość słoniowa/kość, nr 143 nieznanne miejsce – kość słoniowa, nr 146 Nowy Jork II – kość słoniowa/kość. Numery z Tabel I–VI, oprac. E. Kowalczyk-Heyman.

Mapa 11. Rękojeści wykonane z kłów morsów lub z kłów morsów/kości słoniowej. Legenda: 1 – kieł morsy, 2 – kieł morsy/kość słoniowa. Numery z Tabel I–III, V–VI, oprac. E. Kowalczyk-Heyman.

Mapa 12. Rękojeści wykonane z poroża jeleni lub z poroża jeleni/kości. Legenda: 1 – poroże jeleni, 2 – poroże jeleni/kości. Numery z Tabel I–III i V, oprac. E. Kowalczyk-Heyman.

Prof. dr hab. Elżbieta Kowalczyk-Heyman jest historykiem mediewistą i archeologiem. Wszystkie stopnie i tytuły naukowe uzyskała na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Zajmuje się średniowiecznymi umocnieniami, osadnictwem, geografą historyczną i toponomastyką. Jest autorką blisko czterystu różnego rodzaju prac naukowych i dokumentacyjnych, w tym pięciu książek: *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich* (Wrocław 1987), „*Nazwy obronne*” *Stup, Samborza i Zawada a zagadnienie obrony stałej ziem polskich w średniowieczu* (Warszawa 1992), *Brona Małopolska. Ze studiów nad obroną stałą ziem polskich we wczesnym średniowieczu* (Warszawa 2000), *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą)* (Warszawa 2003), *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Pisą a Biebrzą)* (Warszawa 2013).

Obecna publikacja jest próbą usystematyzowania i sklasyfikowania grupy średniowiecznych rękojeści antropomorficznych pozyskiwanych głównie w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych w Europie Zachodniej i Środkowej wraz z północnymi Włochami, Wyspami Brytyjskimi, Skandynawią i południowo-wschodnią strefą nadbałtycką. Autorka zebrała ponad 160 egzemplarzy takich rękojeści noży (w tym 12 z Polski), szpil używanych do układania włosów oraz łyżeczek do czyszczenia uszu. Są to pojedyncze i podwójne przedstawienia całych, stojących postaci ludzkich, trzymających najczęściej różnego typu rekwizyty (sokoły, psy, książki, atrybuty świętych i inne), które pozwoliły na wydzielenie sześciu typów przedstawień, podzielonych na mniejsze jednostki. Aby zrealizować podjęty cel, autorka omówiła rękojeści pod względem budowy, surowca, produkcji i poziomu artystycznego, miejsc pozyskania, symboliki przedstawień oraz użytkowników.

